BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 717, 720, 759, 766, 793, AND 814.

PARÁS'ARA SMRITI (PARÁS'ARA MÁDHAVA.)

WITH THE GLOSS

OF

MÁDHAVÁCHARYYA.

EDITED WITH NOTES

BY

MAHÁMAHOPÁDHYÁYA CHANDRAKÁNTA TARKÁLANKÁRA,

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA.

VOLUME II

THE PRÁYAS'CHITTA KÁṆḌA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1892.

पराशरस्मृतिः

महामहोपाध्याय-

माधवाचार्य्यकृतव्याख्यासहिता

प्रायश्चित्तकाण्डरूपद्वितीयभागात्मिका ।

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृत-

संक्षिप्तटिप्पणसहिता

तेनैव परिशोधिता

वङ्गीयाशियाटिकसमाजैः

प्रकाशिता ।

कलिकातानगर्य्यां

बाप्तिष्टमिशनयन्त्रे

मुद्रिता

शकाब्दाः १८१३ ।

प्रायश्चित्तकाण्डम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ नमोगणेशाय नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्व्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परम्
मज्जन् सज्जन-तीर्थ-सङ्गिनिपुणः सद्वृत्ततीर्थं श्रयन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो-
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥
स्त्यैकव्रतपालकोद्विगुणधीस्त्र्यर्थी चतुर्व्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्व्वंसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरोनवनिधिः पुष्पद्दशप्रत्ययः
स्मार्त्ताचारधुरन्धरोविजयतां श्रीवुक्कणक्ष्मापतिः ॥
इन्द्रस्याङ्गिरसोनलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-
र्धौम्योधर्मसुतस्य वैण्यनृपतेः स्वौजानिमेर्गौतमिः ।

प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो-
यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः॥

प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपघ्निका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः।
शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्व्वोत्तरं माधवम्॥

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता।
सायणोभोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ* ॥

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्व्वज्ञः स हि माधवः* ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमा† पराशरः।
पराशरस्मृतिजगदीहिताप्तये
पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते॥

श्रीपराशरेणाचारकाण्डरूपेणातीतेनाध्यायत्रयेण विधिनिषेधौ दर्शितौ। अथेदानीं तदुल्लङ्घननिमित्तपातित्यपरिहारोपाय-प्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते। प्रायश्चित्तशब्दश्च रूढ्या योगेन च पापनिवर्त्तनक्षमं धर्मविशेषमाचष्टे। प्रायश्चित्तशब्दोऽयं पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः,—इत्याहुः सम्प्रदायविदो-निबन्धनकारादयः‡। योगस्त्वङ्गिरसा दर्शितः,—

* श्लोकाविमौ व्यत्यासेन वर्त्तेते मु॰ पुस्तके।
† स्मृतिसुषमा। ‡ निबन्धनकाराः,—इति मु॰ पुस्तके पाठः।

"प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चयउच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥
प्रायशश्च समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।
परिषदा कार्य्यते यत्तत् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्"—इति ॥

अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकव्रतादिनाऽवश्यं पापं निवर्त्तते,—इति विश्वासोनिश्चयः । तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठानलक्षणं तपः प्रायश्चित्तम् । पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुलं सद्विषमं भवति, तच्च परिषदा येन व्रतानुष्ठानेन प्रायशोऽवश्यं समं कार्य्यते, तद्व्रतं प्रायश्चित्तम् । चित्तसमीकरणोपपादनं चारयित्वा प्रदीयते,—इति, व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्यनिमित्तं पापं प्रदीयते खण्ड्यते विनाश्यते,—इत्यर्थः । यद्वा, परिषदुपविष्टानां सर्व्वेषां चित्तं यथा समं भवति, तथा चारयित्वैकमत्येन विचार्य्य प्रदीयते विधीयते कार्य्यते अनुष्ठाप्यते,—इत्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यते । किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं, उत नैमित्तिकं, अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः । "प्रायश्चित्तैरपैत्येनः"—इत्यादिस्मृतिषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात् कामस्याधिकारात्* काम्यं, यथा वृष्ट्यादिफलकामस्य कारीर्य्यादि । अन्ये मन्यन्ते । पापं निमित्तीकृत्य विधानान्नैमित्तिकम् । यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता क्षामवतीष्टिः । अपरे त्वाहुः । अकरणे प्रत्यवायदर्शनान्नित्यं, यथा सन्ध्यावन्दनादि । अकरणे प्रत्यवायश्च मनुना दर्शितः,—

"चरितव्यमतोनित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

---

* फलकामस्याधिकारात्,—इति पाठोभवितुं युक्तः ।

निन्देर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्ते ऽनिष्कृतैनसः"—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि,—

"प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणाः पापेषु निरता नराः ।
अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥
तामिस्रं लोहशङ्कुञ्च महानिरय-शाल्मली ।
रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकां कालसूत्रकम् ॥
सङ्घातं लोहितोदञ्च सविषं सम्प्रतापनम्* ।
महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥
अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
असिपत्रवनं चैव तापनं चैकविंशकम् ॥
महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ।
अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः—इति ।

अत्रोच्यते । नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्हति । निमित्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्व्वप्रायश्चित्तविधानात् । तदुपजीवनं च, "ब्रह्महा द्वादशाब्दानि"—इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम् । यत्तु फलश्रवणं, तज्जातेष्ट्यायेन नैमित्तिकत्वेऽप्यविरुद्धम्(१) । तस्यापि† फलञ्च

* सम्प्रपातनम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तथाहि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यथा हि "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेत् पुत्रे जाते"—इति पुत्रजन्म निमित्तीकृत्य विहिताया जातेष्टेर्नैमित्तिकत्वेऽपि, "यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्व्वपति पूत एव स तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी

नियोज्यविशेषणत्वेनाश्रवणात् न काम्यत्वम् । न हि, "ब्रह्महा द्वादशाब्दानि" इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतया श्रुतम् । अतोन प्रायश्चित्तस्य कारीर्य्यादिभिः साम्यम्, नाप्येतन्नित्यम् । तल्लक्षणाभावात् । न खुदाहृतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे नूतनं किञ्चिद्दुरितापूर्व्वं जन्यते इतित्र वते ; किन्तर्हि, प्रायश्चित्तमकुर्व्वतोऽवश्यं निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिर्भवतीति एतावन्मात्रं प्रतिपादयन्ति । एतच्च, "पापेषु निरतानराः"—इत्यत्र विस्पष्टमवगम्यते ।

ननु, नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायोऽस्ति । तथा, महाभारतम्,—

"सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति"—इति ।

वृद्धवशिष्ठोऽपि,—

"ग्रहणे संक्रमे वाऽपि न स्नायाद्यदि मानवः ।
सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते"—इति ।

एवं तर्हि, यत्र जीवनमधिकारिविशेषणं तन्नित्यम् । यथा, "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्"—इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिकारिविशेषणम्, अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारि-

---

पशुमान् भवति"—इत्यर्थवादावगतफलसंबन्धस्तत्राविरुद्धः । तथा प्रकृतेऽपि पापं निमित्तीकृत्य विहितस्य प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वेऽपि अर्थवादावगतपापक्षयरूपफलसंबन्धस्तत्राविरुद्धः । जातेष्टिन्यायश्च, मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे प्रदर्शितः । तच्च तत्र सप्तदशाधिकरणम् ।

विशेषणम्। तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम्। तथा च बृहस्पतिः प्रायश्चित्तप्रकरणस्योपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति,—

"नैमित्तिकं धर्मजातं गदतो मे निबोधत ।
विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य* निषेवनात् ॥
प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तत् नैमित्तिकमुच्यते"—

इत्युपक्रमः,

"नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः"—

इत्युपसंहारश्च। तच्च निमित्तं दुरितापूर्व्वं, तदुत्पत्तिकारणं याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

"विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति"—इति ।

मनुनाऽपि,—

"अकुर्व्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः"—इति ।

ननु, निन्दितसेवनाद्भावरूपाद्दुरितोत्पत्तावपि विहिताकरणादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः, न ह्यभावाद्भावउत्पद्यमानः कश्चिद्दृष्टः(१) । अत्र केचिदाहुः। सन्ध्यावन्दनादिविहिताननुष्ठान-

* प्रतिषिद्ध,—इति स० शा० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेत"—इति श्रुत्या (छा० उ० ६ प्र०) अभावाद्भावोत्पत्तिर्निराकृता,—इत्यपि स्मर्त्तव्यम् ।

मग्निहोत्राद्यनधिकाररूपाशुचित्वद्योतकम्। अयमेवार्थः, 'अकुर्व्वन् प्रत्यवैति'—इत्यनेनाभिधीयते। न त्वनुष्ठानाभावाद्भावरूपस्य दुरितस्योत्पत्तिरभिधीयते। स चानधिकारः प्रायश्चित्तेन निवर्त्तनीयः,—इति। अपरे पुनराहुः। 'अकुर्व्वन्'—इति लक्षणार्थे शतृप्रत्ययः। यदेतद्विहिताकरणं तदेतत् प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणजन्यदुरितापूर्व्वसद्भावस्य लिङ्गं[१], तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्त्तते,—इति। अन्ये त्वेवं समादधते। अभावाद्भावोनोत्पद्यते,—इति नायमेकान्तः, तार्किकमते प्रागभावस्य कारणत्वात्। मीमांसकमते, भाट्टैस्तावदभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगता, योग्यानुपलब्धिलक्षणादभावात् प्रमाणाद्घटाद्यभावविषयप्रमितेर्भावरूपायाजननात्। प्राभाकरैस्त्वभाव एव नाभ्युपगम्यते,

"भावान्तरमभावोहि कयाचित्तु व्यपेक्षया"—

इत्युदीरणात्। तथा च सति, विहिताकरणमपि भावान्तरमेवेति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवायउत्पद्यतां का तव हानिः। अथोच्येत, प्रत्यवायोनाम दुरितापूर्व्वं, तच्च कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यं, तथा च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभावादपूर्व्वजनकत्वं नास्तीति। नायं दोषः। तस्य लक्षणस्य विहितप्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्व्वविषयत्वेन सङ्को-

---

(१) तथाच "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः"—इति व्याकरणस्मृत्या लक्षणार्थेऽपि शतुरनुशासनादत्र शतुर्लक्षणार्थत्वमेव न हेत्वर्थत्वमिति भावः। यत्रैतदुक्तम्। "नित्यानामक्रिया यस्माल्लक्षयत्यतिसत्वरा। प्रत्यवायक्रियां तस्माल्लक्षणार्थे शता भवेत्",—इति।

कल्पनीयत्वात्। अन्यथोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्व्वानु-त्पादप्रसङ्गात्। उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्व्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्,—

"नाभिरक्षन्ति ये शक्तादीनं चातुरमाश्रितम्।
आर्त्तं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः"—इति।

आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्व्वं मनुना प्रदर्शितम्,—

"अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति"—इति।

अथ, कथञ्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत, तर्ह्यत्रापि विहितोल्लङ्घनलक्षणा कृतिरस्तु। एवञ्च सति बहूनि स्मृतिवचनान्यकरणे प्रत्यवायपराणि स्वारस्येनार्थवन्ति भविष्यन्ति। ईश्वरवादिनान्तु विहिताकरणस्याज्ञोल्लङ्घनरूपत्वात् कृतिरूपत्वं विस्पष्टम्। अतएव स्मर्य्यते,—

"श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी न स मक्तोन वैष्णवः*"—इति।

सर्व्वथा विहितमकुर्व्वतः प्रायश्चित्तनिमित्तं दुरितापूर्व्वमस्त्येव। निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्व्वम्। ननु, 'अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम्',—इति पृथगुपादानमयुक्तं, विहिताकरणान्निन्दितसेवनाच्चान्यस्य तृतीयस्य दुरितहेतोरभावात्। मैवम्। अस्योभयात्मकत्वेन तृतीयत्वोपपत्तेः। तथाहि,—

"इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसज्येत कामतः"—इति

इन्द्रियप्रसक्तेर्निन्दितत्वं शाब्दं, स्नातकव्रतप्रकरणमध्ये पाठात्

---

* स मे वध्यतमोमतः,—इति मु० पुस्तके पाठः।

प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विधेयत्वेनावगमात् विहितत्वमार्थिकम्[१]
तथा च, अनियतस्योभयोराङ्गनरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपादानम्। तदेवं विहिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनानैमित्तिकं प्रायश्चित्तम्।

ननु, गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते, फलभावाभावावुपजीव्य पूर्व्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्वनिर्णयात्। तद्वचनं च, "उक्तो-वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च। अथ खल्वयं पुरुषोयाप्येन कर्मणा लिप्यते, यथै-तदयाज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवेद्यवेधनं शिष्टस्याक्रिया निषिद्धसेवनमिति। तत्र प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् न कुर्य्यात् इति मीमांसन्ते। न कुर्य्यादित्याहुः। न हि कर्म क्षीयते,—इति। कुर्य्यादित्यपरे। पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायान्तीति विज्ञायते, व्रात्यस्तोमैरिष्ट्वा तरति सर्व्वं पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते"—इति। अयमर्थः। याज्यं गर्हितमयाज्ययाजनादि, तत्कृतस्य पापस्य निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम्। न हि कृतं कर्म भोगमन्तरेण क्षपयितुं शक्यते। अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

"नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि।
अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्"—इति।

---

(१) यथा प्रजापतिव्रते "नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नास्तं यान्तम्"—इत्यत्रानीक्षणसङ्कल्पोलक्ष्यते "तस्य व्रतम्"—इति व्रतत्वेन कीर्त्तनात्। तथा प्रकृतेऽपि स्नातकव्रतत्वेन कीर्त्तनात् प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पो लक्ष्यते,—इति भावः। एतच्च, मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणे भाष्यादौ व्यक्तम्।

शङ्खेऽपि,—

"यथा पृथिव्यां वीजानि रत्नानि निधयोयथा।

एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च"—इति।

यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत, तदा सुकृतलेपोऽपि क्षीयेतेत्यतिप्रसङ्गः। तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति पूर्व्वपक्षिण-श्चाहुः।

कुर्य्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम्। ते हि श्रुति-मुदाहरन्ति, 'पुनस्तोनेनेष्ट्वा पुनः सवनमायान्ति'—इति। अया-ज्ययाजनादिभिर्नित्यकर्म्माधिकाराद्भ्रष्टा ऐकाहिकेनेष्ट्वा सवनत्रयसाध्यं कर्म्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते इति यावत्। 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म'—इत्यकृतप्रायश्चित्तविषयं सुकृतविषयञ्च। तथाच स्मृत्यन्तरम्,—

"कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति।

मज्जमानस्य संसारे यावत्तस्मादिमुच्यते"—इति।

यदि, 'नाभुक्तम्' इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्कुशं प्रवर्त्तेत, तदा पापक्षयप्रतिपादिकाः सर्व्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च कुप्येरन्। तस्मात्, पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ताभिधानात् प्रायश्चित्तं काम्यं, न तु नैमित्तिकम्,—इति। नैष दोषः। जातेष्टिदृष्टान्तेन दत्तोत्तरत्वात्। अन्यथा, पूर्व्वोदाहृतवृहस्पतिवचनविरोधात्।

ननु, नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्नानस्येव प्रायश्चित्तस्याकरणे दुरिता-न्तरमुत्पद्येत, ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं, तस्याप्यकरणे दुरितान्तरं प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरवस्था स्यात्।

अत्र केचिदाहुः। प्रायश्चित्तानि न केवलं नैमित्तिकानि,

किन्तु, दुरितक्षयार्थान्यपि । अतएवापस्तम्बः,—प्रायश्चित्तानि प्रक्रम्य, "दोषनिर्घातार्थानि* भवन्ति," । अनन्तरं, "दोषात् कर्त्तव्यानि"—इत्याह । एवञ्च सति, प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन पूर्व्वसिद्धदोषस्तदवस्थः,—इत्येतावन्मात्रं, न तु दोषान्तरमुत्पद्यते,—इति । यद्वा, ग्रहणश्राद्धाकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्तीकृत्य प्रायश्चित्तान्तरविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तदुरितान्तरं† न कल्पयितुं शक्यम् । तस्मात्, नैमित्तिकत्वेऽपि नानवस्था ।

ननु, दोषनिर्घातोऽपि नैकान्तिकः । तथाहि, द्विविधं पापं कामकृतमकामकृतं च । तथा च वृहस्पतिः,—

"कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्मृतम्"—इति ।

तयोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातेऽपि न कामकृतस्य सोऽस्ति । तथा च मनुः,—

"इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते"—इति ।

बौधायनोऽपि,—

"अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टोभवति धर्मतः ।
ऋषयोनिष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्व्वके ॥
मतिपूर्व्वं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते"—इति ।

नायं दोषः । द्वादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेऽपि भृगुपतनादिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्य्यते‡,—

* 'निर्घात'—इत्यत्र 'निर्यात'—इति पाठो वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः ।
† तन्निवर्त्त्यदुरितान्तरं,—इति मु० ।
‡ स्मृत्यन्तरं,—इति मु० ।

"यः कामतोनरः कुर्य्यान्महापापं कथञ्चन।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृम्वग्निपतनादृते"—इति।

शातातपोऽपि,—"अकामकृते प्रायश्चित्तं, कामकारकृते त्वात्मानमवसादयेत्"—इति। अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातोनानैकान्तिकः* । तस्मान्निर्हन्तव्यदोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते,—इति सिद्धम्।

ते च दोषाअनेकविधाः। तत्र विष्णुः। "अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति। तेनायं समाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते, जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णेषु च†। मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनम्‡,—इत्यतिपातकानि। ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनम्,—इति महापातकानि; तत्संयोगश्च। यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च वधो रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाः§ अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि। कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः,—इत्येतौ सुरापानसमौ। ब्राह्मणभूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम्। पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसदृशं; पितृस्वसृमातृस्वसृगमनं च, श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च, स्वसुः सख्याः सगोत्रा-

* नामैकान्तिकः,—इति पाठान्तरम्।

† अवकीर्णकरणेषु,—इत्यधिकं ग्रा० पु०।

‡ श्वश्रूगमनं स्नुषागमनं,—इति मु०।

§ गोत्रजाया,—इति मु०।

याज्ञ्यमवर्णायाः कुमार्य्यारजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिता-यानिचिप्तायाश्च ।

"अनुपातकिनस्त्वेते महापापातकिनोयथा"—इति ।

मनुरपि,—

"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्य्यात्मविक्रयः ।
गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च* ॥
परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेवच ।
तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेवच याजनम् ॥
कन्यायादूषणं चैव वार्धुषित्वं व्रतच्युतिः ।
तटाकारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥
व्रात्यता वान्धवत्यागोभृत्याऽध्यापनमेवच ।
भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥
सर्व्वाकारेष्वधीकारोमहायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।
हिंसौषधीनां स्त्याजीवोऽभिचारोमूलकर्म च ॥
इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्थञ्च क्रियाऽऽरम्भोनिन्दितान्नादनं तथा ॥
अनाहिताग्निता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया ।
असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्त्रीशूद्रविट्चत्रवधोनास्तिक्यञ्चोपपातकम् ॥

* श्रुतस्यच,—इति मु० ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या* घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥
खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥
निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥
कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्य्यं च मलावहम्"—इति ।

जातुकर्ण्योऽपि,—

"स्कन्दितं व्रतिना रेतो येन स्यात् ब्रह्मचारिणा ।
कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः"—इति ।

अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः । "यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम्"—इति । तत्रायमाचार्य्य इदं प्रायश्चित्तकाण्डं प्रकीर्णकैरुपक्रम्य महापातकातिपातकैरुपसञ्जिहीर्षति । पूर्वाध्यायावसाने आशौचप्रसङ्गेन हीनवर्णशवानुगमनं प्रकीर्णकरूपमनूद्य प्रायश्चित्तोपवर्णनेन प्रकीर्णकस्यैव बुद्धिस्थत्वात् । अत्रोद्बन्धनमृतानुगमनाग्निदानादेस्तत्प्रसक्तं प्रायश्चित्तं विधित्सुस्तदनुगमनादिकं निन्दितुमादावुद्बन्धनमरणस्यातिकष्टत्वं प्रतिजानीते,—

अतिमानादतिक्रोधात् स्नेहाद्वा यदि वा भयात् ।
उद्बध्नीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥१॥

---

* कृत्या,—इत्यादर्शपुस्तकेषु ।

मातृभार्य्याद्यधिक्षेपादिजन्या मानहानिरतिमानः । पुत्र-मित्रादिस्त्रीषत्प्रतिकूलेषु सत्स्वपराधाल्पत्वमपराद्धस्य क्रियमाणो वेगाविष्टोमहान् कोपोऽतिक्रोधः । स्नेहभययोरप्यतिशब्दोऽनुषञ्ज-नीयः*। अन्यथा मुमूर्षाऽनुपपत्तेः । अतिस्नेहस्य मुमूर्षाहेतुत्वं द्रोणा-चार्य्यदशरथादौ प्रसिद्धम्, अतिभयस्य चापराधिनि भृत्यादौ । निमित्तवैषम्येऽपि दुर्मरणत्वं समम्,—इति दर्शयितुमनेकनिमित्तोप-न्यासः। किञ्चित् स्त्रियं प्रत्येव निषिद्ध्यते । तद्यथा । धर्मेऽस्वातन्त्र्यम् । "अस्वतन्त्रा धर्मे स्त्री",—इति गोतमस्मरणात् । किञ्चित् पुरुषं प्रत्येव निषिद्ध्यते । तद्यथा ।

"योऽनधीत्य द्विजोवेदान् अन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः"—इति ।

उद्बन्धनन्तु द्वयोस्तुल्यम्,—इति विवक्षया, स्त्री पुमान् वा,—इत्युक्तम् । गतिरिति नरकप्राप्तिः । एषा समनन्तरश्लोकेन वक्ष्यमाणा विधीयते ज्ञाप्यते । प्रतिज्ञातां गतिं दर्शयति,—

पूयशोणितसम्पूर्णे त्वन्धे तमसि मज्जति ।
षष्टीर्वर्षसहस्राणि† नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अन्धं तमस्तीव्रनरकविशेषः। 'तामिस्रमन्धतामिस्रम्'—इति ह्युदा-हरन्ति । तीव्रत्वाभिव्यक्तये षष्टीरित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अस्त्वेव-मतिकष्टत्वमुद्बन्धनमरणस्य, किन्ततः ? इत्याशङ्क्य फलितं दर्शयन्

* प्रतिज्ञा,—इत्यधिकं मु० ।

† षष्टिं वर्षसहस्राणि,—इति वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः ।

विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य निमित्तस्य सम्भावयन्नाशौचादीन् प्रति-षेधति,—

नाशौचं नोदकं नाग्निं नाश्रुपातं च कारयेत्।

उदकमुदकदानं, अग्निमग्निदानम्। अश्रुपातं चेति चकारेण शववहनादिकं समुच्चिनोति। कारयेत् कुर्य्यादित्यर्थः। ब्रह्मपुराणेऽपि,—"शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्"—इत्याद्यनुक्रम्य, "पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः"—इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम्,—

"पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः।
न चाश्रुपातः पिण्डोवा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित्"—इति।

शातातपोऽपि,—

"वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्"—इति।

[अत्र याज्ञवल्क्यः,—

"पाषण्ड्यनाश्रिताः स्तेनाभर्तृघ्न्यः कामगादिकाः।
सुराप्यआत्मत्यागिन्योनाशौचोदकभाजनाः"—इति।

ब्रह्मपुराणे,—

"शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः।

---

* [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतोग्रन्थोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति। नाप्यतीव सङ्गतः। अन्यत्र ब्रह्मपुराणवचनतात्पर्य्यस्य पूर्व्वमेव दर्शितत्वात् इह पुनस्तदुपन्यासस्यानावश्यकत्वात्।

सुदूरात् परिवर्ज्जव्यः कुर्व्वन् क्रीड़ां मृतस्तु यः ।
नागानां विप्रियं कुर्व्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ॥
निग्रहीतश्च योराज्ञा चौरदोषेण कुत्रचित् ।
परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ॥
असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ।
कृत्वा तैर्निहतास्तद्वच्चण्डालादीन् समाश्रिताः ॥
क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् ।
गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्व्वन्ति नराधमाः ॥
कुसीदजीविनो येऽपि ये चालङ्कारवर्ज्जिताः ।
मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्रायानपुंसकाः ॥
ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डोवा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥
एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा" ॥

विष्णुपुराणे,—

"भार्य्यापुत्रविहीनाश्च अग्निसंस्कारवर्ज्जिताः ॥
पक्षिणः प्रेतरूपेण ह्यन्तरिक्षे प्रलम्बिताः ।
अग्निना भृगुपातेन ह्युद्बन्धेन जलेन वा ॥
दन्तिभिः शृङ्गिभिर्व्वाऽपि विषेण गरलेन वा ।
चौरान्त्यजातिचण्डालैरणे वाऽपि हताश्च ये ॥

श्राद्धकर्म्मविहीनाश्च लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।
तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते"—इति ॥

अपरार्के,—

"मृगभचेरणे चैव दावाग्नौ प्रवृतं यदि ।
शूलेऽप्यद्धं कवन्धस्य मरणं पापकर्म्मणाम् ॥
वृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् ।
विद्युदग्निपयःपन्याचण्डालब्राह्मणैर्हतः ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मणाम् ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु विषाग्निजललन्धनैः ॥
तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्वर्द्दं पर्य्यवस्यति ॥
एतत्संवत्सरादूर्द्धं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
षण्मासात् द्विगुणं प्रोक्तं त्रिमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥
चतुर्गुणं त्रिपचे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् ।
चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मणाम् ।
उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्योयत् प्रदीयते ॥
नोपतिष्ठति तत् सर्व्वमन्तरिचे विनश्यति ।
ब्राह्मणेन वधे पाशे चण्डालस्य करेण वा ॥
आत्मनाशः सनिर्घाते शूद्रवद्दाहयेत् द्विजम् ।
भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् ॥
चीरप्रक्षालनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।

यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ॥
तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ।
चण्डालाद्यनिशस्त्राहिदंष्ट्रिशृङ्गिपशुरज्जुभिः ॥
वृक्षाश्मविषविप्रैश्च मृतानामात्मघातिनाम् ।
नारायणवलिः कार्य्योदुर्मरणेन मृतस्य च ॥
जीवतोयद्व्रतं प्रोक्तं मृते तद्द्विगुणं भवेत् ।
अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम्"—इति ।]

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तं विदधाति,—

वोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥३॥
तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

तथाशब्देनाशौचोदकदानादिकं समुच्चिनोति। तप्तकृच्छ्रलक्षणं वक्ष्यते। यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्,—

"एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा"—इति ।

एतानि दाहादीनि, तेषां तत्र प्रकृतत्वात्। तत्कामकारविषयम्।

"विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्"—इति स्मरणात्। यच्च वृहस्पतिनोक्तम्,—

"विषोद्बन्धनशस्त्रेण* यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् ।
मृतोमेध्येन लेप्तव्योनाग्निं† संस्कारमर्हति ॥

---

* शस्त्राद्यैः,—इति मु० ।
† नार्य,—इति मु० ।

"त्र्यहमुष्णं पिबेदम्भः त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥
तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् शीतैः शीतमुदाहृतम्"—इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

"तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः"—इति ।

तत् तप्तकृच्छ्रस्यावान्तरभेदविवक्षयोपपद्यते । यथा, सान्तपनं महासान्तपनं,—इति द्वैविध्यं, तथा तप्तकृच्छ्रं महातप्तकृच्छ्रमिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । पलशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते । "पलं सुवर्णाश्चत्वारः"—इति याज्ञवल्क्यवचनात् । उक्तं च,—

"पञ्चगुञ्जाऽऽत्मको माषो निष्को माषाष्टनिर्मितः ।
दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पलमानं बुधैः सदा"—इति ।

एतादृशैः पलैः षड्भिः सम्मितमम्भः पिबेत् । पतितसंसर्गप्रायश्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं दर्शयति,

यो वै समाचरेद्विप्रः* पतितादिष्वकामतः ।
पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥७॥
मासार्द्धं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।
अब्दार्द्धमब्दमेकं वा तदूर्द्ध्वं चैव तत्समः ॥८॥

अत्र. विप्रग्रहणं क्षत्रियादेरुपलक्षणं, मनुष्यमात्रस्य† तत्संसर्गस्य निन्दितत्वात् । तथाच मनुः,—

---

* योवै सहाचरेद्विप्रः,—इति पाठान्तरम् । संसर्गमाचरेद्विप्रः,—इति मु० ।
† मनुष्यमात्रे,—इति मु० ।

"यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् तत्संसर्गविशुद्धये"—इति ।

समाचरणं* सह यानासनादि† । तथा च कण्वः,—

"आसनाच्छयनाद्यानात् संलापात् सहभोजनात् ।
संक्रमन्तीह पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥
संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
यानासनादिभि‡ र्नित्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः"—इति ।

याजनादौ तु सद्यः पतति । तथाच बौधायनः,—

"संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात्§ सद्योन शयनादिभिः"—इति ।

बृहस्पतिरपि बहुविधं समाचरणं निषेधति,—

"एकशय्याऽऽसनं पङ्क्ति भाण्डं पक्वान्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथाच सह भोजनम् ॥
नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह"—इति ।

देवलोऽपि,—

"संलापस्पर्शनिश्वासात् सह शय्याऽऽसनाशनात् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाम्"—इति ॥

---

* सहाचरणं,—इति मु० ।

† यानासनानावादि,—इति मु० ।

‡ यानाशनाशनै,—इति मु० ।

§ याजनाध्यापनाद्यैस्तु,—इति मु० । अध्यापनस्थाने त्वध्ययनपाठः, भ्रा० पु० ।

एतच्च पूर्वस्मिन् युगे, अत्र तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम्। याजनादेर्वैश्य-माणत्वात् संसर्गश्चात्र याजनादिर्ग्राह्यः* । पतितादिष्वित्यादिशब्देन तत्पुत्रादयो गृह्यन्ते। "पतितोत्पन्नः पतितो भवति"—इति वशिष्ठेन तन्निन्दनात्। विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्याल्पत्वं ज्ञापयितुमकामत इत्युक्तम्। कामतः संसर्गे तु विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

"पक्षाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकम्।
पराकस्त्वर्द्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत्॥
मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्।
षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्द्धमाचरेत्।
संसर्गे चाब्दिके कुर्य्यादब्दं चान्द्रायणोत्तरम्"—इति।

पृथक्पृथग्व्यवस्थितप्रायश्चित्तविधित्सया पक्षाहाद्यनेकपक्षोपन्यासः। तदूर्द्ध्वमेव तत्समः,—इत्यभिधानात् पूर्व्वञ्च तत्साम्याभावेऽपि ततोऽर्व्वाचीनं पापं कालतारतम्येन भवति,—इत्यवगम्यते। यः समाचरेत्, स पापी भवति,—इत्यध्याहृत्य निन्दा योजनीया। इदानीं कालतारतम्येन पूर्व्वोक्तेष्वष्टसु पक्षेषु यथाक्रमं प्रायश्चित्तं विदधाति,

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत्।
तृतीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्॥९॥
चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे मतः।
कुर्य्याच्चान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्दवद्वयम्॥१०॥

* 'एतच्च'—इत्यारभ्य, 'ग्राह्यः'—इत्येतदन्तं न दृश्यते वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः।

गुरुतल्पमष्टमे चैव षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ।
पक्षसङ्ख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥ ११ ॥

प्रथमः पक्षः पञ्चाहसंसर्गः, तत्र त्रिरात्रसंज्ञकं कृच्छ्रमाचरेत् । त्रिरात्रकृच्छ्रोनाम त्रिरात्रोपवासः । तथाच विष्णुः । "अथ कृच्छ्राणि भवन्ति त्र्यहं नाश्नीयात्"—इति । द्वितीयपक्षोदशाहसंसर्गः, तत्र प्राजापत्यमाचरेत् । न च मूलवचने प्राजापत्याख्यः कृच्छ्रविशेषोन श्रूयते,—इति शङ्कनीयम् । स्मृतिशास्त्रेषु निरुपपदस्य कृच्छ्रशब्दस्य प्राजापत्यएव प्राचुर्य्येण प्रयोगात् । "कृच्छ्रमिति प्राजापत्यम्"—इति देवलस्मरणाच्च । प्राजापत्यस्वरूपं मनुराह,—

"त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" *—इति ।

तृतीयपक्षोदादशाहसंसर्गः, तत्र सान्तपनं कृच्छ्रमाचरेत् । सान्तपनं चतुर्व्विधं, द्विरात्रं सप्तरात्रं पञ्चदशरात्रमेकविंशतिरात्रं चेति । तत्र द्विरात्रसप्तरात्रयोः स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः,—

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥
पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः" †—इति ।

यमेन पञ्चदशाहसाध्यो महासान्तपनोऽभिहितः,—

* तदुच्यते,—इति मु० ।
† महासान्तपनं स्मृतम्,—इति शा० ।

"त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ॥
महासान्तपनं ह्येतत् सर्वपापप्रनाशनम्"—इति ॥

जावालेन * त्वेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्त्यो महासान्तपनोऽभिहितः,—

"षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।
त्र्यहं चोपवसेदन्ते महासान्तपनं विदुः"—इति ।

एतेषां मध्ये न तावदत्र दिरात्रं ग्रहीतुं शक्यं, तस्य द्वितीयपक्षोक्तात् प्राजापत्यात् न्यूनत्वात् । नापि पञ्चदशरात्रैकविंशतिरात्रयोर्ग्रहणं, तयोश्चतुर्थपक्षोक्तदशरात्रोपवासादधिकत्वात् । तस्मात्, सप्तरात्रं परिशिष्यते । न च तस्य द्वादशाहसाध्यात् प्राजापत्यादर्वाचीनत्वं शङ्कनीयं, प्राजापत्ये हि त्रिष्वेव दिनेष्वशनवर्जनमत्र तु सप्तस्वपि दिनेष्वशनवर्जनम्, अतोऽधिकत्वात् । एवमेव तृतीयपक्षे प्रायश्चित्तम् । अर्द्धमाससंसर्गः चतुर्थपक्षः । तत्र दशरात्रोपवासमाचरेत् । यद्यप्यत्रोपवसेदिति न श्रुतं, तथापि वक्ष्यमाणपराककृच्छ्रसाहचर्य्यात्तल्लभ्यते । माससंसर्गः पञ्चमपक्षः । तत्र पराकः कृच्छ्रः कर्त्तव्यत्वेन सम्मतः । पराकस्वरूपं दर्शयति मनुः,—

"यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराकोनाम कृच्छ्रोऽयं सर्व्वपापप्रणाशनः"—इति ॥

मासद्वयसंसर्गः षष्ठपक्षः । तत्र चान्द्रायणं कुर्य्यात् । चान्द्रायणलक्षणं स्वयमेवोत्तरत्र वक्ष्यति । षण्माससंसर्गः सप्तमपक्षः । तत्रैन्द-

---

* जावालिना,—इति मु० ।

वद्द्यं कुर्य्यात्। ऐन्दवं चान्द्रायणं, इन्दुवृद्धिह्रासोपेतत्वात्। किञ्चिदूनसंवत्सरसंसर्गोऽष्टमपक्षः। यद्यपि किञ्चिदूनत्वं न श्रुतं, तथापि सम्पूर्णसंवत्सरसंसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात् किञ्चिदूनत्वं कल्प्यते। तच्च पातित्यहेतुत्वं याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

"संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन्"—इति।

तत्राष्टमे पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत्। षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयया कृच्छ्रैरन्तर्य्यं विवक्षितम्। तथा च सति षट्सु मासेषु प्राजापत्यकृच्छ्राः पञ्चदश सम्पद्यन्ते। शुद्ध्यर्थमिति सर्व्वेषु वाक्येष्वनुषज्यते। सर्व्वेष्वेतेषु पक्षेषु यथोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठाय तदङ्गत्वेन दक्षिणा दातव्या। तत्र, पञ्चरात्रसंसर्गे प्रथमपक्षे सुवर्णमेकं, दशरात्रसंसर्गे द्वितीयपक्षे सुवर्णद्वयं, एवमितरेष्वपि पक्षेष्ववगन्तव्यम्।

इत्थं पतितसंसर्गे प्रकीर्णके निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं व्युत्पादितम्। इदानीमनयैव दिशा निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्तमुन्नेतुं शक्यमिति हृदि निधाय ऋतुस्नातेत्यारभ्य यस्तु धर्मपराङ्मुखः,—इत्यन्तेन प्रायश्चित्तनिमित्तान्येवोपन्यस्यति,—

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्त्तारं नोपसर्पति।
सा मृता नरकं याति विधवा च* पुनः पुनः॥१२॥
ऋतुस्नातान्तु योभार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः॥१३॥

* वैधव्यं च—इति मु०।

दरिद्रं[*] व्याधितं धूर्त्तं भर्त्तारं याऽवमन्यते ।
सा शुनी जायते मृत्वा शूकरी[†] च पुनः पुनः ॥ १४ ॥
पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।
आयुष्यं हरते भर्त्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ १५ ॥
अपृष्ट्वा चैव भर्त्तारं या नारी कुरुते व्रतम् ।
सर्व्वं तद्राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ १६ ॥
बान्धवानां सजातीनां दुर्व्वृत्तं कुरुते तु या ।
गर्भपातञ्च या कुर्य्यान्न तां सम्भाषयेत् क्वचित् ॥ १७ ॥
यत् पापं ब्रह्महत्यायां द्विगुणं गर्भपातने ।
प्रायश्चित्तं न तस्याः स्यात्[‡] तस्यास्त्यागोविधीयते ॥१८॥
न कार्य्यमावसथ्येन नाग्निहोत्रेण वा पुनः ॥
स भवेत् कर्मचण्डालोयस्तु धर्मपराङ्मुखः ॥१९॥ इति ।

रजोदर्शनमारभ्य षोड़शदिनान्यृतुः । तत्र चतुर्थदिवसे स्नाता नारी पुत्रोत्पादनार्थमाहूता सती यदि भर्त्तारं नोपसर्पति, तदा नरकमनुभूय पश्चादन्येषु जन्मसु विधवा भवति । भर्त्राऽऽहूताया-अनुपसर्पणे दोषोनारदीयपुराणे दर्शितः,—

"आहूता या तु वै भर्त्रा न प्रयाति[§] त्वरान्विता ।

---

* मूर्खं,—इति मु० ।
† सूकरी,—इति वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः ।
‡ न तस्यास्ति,—इति मु० ।
§ न याति स्त्री,—इति मु० ।

सा ध्वाङ्क्षी जायते मृत्वा दश जन्मानि पञ्च च"—इति ॥

यथा वध्वाः ऋतुकालातिक्रमे प्रत्यवायस्तथा पुरुषस्यापि ऋतुस्नातामनुपगच्छतः प्रत्यवायः । सन्निधिशब्दस्त्वारोग्यादेरुपलक्षकः । अतएव देवलः,—

"यस्त्वरोगामृतुस्नातां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तां विनाश्य सः"—इति ॥

अत्र चोन्नेयं यत् प्रायश्चित्तं, तद्बृहस्पतिर्दर्शयति,—

"ऋतौ न गच्छेद्यो भार्य्यां सोऽपि कृच्छ्रार्द्धमाचरेत्"—इति ।

बौधायनोऽपि,—

"ऋतौ न गच्छेद्यो भार्य्यां नियतां धर्मचारिणीम् ।
नियमातिक्रमात् तस्य प्राणायामशतं स्मृतम्"—इति ॥

न चात्र प्रायश्चित्तद्वयस्य समविकल्पः शङ्कनीयः, प्राणायामशतस्यार्द्धकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेनानुकल्पत्वात्* । अतएव प्राणायामशतद्वयं कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

"कृच्छ्रोदेव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
तिलहोम† सहस्रन्तु वेदाध्ययनमेवच"—इति ॥

पुरुषं प्रत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्यार्द्धं स्त्रियं प्रत्युन्नेयम् । तथाच मनुः,—

"अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालोवाप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियोव्याधितएवच"—इति ॥

* कल्पनीयत्वात्,—इति मु० ।
† तिलाहुति,—इति मु० ।

न केवलमुक्तव्यतिक्रमे स्त्रियाः प्रत्यवायः, किन्तु दारिद्र्यादिना येन केनापि निमित्तेन पत्युरवमानेऽपि महान् प्रत्यवायः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणम्,—

"मानाद्रोषान्मत्सराद्वा भर्त्तारं याऽवमन्यते ।
सा सप्तजन्मकं यावत् नरके स्थान्न संशयः"—इति ॥

अवमानश्च पुरुषान्तरगमन-चित्तवञ्चनादिः । एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

"अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिलङ्घयेत् ।
सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते ॥
व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥
पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं योपसेवते ।
निन्द्यैव लोके भवति परपूर्वेति चोच्यते"—इति ॥

नारदीयेऽपि,—

"जीवितेन सुखार्थेन* भर्त्तारं वञ्चयेत्तु या ॥
कृमियोनिशतङ्गत्वा चाण्डाली जायते तु सा†"—इति ।

अत्रोक्तेयं प्रायश्चित्तमापस्तम्बो दर्शयति । "भर्त्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छ्रम्"—इति । उशनाऽपि । "व्यभिचारिणीं भार्य्यां कुचेलपरिभूतां पिण्डमात्रेणोपजीविनीं‡ निवृत्ताधिकारां चान्द्रायणं प्राजा-

---

* जीवितेनाद्य वित्तेन,—इति मु० ।
† पुंश्चली जायते ततः,—इति मु० ।
‡ कुचेलपिण्डपरिभूतां,—इति शा० ।

पत्यं वा कारयेत्"—इति । अवमानाभावेऽपि पतिशुश्रूषानुपेक्षा व्रतोपवासादिपरायाः स्त्रियाः प्रत्यवायोऽस्ति । एतदेवाभिप्रेत्य व्रतोपवासादीनां स्त्रियं प्रति श्रेयोहेतुत्वं निषेधत्यत्रिः,—

"न व्रतेनोपवासेन धर्मेण विविधेन च ।
नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनात्"—इति ॥

महाभारतेऽपि 'पतिशुश्रूषापराया भार्य्याया उत्तमां गतिमुक्त्वा व्रतादिपराया अन्यस्या भार्य्यायास्तदभावं ज्ञापयितुमिदमुदाहृतम्,—

"तां यमो लोकपालस्तु बभाषे पुष्कलं वचः ।
मा शुचस्त्वं निवर्त्तस्व न लोकाः सन्ति तेऽनघे ॥
स्वधर्मविमुखा नित्यं कान् लोकान् त्वं गमिष्यसि * ।
दैवतं हि पतिः स्त्रीणां स्थापितः सर्वदैवतैः ॥
मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।
पतिमत्याः स्त्रिया लोके धर्मः पत्यर्च्चनं स्मृतिः"—इति ।

यदा स्त्री पतिशुश्रूषाऽनुरोधेन व्रतादिकं चिकीर्षति, तदाऽपि पतिमपृष्ट्वाऽनुष्ठितं तद्व्रतं निष्फलं भवति । तदाह मार्कण्डेयः,—

"नारी स्वल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा ।
निष्फलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्"—इति ॥

अतएव मनुः सर्वत्र स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं निषेधति,—

"बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं कार्य्यं किञ्चिद्गृहेष्वपि"—इति ॥

---

* कथं लोकान् गमिष्यसि,—इति मु०

तथाच पुराणे,—

"पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रः स्थविरभावे तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति"—इति* ॥

अपृष्ट्वेत्यभिधानादनुज्ञापुरःसरमनुष्ठितस्य व्रतादेः साफल्यमवगम्यते । तच्च शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितम् । "न भर्त्तारं द्विष्याद्यद्यप्यशीलः स्यात् पतितोऽर्थहीनोव्याधितोवाऽपि पतिर्दैवतं स्त्रीणां, न व्रतोपवासनियमेज्यादानं† स्त्रीणामन्यत्र पतिशुश्रूषायाः, कामन्तु भर्त्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमादीनामभ्यासः स्त्रीधर्मः"—इति । कात्यायनोऽपि,—

"भार्य्या भर्त्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेदिति" ।

या तु नारी बान्धवानामसपिण्डानां सजातीनां सपिण्डानां दुर्वृत्तं विद्वेषं कुरुते, या च गर्भं पातयेत्, ते उभे पातकबाहुल्यादसम्भाषणीये । एतदेवाभिप्रेत्य बन्धुद्वेषः शङ्खलिखिताभ्यां निषिद्धः । "न बन्धून् द्विष्यात्"—इति । अत्र च विद्वेषोविषप्रयोगाभिचारादिपर्य्यन्तोविवक्षितः । अन्यथा स्वल्पस्य द्वेषस्य गर्भपातासाम्येनासम्भाषणहेतुत्वासम्भवात् । यद्यपि बन्धुवध-गर्भपातनयोरसम्भाषणहेतुत्वं समानं, तथापि गर्भपाते पापद्वैगुण्येन प्रायश्चित्तं नास्ति, अतस्तत्याग एव ।

ननु, प्रायश्चित्ताभावोऽनुपपन्नः, मनुना ब्रह्महत्याव्रतस्य तत्रोपदिष्टत्वात्,

---

* तथाच इत्यारभ्य एतदन्तोग्रन्थोनास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु ।

† न व्रतोपवासादिकं,—इति मु० ।

"हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत्"—इति ।

अविज्ञातं स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामनिश्चितम् । विज्ञाते तु गर्भे स्त्रीपुरुषवधयोर्यथाविहितं द्रष्टव्यम् । अतः कथमुच्यते प्रायश्चित्तं नाप्नोति । नायं दोषः । पातनीयगर्भगतगुणागुणाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेः । हननीयब्राह्मणगतगुणागुणाभ्यां प्रायश्चित्ततारतम्यस्य दर्शनात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ब्रह्मघ्नव्रतमुक्त्वा दीक्षितघ्ने द्वैगुण्यमाह,—

"द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्"—इति ।

यद्यपि दीक्षितादीक्षितयोरिव गर्भयोर्गुणागुणौ नोपपद्येते*, तथापि पितृगतगुणागुणाभ्यान्तौ कल्पनीयौ । तस्मात् प्रायश्चित्तविषयाणि वचनानि गर्भमात्रवधविषयाणि, इदं प्रायश्चित्ताभाववचनं सम्भावितगुणवद्गर्भविषयम् । यद्वा, पापद्वैगुण्येन प्रायश्चित्ताभावोक्तिस्तस्यात्यागविधिशेषार्थवाद इति न कश्चिद्विरोधः । तथाच, विशिष्टगर्भपातने पापद्वैगुण्याद्व्रतद्वैगुण्यमुन्नेयमिति भावः ।

यस्तु वेदविश्वासरहितोवेदोक्तधर्मपराङ्मुखस्तं नानुतिष्ठति, स जन्मना ब्राह्मणोऽपि कर्मणा चण्डालोभवेत् । तस्य धर्मपराङ्मुखत्वं तदीयोक्तिरूपेण पूर्व्वार्द्धेन द्योत्यते । आवसथ्यः पञ्चमोऽग्निः, तेन च गार्हपत्याद्यग्निपञ्चकमुपलक्ष्यते । न चाग्निपञ्चकेन वा तत्साध्येनाग्निहोत्रादिना वा किञ्चित् फलमस्ति । ऐहिकस्य फलस्यादर्शनात्, आमुष्मिकस्य फलस्य सन्दिग्धत्वात् । तथाच श्रूयते । "कोहि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा"—इति ।

एवमेतेषु व्याख्यातेषु वचनेषु यानि निमित्तान्युपन्यस्तानि, तेषां

* गर्भपातयोर्गुणागुणौ नोपलभ्येते,—इति मु० ।

मध्ये स्त्रीकर्तृकस्य पुरुषकर्तृकस्य चातिक्रमस्य पत्यवमानस्य च प्रायश्चित्तमुत्तीय प्रदर्शितम्। यत् पतिशुश्रूषामुल्लङ्घ्य तत्प्रतिकूलव्रताद्याचरणं, तत्र पतिं प्रसाद्य तदुक्तं प्रायश्चित्तमाचरेत्*। तथा च याज्ञवल्क्यः,—

"प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुद्ध्यति"—इति।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

"अथ वा यद्गुरुर्ब्रूयात् तत्कार्य्यमविशङ्कया।

निग्रहेऽनुग्रहे वाऽपि गुरुः सर्व्वत्र कारणम्"—इति॥

यत्त्वानुज्ञामन्तरेण व्रताचरणं, तत्र निष्फलप्रयासस्य दण्डरूपत्वात् तेनैव शुद्ध्यतीति न पृथक् प्रायश्चित्तापेक्षा।

दुर्वृत्ताचरणं च द्विविधं, वधावसानं प्रयत्नमात्रं चेति। तयोर्मध्ये वधावसानस्य पुरुषकर्तृकस्य दुर्वृत्ताचरणस्य प्रायश्चित्तमाचार्य्यो वक्ष्यति। प्रयत्नमात्रस्य तु प्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्योऽतिदिशति,—

"चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः"—इति।

न च हननाहननयोर्व्रतसाम्यं शङ्कनीयं, अतिदिष्टस्योपदिष्टात् किञ्चिन्न्यूनत्वात्। योषितस्तु पुरुषकर्तृकप्रायश्चित्तार्द्धं द्रष्टव्यम्। गर्भपातने प्रायश्चित्तं गर्भभेदानेकधा भिद्यते। गर्भो द्विविधः पति-

* तत्र तदुक्तमित्यनेन पत्या प्रायश्चित्तं धर्म्मज्ञश्चेत् स्वयमेवोपदिशेत्, धर्म्मशास्त्रं न जानाति चेत् धर्म्मशास्त्रज्ञस्य सकाशाद्बुद्ध्वा वा पतिरेवोपदिशेदित्यर्थः। इत्यधिकं मुद्रितपुस्तकेऽस्ति। परमयमंशो नास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु। लिपिभङ्ग्यापि टिप्पणमेतदित्येव प्रतीयते।

जन्योजारजन्यश्च । जाराश्च सवर्णा असवर्णाश्च । तत्र सर्व्वत्र प्रायश्चित्तं चतुर्व्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

"गर्भपाते समुद्दिष्टं यथावर्णविधि व्रतम् ।
जारगर्भे विशेषः स्यात् यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥
ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्रमब्दं शान्तपनाधिकम्* ।
चत्रगर्भवधे चैव चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥
वैश्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं पराकः शूद्रघातने ।
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः"—इति ॥

वेदविश्वासरहितस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठोदर्शयति । "नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्च कृत्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम्"—इति । एतच्च सकृत्करणविषयम् । असकृत्करणे तु शङ्खेनोक्तम् । "नास्तिकोनास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याऽभिशंसीत्येते पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं चरेयुः" इति ।

अथ बीजि-चेत्रिणोः पित्रोः प्रत्यवायप्रायश्चित्तसद्भावसूचनार्थमस्मिन् प्रायश्चित्तप्रसङ्गे, कुण्डगोलकौ पुत्रौ सदृष्टान्तमुपन्यस्यति,

ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
स क्षेत्री लभते बीजं न बीजी भागमर्हति† ॥२०॥
तद्वत् परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः ॥ २१ ॥

---

* शान्तपनादिकम्,—इति मु०

† फलमर्हति,—इति श्वा० ।

ओघोजलप्रवाहः, वातः प्रचण्डवायुः। तयोरन्यतरेणाहृतं परकीयं शाल्यादिबीजं यस्यान्यस्य क्षेत्रे प्ररोहति, स क्षेत्री बीजं बीजफलं लभते न तु बीजी। तदेतल्लोकप्रसिद्धम्। तेनैव न्यायेन क्षेत्रिणोभार्य्यायां बीजिनोत्पादितौ कुण्डगोलकौ क्षेत्रिणः पुत्रौ भवतः, न तु बीजिनः। तयोः पुत्रयोर्मध्ये क्षेत्रिण्यमृते जारजः कुण्डः, मृते तस्मिन् जारजोगोलकः।

"अमृते च मृते चैव जारजौ कुण्डगोलकौ"—इति

स्मृत्यन्तरात्। जारशब्देन देवरादयो व्यावर्त्त्यन्ते। न हि तेषां जारत्वमस्ति। तेषां गुर्व्वनुज्ञातत्वात्। अनुज्ञातत्वं च याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

"अपुत्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्तः ऋतौ व्रजेत्"—इति॥

बीजिक्षेत्रिणोश्च सूचितप्रत्यवायो महाभारते दर्शितः,—

"क्षेत्रिकश्चैव बीजी च दारेतौ नियमङ्गतौ।
न रक्षति च योदारान् परदारांश्च गच्छति।
गर्हितौ तौ नरौ नित्यं धर्म्माचारवहिःकृतौ"—इति।

जारस्य गर्भानुत्पादे यत् प्रायश्चित्तमभिहितं, तदेव बीजी द्विगुणमाचरेत्। जारप्रायश्चित्तं व्याघ्रेण दर्शितम्,—

"ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः।
कृच्छ्रचान्द्रायणौ कुर्य्यादर्द्धमेव प्रमादतः॥
अर्द्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्गतौ।
अर्द्धमर्द्धं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत्॥

एतदुक्तं भवेच्छ्राद्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियस्येद्द्विगुणमगुप्तावर्द्धमेव च"—इति ॥

क्षेत्रिणः प्रायश्चित्तविशेषानादेशात् सामान्यप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

"प्राणायामशतं कार्य्यं सर्व्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टेषु चैव हि"—इति ।

न बीजी भागमर्हतीत्ययमर्थो मनुना दृष्टान्तैः प्रतिपादितः,

"यथा गोश्वोष्ट्रदासीषु महिषीष्वाविकासु* च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रे प्रवापिणः ।

ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥

यथाऽन्यगोषु वृषभोवत्सानां जनयेच्छतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सामोघं स्कन्दितमार्षभम्"—इति ॥

येऽक्षेत्रिण इत्यत्र अक्षेत्रिण इति छेदः ।

इदानीं कुण्डगोलकप्रसङ्गेन वृद्धिस्थान् पुत्रभेदान् दर्शयति,—

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः । इति ।

एतच्च द्वादशविधानां पुत्राणामुपलक्षणम् । ते च मनुना दर्शिताः,—

"औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड़दायादबान्धवाः ॥

---

* महिष्यजाविकासु,—इति मु० ।

स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादितश्च यः* ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥
यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य पतितस्य वा ।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥
माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्त्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥
सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ़उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥
पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं विजानीयाद्वोढ़ुः कन्यासमुद्भवम् ॥
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञाततया† सती ।
वोढ़ुः स गर्भो भवति सहोढ़ इति चोच्यते ॥
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ।
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया‡ ।

---

* स्वयमुत्पादयेद्धि यम्,—इति मु० ।
† ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा,—इति मु० ।
‡ विधवा चेच्छया पुनः,—इति ग्रा० स० ।

उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ।
मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ॥
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ।
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ॥
स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः”—इति ॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

“औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गूढजस्तथा ।
कानीनः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः पौनर्भवः स्मृतः ॥
दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च स्वयंदत्तस्तथैव च ।
सहोढजोऽपविद्धश्च पुत्रा द्वादश कीर्त्तिताः ॥
औरसो धर्म्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥
अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।
दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः ॥
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।
पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे परः परः ।
सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः”—इति* ।

* याज्ञवल्क्येनापि,—इत्यारभ्य एतदन्तोग्रन्थो नास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु ।

अत्र द्वादशानां पुत्राणां यानि लक्षणानि मनुना दर्शितानि, तानि सर्व्वाण्युपलक्षयितुं दत्तस्य लक्षणमाह,

दद्यान्माता पिता वाऽपि स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥२२॥

अत्र दाने सदृशं प्रीतिसंयुक्तमद्भिरापदीति विशेषणचतुष्टयं द्रष्टव्यम् ।

प्रसङ्गानुप्रसक्तं परिसमाप्य प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुसरति परिवित्तिरित्यादिश्लोकद्वयेन,

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥२३॥
द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत् ॥२४॥

यत्र ज्येष्ठो नोद्वहति कनिष्ठस्तूद्वहति, तत्र ज्येष्ठः परिवित्तिरित्युच्यते। कनिष्ठः परिवेत्ता, यया कन्यया कनिष्ठः परिविद्यते सा परिवेदनी, तस्याः पित्रादिर्दाता, याजको विवाहहोमस्य कारयिता। त एते पञ्च नरकं यान्ति। तथाच हारीतः। "ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान्निविशन्* परिवेत्ता भवति, परिवित्तिर्ज्येष्ठः, परिवेदनी कन्या, परिदायी दाता, परियष्टा याजकस्ते सर्व्वे पतिताः"—इति। तत्र परिवित्तेर्द्वौ कृच्छ्रौ प्रायश्चित्तं, कन्याया एकः कृच्छ्रः, दातुः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः। तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्य आह,—

---

* ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयानुद्वहति यदा तदा कनीयान्,—इति मु०।

"कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्"—इति ।

याजकस्य चान्द्रायणम् । नचाच परिवेत्तुः प्रायश्चित्तमनुक्तमिति शङ्कनीयं, परिवित्तिशब्देन तस्याप्युपलक्षितत्वात् । अतएव यमः परिवित्तिपरिवेत्त्रोर्द्वयोः समं प्रायश्चित्तमाह,—

"कृच्छ्रौ द्वौ परिवेत्तुः स्यात् कन्यायाः कृच्छ्रएवच ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुस्तु* होता चान्द्रायणं चरेत्"—इति ।

यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । "परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्ष्यं चरेयाताम्"—इति । शङ्खेनापि,—

"परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते ।
व्रतं संवत्सरं कुर्य्युर्दातृयाजकपञ्चमाः"—इति ।

यदपि हारीतेनोक्तम् । "ते सर्व्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण परिचरेयुः†"—इति । तत्र सर्व्वत्र चिरक्षिप्रज्ञाताज्ञातभेदेन प्रायश्चित्तगौरवलाघवव्यवस्था द्रष्टव्या । प्रायश्चित्तचरणानन्तरं परिवेत्तुः कर्त्तव्यमाह वशिष्ठः । "परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत्"—इति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय निवेद्य पुनर्निविशेत् पुनरुद्वहेत् । कामित्यपेक्षायामाह तामेवोपयच्छेदिति । अयमर्थः । ज्येष्ठभ्रातर्य्यकृतदारपरिग्रहे कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता परिवेदन्या स्वगृहीतया कन्यया परिवित्तिना ज्येष्ठभ्रात्रा च सह उक्तं प्रायश्चित्तं निर्वर्त्त्य ज्येष्ठभ्रातरि कृतदारपरिग्रहे कनिष्ठः पूर्वं गृहीतां कन्यां ज्येष्ठभ्रात्रे निवेद्य तद्दत्तां

---

* अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता,—इति ग्रा० ।

† मासं यापयेयुः,—इति मु० ।

स्वयमेव पुनरुद्वहेत्*। अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः। अतएव गौतमः। "परिवित्तिपरिवेत्तृपर्य्याहितपर्य्याधात्रग्रेदिधिषु† दिधिषुपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्य्यम्"—इति। अग्रेदिधिषुपत्यादौ विशेषो वशिष्ठेनोक्तः। "अग्रेदिधिषुपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्चरित्वा निविशेत ताञ्चैवापयच्छेत दिधिषुपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्वा पुनर्निविशेत"—इति। अग्रेदिधिष्वादेर्लक्षणं देवलेनोक्तम्,—

"ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूह्यतेऽनुजा।
सा चाग्रेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्व्वा तु दिधिषुः स्मृता"—इति॥

तत्राग्रेदिधिषुपतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठायां पश्चादन्येनोढ़ायां तामेवोद्वहेत्। दिधिषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा स्वोढ़ां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्वोढ़े दत्त्वाऽन्यामुद्वहेत्‡।

* अयमर्थः इत्यारभ्य एतदन्तो ग्रन्थो नास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः।

† पर्य्याहितपरिदात्रग्रेदिधिषु,—इति मु०।

‡ तद्युगान्तरविषयत्वात् कलौ कन्यायाः पुनरुद्वाहस्य निषिद्धत्वाच्च दिधिषुपतिः स्वोढ़ां कनीयस्याः पूर्व्वोढ़े निवेद्य तद्दत्तां पुनः स्वयमेवोद्वहेत्। नष्टादिनिमित्तेषु तु, नष्टे मृते इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम्। अग्रेदिधिषु-दिधिष्वोः कन्ययोः तत्पतिविहितप्रायश्चित्तार्द्धं प्रायश्चित्तं ज्ञातव्यम्। अग्रेदिधिषुपतिर्ज्येष्ठकन्यायाविवाहात् पूर्व्वमेव चेत् स्वोढ़या कनीयस्या सत्युक्तं प्रायश्चित्तं निर्व्वर्त्त्य दिधिषुपतिविहितप्रायश्चित्ताचरणेन शुद्धां ज्येष्ठामपि स्वयमेवोद्वाह्य पुनः पूर्व्वोढ़ां कनिष्ठामप्युद्वहेत् उभे उपयच्छेत। कनीयस्यां पूर्व्वमेवोढ़ायामनूढ़ा ज्येष्ठा कनिष्ठापतिनैवोद्वाह्या नान्येनेति शास्त्रार्थः। उद्वाहेऽपि अन्यः कृतप्रायश्चित्तः कृतप्रायश्चित्तां तां दिधिषुं तस्याः कनीयस्याः पूर्व्वोढ़े दत्त्वा अन्यामुद्वहेदिति स्मृतेः,—इत्यधिकपाठः मु० पु०।

परिवेदने प्रत्यवायं प्रायश्चित्तं च प्रदर्श्येदानीं विषयविशेषे तदपवादं दर्शयति,

कुब्जवामनषण्डेषु गद्गदेषु जड़ेषु च ।
जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥२५॥

कुब्जः पृष्ठभागे मांसादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । वामनोऽतिह्रस्वदेहः । षण्डोनपुंसकः । गद्गदोजिह्वादिदोषेण सहसा वक्तुमशक्तः । जड़ोऽक्षमः कार्य्येष्वप्रवृत्तः । जात्यन्धादयः प्रसिद्धाः । एवंविधस्य ज्येष्ठस्य विवाहायोग्यत्वात् कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः । एतच्च ज्येष्ठस्य प्रव्रज्यादेशान्तरगमनादीनामप्युपलक्षणम् । अस्मिंश्च परिवेदनाभ्यनुज्ञाने संवादवचनानि पूर्वमेव श्राद्धप्रसङ्गादुदाहृतानि नात्र प्रपञ्च्यन्ते* ।

कुब्जत्वादिदोषरहितेष्वपि भिन्नोदरेषु परिवेदनमभ्यनुजानाति,—

पितृव्यपुत्त्रः सापत्नः परनारीसुतस्तथा ।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥२६॥

पितृव्यपुत्त्रसापत्न्यौ प्रसिद्धौ । परनारीसुतोदत्तक्रीतादिः । एतेषु ज्येष्ठेषु स्थितेषु कनिष्ठस्य विवाहाधानयोर्नास्ति प्रत्यवायः ।

कुब्जत्वादिदोषरहितेष्वेकोदरेषु पर्य्याधाने विशेषमाह,

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।
अनुज्ञातस्तु कुर्व्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥२७॥

---

* वक्ष्यन्ते,—इति मु० ।

कारयेत् कुर्य्यात्। अनुज्ञातः कनिष्ठो ज्येष्ठात् पूर्व्वमाधानं कुर्य्यात्। ज्येष्ठभ्रात्रैव पित्राऽप्यनुज्ञातस्य पुत्त्रस्य पर्य्याधानप्राप्तौ चतुर्व्विंशति-मते तन्निषिध्यते,—

"ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञातः कुर्य्यादग्निपरिग्रहम्।

अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यान्मनुरब्रवीत्"—इति।

यत्तु सुमन्तुनोक्तम्,—

"पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्त्रस्तु कारयेत्।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा"—इति।

उशनसाऽपि,—

"पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित्।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने"—इति।

तत्पित्रादीनां वैधुर्य्यादिना प्रतिबन्धे सति द्रष्टव्यम्।

परिवेदनपर्य्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्यापि प्रसङ्गात् क्वचित् अभ्यनुज्ञां दर्शयति,

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते ॥२८॥

नष्टोदेशान्तरगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्तः। अयञ्च पुनरुद्वाहो-युगान्तरविषयः। तथाचादिपुराणम्,—

"ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा।

कलौ पञ्च न कुर्व्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्"—इति।*

* ऊढाशब्देन विधिवदूढा ग्राह्या, अन्यत्र, पुनरुद्वाहस्याप्यङ्गीकृत-त्वात्,—इत्यधिकः पाठः मु० पुस्तके।

पुनरुद्वाहमकृत्वा ब्रह्मचर्य्यव्रतानुष्ठाने श्रेयोऽतिशयं दर्शयति,

मृते भर्त्तरि या नारी ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थिता*।
सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥२९॥

मृतग्रहणं नष्टादीनामुपलक्षणम्। चतुर्थपादेन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा ब्रह्मचारिगतिर्दृष्टान्तिता। सा च मनुना दर्शिता,—

"अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्"—इति ।

उक्तब्रह्मचर्य्यादप्यधिकफलमनुगमने दर्शयति,

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति ॥३०॥

तावत्कालं तावत्सहस्रसंवत्सरम् तथाच हारीतः,—

"मृते भर्त्तरि या नारी धर्मशीला दृढ़व्रता ।
अनुगच्छति भर्त्तारं शृणु तस्यास्तु यत् फलम् ॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।
कुलत्रयं पुनात्येषा भर्त्तारं याऽनुगच्छति"—इति ।

शङ्खलिखितौ,—

"मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम् ।
साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते"—इति ।

---

* ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता,—इति मु० ।

नन्विदमनुगमनं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धम्*। "तस्मादुह न पुरायुषः स्वर्गकामी प्रेयात्"—इति श्रुत्या आत्महत्याप्रतिषेधात्।

"असूर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः।
तांस्ते प्रेत्याधिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः"—इति

श्रुत्यन्तराच्च†। नैवम्। अनुगमनस्मृतेर्निरवकाशत्वेन प्राबल्यात्। आत्महत्यानिषेधश्रुतिस्तु स्वर्गकामियोषितोऽन्यत्र सावकाशा। ननु स्वर्गकामिन्याः पतिमनुगच्छन्त्याः अपि ब्राह्मण्या अनुगमनं स्मृत्यैव निषिद्धम्। तथाच पैठीनसिः,—

"मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात्।
इतरेषान्तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः॥
‡उपकारं यथा भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता।
करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्तुः शोककरी चिरात्॥
अनुवर्त्तेत जीवन्तं नानुयायान्मृतं पतिम्।
जीवा भर्त्तुर्हितं कुर्य्यात् मरणादात्मघातिनी"—इति।

अङ्गिरा अपि,—

"या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत्।
सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत्"—इति।

व्याघ्रपादोऽपि,—

* नन्विदमनुपपन्नं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् स्मृत्यन्तरविरोधाच्च। तथाहि,—इति मु०।

† स्मृत्यन्तरप्रतिषेधाच्च,—इति मु०।

‡ मनुः,—इत्यधिकं शा० पु०।

"न म्रियेत समं भर्त्रा ब्राह्मणी शोकमोहिता ।
प्रव्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी"—इति ।

प्रव्रज्या मैथुनादिभोगत्यागः* ।, नायं दोषः । अस्य निषेधस्य पृथक्चितिविषयत्वात् । अतएवोशना,—

"पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रगन्तुमर्हति ।
अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः"—इति ।

एकचित्यां समारोहणं कल्पसूत्रकारेण दर्शितम् । "प्रेतस्योत्तरतः पत्न्या संवेशनमविशेषेण नित्यवत्"—इति ।

न केवलं स्वयमेवानुगमनेन स्वर्गे वसति, किन्तु स्वभर्त्तारं नरकादुद्धरतीत्याह,

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् ।
एवं स्त्री पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ॥३१॥

यद्यपि पापीयान् पतिः स्वपापफलभोगाय नरकमार्गायाभिमुखोभवेत्, तथापि योषित् स्वकीयेन प्रबलसुकृतेन तस्य पापफलभोगं प्रतिबध्य पतिमपि स्वेन सह गतिं नयति । अतएव व्यासः,—

"यदि प्रविष्टोनरकं बद्धः पाशैः सुदारुणैः ।
सम्प्राप्तोयातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥
तिष्ठते विवशोदीनोवेष्ट्यमानः स्वकर्मभिः ।
व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्शङ्कितः ॥

---

* प्रव्रज्या मैथुनगन्धमाल्याञ्जनवासोभूषणताम्बूलादिसर्व्वभोगत्यागः,— इति मु० ।

तदङ्गशरीरमादाय दिवं याति च सा बलात्।
सा भर्तृपरमा नित्यं स्तूयमानाऽप्सरोगणैः॥
क्रीड़ते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश।
ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत् पतिः।
पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या"—इति।

इदञ्चानुगमनं पतिव्रतयाऽनुष्ठितं सदुक्तरीत्या दम्पत्योरुभयोः श्रेयोहेतुः, पापीयस्याऽनुष्ठितञ्चेत् पापक्षयहेतुर्भवति। तथाच महाभारतम्,—

"अवमत्य तु याः पूर्व्वं पतिं दुष्टेन चेतसा।
वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्तॄणां प्रतिकूलतः॥
भर्त्रोऽनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः।
कामात् क्रोधाद्भयान्मोहात् सर्व्वाः पूता भवन्ति ताः॥
आदिप्रभृति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा।
ऊर्द्धं गच्छति सा तत्र भर्त्त्राऽनुमरणं गता"—इति।

एतच्चानुमरणं न सर्व्वासामपि स्त्रीणां सम्भवति।

"साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते।
नान्योधर्म्मोऽस्ति विज्ञेयोमृतेभर्त्तरि कर्हिचित्॥
यावन्नाग्नौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता।
तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन"।

इत्यङ्गिरसा सामान्येन पतिव्रतानां साध्वीनामधिकारस्य बोधनात्। अयञ्चाधिकारोरजआदिभिः प्रतिबध्यते। तथाच वृहस्पतिः,—

"बालसंवर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति।

रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भं च गर्भिणी"—इति ।

अत्र बालसंवर्द्धनं त्यक्त्वेति वदन् संवर्द्धयितृजनान्तरविलम्बे बालापत्याया अप्यधिकारोऽस्तीति दर्शयन् रक्षेद्गर्भञ्च गर्भिणीति रक्षां दर्शयन् सम्भावितगर्भसन्देहाया अप्यधिकारं वारयति । तथाच नारदीये,—

"बालापत्याश्च गर्भिण्यः अदृष्टर्तवस्तथा ।
रजस्वला राजसुते, नारोहन्ति चितां शुभे"—इति ।

अदृष्टर्तवः ऋत्वदर्शनेन सम्भावितगर्भसन्देहाः* ।

श्रुतिविषयितं प्रायश्चित्तं प्रकीर्णकेषु यन्मतं
तन्मयविशेषयोर्भेदस्तल्लक्षणं परिवेदनम् ।
प्रथयति परं तुरीयाध्याये पराशरभाषिते
विवृतिमकरोत् शक्त्या निर्णीयमानं माधवः† ॥०॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-व्याख्यायां माधवीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥०॥

---

* एतच्चानुमरणं,—इत्यारभ्य एतदन्तो ग्रन्थो नास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु ।

† अत्र छन्दोभङ्गो लक्ष्यते ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

यत् समाश्रित्य वाल्मीकिप्रमुखाः पदं परं गताः ।
तदाश्रयेऽङ्घ्रिकमलं रामचन्द्रस्य निर्मलम्* ॥

इत्थं चतुर्थाध्याये प्रकीर्णकपापानां प्रायश्चित्तमभिहितम् । तत्र, यद्यपि परिवेदनादिकं न प्रकीर्णकं उपपातकेषु पठितत्वात्, यद्यपि पुत्रभेदादिकथनं न प्रायश्चित्तरूपं, तथापि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तस्य बाहुल्यादध्यायार्थत्वमविरुद्धम् । तत्राध्यायान्ते स्वर्गसाधनमनुगमनं वर्णितम् । तेन ब्रह्मलोकसाधनमाहिताग्निदहनं बुद्धिस्थम् । अतः पञ्चमाध्याये तद्विवक्षुः आदौ प्रायश्चित्तप्रकरणविच्छेदशङ्कामपनुदन् परिशिष्टं प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं तावन्नवभिः श्लोकैराह,—

वृकश्वानशृगालाद्यैर्दष्टो यस्तु द्विजोत्तमः ।
स्नात्वा जपेत् स गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥१॥
गवां शृङ्गोदके स्नानं† महानद्यास्तु सङ्गमे ।
समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥२॥
वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टो द्विजो यदि ।
स हिरण्योदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥३॥

---

* मुद्रितपुस्तकातिरिक्तेषु नास्त्ययं श्लोकः ।
† शृङ्गोदकस्नाने,—इति स० ष्टा० ।

सव्रतस्तु शुना दष्टो यस्त्रिरात्रमुपावसेत् ।
घृतकुशोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥४॥
अव्रतः सव्रतो वाऽपि शुना दष्टो भवेद्द्विजः ।
प्रणिपत्य* भवेत् पूतो विप्रैश्चक्षुर्निरीक्षितः ॥५॥
शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना भूरि तापितम्† ॥६॥
शुना तु ब्राह्मणो दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ।
उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्टा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥७॥
कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन ।
यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं वाऽवलोकयेत् ॥८॥
असद्ब्राह्मणके ग्रामे शुना दष्टो द्विजोत्तमः ।
वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥९॥ इति

वृकशुनोरारण्यकग्राम्यत्वाद् भेदः‡। शृगालोजम्बुकः । आदिशब्देन वराहादयो गृह्यन्ते । तैर्दष्टः प्रत्यवायपरिहाराय स्नात्वा गायत्रीं जपेत् । न चात्र विधिप्रतिषेधातिक्रमरहितस्य कथं प्रत्यवाय इति शङ्कनीयम् । श्ववराहादीनां दूरतः परिहर्त्तव्यत्वेन तत्समीपगमनक्रीड़ादेरतिक्रमरूपत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वात् । वेदमात-

रम्,—इत्यनेन मन्त्रान्तरेभ्योऽधिकं पवित्रत्वं दर्शयति। वेदमातृत्वञ्च, "गायत्री छन्दसां माता"—इति स्मृतेरध्यवसीयते। यद्वा, वेदा मातरो यस्याः, सा वेदमाता। यद्यपि मन्त्रान्तराण्यपि वेदजन्यानि, तथापि वेदत्रयजन्यत्वमस्या विशेषः। अतएव मनुः,—

"त्रिभ्यएव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः"—इति॥

अत्र गायत्रीजपे सङ्ख्याविशेष उशनसा दर्शितः,—"दंशादिदष्टो गायत्र्यष्टशतं प्राणायामशतं वा"—इति। एतच्चासमर्थविषयम्। समर्थस्तु गोशृङ्गोदकस्नानादिकमाचरेत् इति। तत्र, गोशृङ्गोदकस्नानं नाम गोशृङ्गपूरितेनोदकेन गायत्र्या शतवाराभिमन्त्रितेन सेचनम्। "गोशृङ्गेन शतं स्नानं गायत्र्या"—इति हारीतस्मरणात्। गोशृङ्गोदकस्नान-नदीसङ्गमस्नान-समुद्रदर्शनानामधममध्यमोत्तमाङ्गभेदेन वा दंशतारतम्येन वा व्यवस्था द्रष्टव्या। वेदाध्ययनं वा, प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवादिव्रतानि वा, समाप्य स्नातो वेदविद्याव्रतस्नातः। स यदि शुना दष्टः, तदा हिरण्यमुदके निधाय तत्रोदकेन स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति। तत्रापि ब्राह्मणस्तेद्गायत्रीं शतकृत्वोजपेत्। तदाह बौधायनः,—

"वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः।
शतपर्य्यायमावर्त्त्य गायत्रीं शुद्धिमाप्नुयात्"—इति॥

चान्द्रायणादिव्रतेन सहितः सव्रतः। स यदि शुना दष्टः, तदा त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थेऽहनि घृतं प्राश्य कुशोदकञ्च पीत्वा पश्चाद्व्रतशेषं समापयेत्। कुशोदकस्थाने यावकं वा पिबेत्। तदाह बौधायनः,—

"सव्रतस्तु शूद्रेण दृष्टः त्रिरात्रमुपवासयेत् ।
सघृतं यावकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत्"—इति ॥

सव्रताव्रतावुभावपि विप्रान् प्रणिपत्य तैर्निरीक्षितौ* यथोक्तप्रायश्चित्ताचरणेन पूतौ भवतः । यस्तु शूद्रेण न दृष्टः किन्तु नासिकया घ्रातः जिह्वया वाऽवलीढः नखैर्वा लिखितः, एतत्त्रयेऽपि तं प्रदेशं प्रक्षाल्य वह्निना सन्ताप्य शुद्धाः भवेयुः । यदा ब्राह्मणी श्वादिभिर्दृष्टा भवति, तदा सा रात्रावुदितान् ग्रहान् सोमाङ्गारकादीन् नक्षत्राणि च कृत्तिकादीन्यवलोक्य शुद्धा भवति । कृष्णपक्षे मेघच्छन्ने सोमदर्शनासम्भवे शास्त्रदृष्ट्या तदवस्थानयोग्यां दिशं वा चक्षुषाऽवलोकयेत् । एतच्चावलोकनं पञ्चगव्यप्राशनस्योपलक्षणम् । अतएवाङ्गिराः,—

"ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।
यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
यां दिशन्तु गतः सोमस्तां दिशञ्चावलोकयेत् ।
सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुध्यति"†—इति ॥

या तु समुद्रतीरवासिनी तस्याः सोमदर्शनाभावे तद्दिगवलोकनवत् समुद्रदर्शनमपि विशुद्धिहेतुः । तदाह बौधायनः,—

"ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।
समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टा शुचिर्भवेत्"—इति ॥

यस्मिन् ग्रामे ब्राह्मणा न सन्ति तत्र ब्राह्मणप्रणिपातो निरी-

---

* तैर्निरीक्षितौ,—इति मु० ।

† प्रदक्षिणं,—इति शा० ।

क्षणयोः स्थाने वृषप्रदक्षिणं द्रष्टव्यम्* । ननु स्मृत्यन्तरेष्वन्यथा प्रायश्चित्तानि दृश्यन्ते । तत्र मनुः,—

"श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।
नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यति"—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टः श्वोष्ट्रादिवायसैः ।
प्राणायामत्रयं† कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति"—इति ॥

हारीतोऽपि,—

"श्वानो वा क्रौञ्चकोवापि नारी वा यदि वा नरः ।
आखुर्नकुलमार्जारो वायसग्राम्यशूकराः ॥
एतैर्दष्टे द्विजस्याङ्गे प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
स्नानं कुर्य्यात् सचेलन्तु विप्राणामनुशासनात् ॥
प्रोक्षणीभिस्त्रिपूताद्भिः कारयेन्मार्जनं द्विजः ।
प्राणायामत्रयं कुर्य्यात् दद्यात् गोभ्यस्तृणं नरः ॥
सह द्विजैश्च भुक्तेन शुद्ध्यते नात्र संशयः"—इति ।

वशिष्ठोऽपि,—

"ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतङ्कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति"—इति ॥

शङ्खः,—

---

* प्रदक्षिणनिरीक्षणे द्रष्टव्ये,—इति शा० ।

† प्राणायामं जले,—इति मु० ।

"शृगालवृकगोविप्रशुना दष्टस्तथैव च ।
त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्य्यात् पुंश्चलीदशनक्षतः"—इति ॥

हारीतोऽपि,—

"शुना दष्टस्त्र्यहं यावाहारः समुद्रगां नदीम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत्"—इति ॥

अङ्गिरा अपि*,—

"ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्र्यहं सायं पयः पिबेत् ।
गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाऽप्येकाहं वाऽग्निहोत्रवान् ॥
नाभेरूर्द्ध्वन्तु दृष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥
अव्रती सव्रती वाऽपि शुना दष्टस्तथा द्विजः ।
दृष्ट्वाऽग्निं हूयमानन्तु सद्यएव शुचिर्भवेत्"—इति ॥

पैठीनसिरपि । "शुना दष्टस्त्रिरात्रमुपवसेत् द्विजस्य ब्राह्मणस्तु शुनादष्टो गायत्र्यष्टसहस्राभिमन्त्रितं कृत्वोल्मुकेन दृष्टैश्चतुर्भिः कलसैः स्नापनं कृत्वा ततः शुद्ध्यति, नदीसङ्गमे वाऽऽलयस्यातुरस्य वा तत्र पिता मनसा ध्यायन् सर्व्वकार्य्याणि कुर्व्वीत पितुरभावे सत्याचार्य्यः" । पुलस्त्योऽपि,—

"रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभैः ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
ऊर्द्धन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु द्विगुणं तथा ।

---

* आपस्तम्बोऽपि,—इति मु० ।

चतुर्गुणं स्मृतं मूर्द्धि तदन्यत्राशुचिर्भवेत्"—इति ॥

आत्रकर्णोऽपि,—

"ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शुना च श्वापदैरपि।

दृष्टा सचेलमाप्लुत्य शुद्ध्यतीति न संशयः"—इति॥

एतेषु वचनेषु यत्र प्रायश्चित्तबाहुल्यं, तत्र तत्रोत्तमाङ्गविषयत्वं दंशतारतम्यविषयत्वं वोढव्यम्। ब्रह्मचारिगृहस्थाग्निहोत्रिषु उत्तरोत्तरं तपोबाहुल्यात् प्रायश्चित्तह्रासः।

अथ दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हतो यदि।

आहिताग्निर्मृतो विप्रो विषेणात्महतो यदि॥१०॥

दहेत्तु ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम्।

स्पृष्ट्वा वोढ्वा च दग्ध्वा च सपिण्डेषु च सर्व्वथा॥११॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् विप्राणामनुशासनात्। इति।

ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातश्चण्डालः। तदाह याज्ञवल्क्यः,—

"ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा।

शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्व्वकर्मवहिष्कृतः"—इति॥

क्षत्तुरुग्रायां जातः श्वपाकः। तथाच मनुः,—

"क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्तितः"—इति।

शृङ्गोदण्डप्रस्त्रादिना प्राणैर्वियुक्तः। आत्महतः स्वयमेव विषं पीत्वा मृतः। तमाहिताग्निं मृतं ब्राह्मणं सपिण्डेषु प्रत्यासन्नो विप्रो मन्त्रवर्जितं दहेत्। तत्र स्पर्शनं दहनं वहनं वा यः

करोति, स विप्रैरनुज्ञातः स्पर्शनादिदोषपरिहाराय प्राजाप
त्यकृच्छ्रमाचरेत् । लोकाग्नावित्यनेन गार्हपत्यादीनां व्यावृत्तिः । यद्य
प्यतीतस्य चतुर्थाध्यायस्यादौ दुर्मृतवहनादिप्रायश्चित्तमुक्तं, तथापि
तस्य सामान्यरूपत्वादनाहिताग्निविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, आहिताग्निविष
यस्य तु इहैवोपवर्णनमुचितं, वक्ष्यमाणतत्संस्कारं प्रत्युपोद्घातरूपत्वात्

प्राजापत्यचरणानन्तरं शास्त्रीयसंस्कारः कर्त्तव्य इत्याह,—

दग्ध्वाऽस्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरैः प्रक्षालयेद् द्विजः ॥१२।
पुनर्दहेत् स्वाग्निना तु स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् । इति

उक्तरीत्या लौकिकाग्नौ यानि दग्धान्यस्थीनि, तानि पुन
संगृह्य क्षीरप्रक्षालनपूर्वकं गार्हपत्याद्यग्निभिः कल्पोक्तप्रकारेण दहेत्
एतच्च हारीतेन दर्शितम्,—

"ब्राह्मणाद्वधसंप्राप्तौ चण्डालस्य करेऽथवा ।
आत्मना शस्त्रघाते वा शूद्रवत् दाहयेद्द्विजम् ॥
प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् सपिण्डेष्वेव सप्तमात् ।
तद्भस्मास्थि गृहीत्वैव विप्राणामनुशासनात् ॥
क्षीरप्रक्षालनं कुर्य्यात् तदस्थि प्रेतवद्दहेत् ।
पुनर्दहनमन्त्रैश्च यथाविधि समाचरेत् ॥
एवमेव विधिं कुर्य्यात् मरणे गर्हितस्य च"—इति ।

इदानीं प्रोषितस्याहिताग्नेः संस्कारमाहिताग्निर्द्विज इत्यारभ्य
तथा कार्य्यं विचक्षणैरित्यन्तेन ग्रन्थजातेन दर्शयति,—

आहिताग्निर्द्विजः कश्चित् प्रवसन् कालचोदितः ॥१३॥

देहनाशमनुप्राप्तस्तस्याग्निर्व्वसते गृहे ।
प्रेताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिपुङ्गवाः ॥१४॥
कृष्णाजिनं समास्तीर्य्य कुशैस्तु पुरुषाकृतिम् ।
षट्शतानि शतं चैव पलाशानाञ्च वृन्ततः ॥१५॥
चत्वारिंशत् शिरे दद्याद्दश कण्ठे तु विन्यसेत् ।
बाहुभ्यां शतकं दद्यादङ्गुलीषु दशैव तु ॥१६॥
शतन्तु जघने दद्याद् द्विशतं तूदरे तथा ।
दद्यादष्टौ वृषणयोः पञ्च मेढ्रे तु विन्यसेत् ॥१७॥
एकविंशतिमूरुभ्यां द्विशतं जानुजङ्घयोः ।
पादाङ्गुष्ठेषु षड् दद्याद् यज्ञपात्रं ततोन्यसेत् ॥१८॥
शम्यां शिश्ने विनिःक्षिप्य अरणीं मुष्कयोरपि ।
जुहूं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपभृतं न्यसेत् ॥ ९॥
पृष्ठे तूलूखलं दद्यात् पृष्ठे च मुसलं न्यसेत् ॥
उरसि क्षिप्य दृषदं तण्डुलाज्यतिलान्मुखे ॥२०॥
श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीन्तु चक्षुषोः ।
कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत् ॥२१॥
अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निक्षिपेत् ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्येकाहुतिं न्यसेत् ॥२२॥
दद्यात् पुत्रोऽथवा भ्राताऽप्यन्योवाऽपि च बान्धवः ॥
यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्य्यं विचक्षणैः ॥२३॥

यदा प्रोषितआहिताग्निर्देशान्तरे म्रियते, अग्निश्च स्वगृहे वसति, तदानीमास्तीर्णे कृष्णाजिने पलाशवृन्तैः देहाकृतिं कुशवद्धां निर्माय तदवयवेषु यज्ञपात्राणि निक्षिप्यासौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्येकामाज्याहुतिं जुहुयात् । यत्र द्रव्यानिर्देशेन होमस्तत्राज्यमेव होमद्रव्यम् । ततः कल्पोक्तप्रकारेण कृत्स्नं संस्कारं समापयेत् । ननु अन्यथा पलाशवृन्तानां सङ्ख्या स्मृत्यन्तरे श्रूयते । तत्र हारीतः,—

"देशान्तरगते विप्रे विपन्ने कालपर्य्ययात् ।
शरीरनाशे कल्पः स्यादाहिताग्नेर्विशेषतः ॥
कृष्णाजिनं समास्तीर्य्य पुरुषाकृतिमेव च ।
त्रीणि षट्त्रिंशतं वृन्तान् पालाशांस्तु समाहितः ॥
अशीत्यर्द्धं शिरे दद्याद् ग्रीवायां दशएव च ।
बाहुभ्यान्तु शतं दद्यादङ्गुल्योर्दशएव च ॥
उरसि त्रिंशतिं* दद्यात् जठरे विंशतिं तथा ।
अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् पञ्च मेढ्रे तु कल्पयेत् ॥
ऊरुभ्यान्तु शतं दद्याद्विशतं जानुजङ्घयोः ।
पादांगुल्योर्दशैव स्यादेतत् प्रेतस्य कल्पनम्"—इति ॥

बाढम् । अत्र व्यवस्थापकहेतोरभावाद्विकल्पो द्रष्टव्यः । स चैच्छिकः ।
आहिताग्निसंस्कारस्य फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशदयति,—

ईदृशन्तु विधिं कुर्य्यात् ब्रह्मलोकगतिर्ध्रुवा ।
दहन्ति ये द्विजास्तन्तु ते यान्ति परमाङ्गतिम् ॥२४॥

---

* त्रिंशत,—इति मु० ।

अन्यथा कुर्व्वते कर्म त्वात्मबुद्ध्या प्रचोदिताः।
भवन्त्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥२५॥

तच्च संस्कार्य्यस्याहिताग्नेः, ब्रह्मलोकसमाप्तिः, संस्कर्त्तुर्यथोक्तकारिणः परमा गतिः। अयथोक्तकारिणः पण्डितम्मन्यस्य नरकप्राप्तिः।

प्रकटयति विभक्तं यः प्रकीर्णावशेषं
समधिकपरिवर्हं संस्कृतिश्चाहिताग्नेः।
प्रकृतिगहनमेतत्पञ्चमाध्यायमेवं
विशदमयमकार्षीत् व्याख्यया माधवार्य्यः ॥

इति महाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरव्याख्यायां पञ्चमोऽध्यायः॥ ० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

ईश्वरं सर्व्वलोकानां भक्तानां भद्रदायकम् ।
जानकीवल्लभं रामं मन्महे मौनिलोचनम्* ॥

प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रसङ्गागताहिताग्निसंस्कारः पञ्चमाध्याये निरूपितः। अथ षष्ठेऽध्याये प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुवर्त्तयिष्यमाणो मलिनीकरणसङ्करीकरणोपपातकानां† प्रायश्चित्तानि प्राधान्येन विवक्षुः प्रथमं प्रतिजानीते,—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् ।
पराशरेण पूर्व्वोक्तां मन्वर्थेऽपि च विस्तृताम् ॥१॥ इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तकथनानन्तरं मलिनीकरणरूपासु प्राणिहत्यासु प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि। हत्यास्विति बहुवचनं मलिनीकरणाद्यवान्तरभेदाभिप्रायम् । मन्दबुद्धीनां स्मृत्यन्तरपर्य्यालोचने सत्यापाततोविरोधबुद्धिरुदेति, न्यायदर्शिनां तु न तथेति सूचयितुं स्मृत्यन्तरधर्मात्युपन्यासः। पराशरशब्देन वृद्धपराशरोविवक्षितः । मन्वर्थे मनुप्रोक्ते धर्म्मशास्त्रे विस्तृताम् ।

प्रतिज्ञातेष्वादौ मलिनीकरणविशेषस्य क्रौञ्चादिवधस्य प्रायश्चित्तमाह,—

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।
† उपपातकानां,—इति मु० ।

क्रौञ्चसारसहंसांश्च चक्रवाकं च कुक्कुटम्।
जालपादञ्च शरभमहोरात्रेण शुध्यति ॥२॥

क्रौञ्चादयः पक्षिविशेषाः प्रसिद्धाः। जालपादशरभौ यद्यप्रसिद्धौ, तथापि पक्षिभिः समभिव्याहारात्तावपि पक्षिविशेषौ द्रष्टव्यौ। अत्र हत्वेत्यध्याहारः। अहोरात्रेणैकोपवासेनेत्यर्थः। तथाच सम्वर्त्तः,—

"चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं तित्तिरिं शुकसारिके।
श्येनं गृध्रमुलूकञ्च तथा पारावतानपि॥
टिट्टिभं जालपादञ्च मद्गुं कुक्कुटमेवच।
एवं पक्षिषु सर्व्वेषु दिनमेकमभोजनम्"—इति॥

ननु हंसादिवधे गोदानं मनुराह,—

"हत्वा हंसं बलाकाञ्च वकं* बर्हिणमेव च।
वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम्"—इति॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"हंसश्येनकपिक्रव्याज्जलस्थलशिखण्डिनः।
भासञ्च हत्वा दद्याद्गामक्रव्यादांस्तु वत्सिकाम्"—इति॥

नायं दोषः। गोदानस्योपवासाशक्तधनिकविषयत्वात्।

बलाकादिषु पूर्व्वोक्तात् अन्यां प्रायश्चित्तमाह,—

---

* चक्रं,—इति मु०।

† न्यूनं,—इति मु०।

बलाकाटिट्टिभौ वापि शुकपारावतावपि।
अहिनक्रविघाती च शुद्ध्यते नक्तभोजनात्॥३॥ इति।

शुकपारावतौ यौ, तयोर्हन्ता* नक्तभोजनात् शुद्ध्यति,—इति योजनीयम्। यत्तु सम्वर्त्तेनोक्तम्,—

"हंसं वकं बलाकाञ्च श्वापदं वर्हिणं तथा।
सारसं चाषभासञ्च† हत्वा त्रीन् दिवसान् क्षपेत्"—इति॥

तदभ्यस्तवधे‡ द्रष्टव्यम्।

वृकादिषु न पूर्व्ववद्भोजनत्यागः, किन्तु प्राणायामः कर्त्तव्य इत्याह,—

वृककाककपोतानां शारितित्तिरिघातकः।
अन्तर्जलउभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुध्यति॥४॥ इति।

नात्र वृकोऽरण्यश्वा मृगसमभिव्याहाराभावात्, पक्षिसमभिव्याहारात्तु पक्षिविशेषो द्रष्टव्यः। वृककाककपोतानां हन्तेत्यध्याहारः सन्ध्ये इत्यन्तसंयोगे द्वितीया। ततश्च प्राणायामेनेत्येकवचनश्रवणेऽप्यावृत्तिर्लभ्यते। यावद्भिः प्राणायामैर्नैरन्तर्य्येण सन्ध्याद्वयं समाप्यते तावतः प्राणायामान् कुर्य्यादित्यर्थः। यत्तु मनुना तित्तिर्यादिवधे तिलद्रोणादिदानमुक्तम्,—

---

* बलाकाटिट्टिभौ शुकपारावतौ च येन हतौ। अथवा। द्वितीयवचनविवक्षयाऽपि तौ यो हन्ति स हन्ता,—इति मु०।

† रासभञ्चैव,—इति शा०।

‡ तत्संहतवधे,—इति मु०।

"छत्सुम्भं वराहे तु तिलद्रोणन्तु तित्तिरौ ॥
शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायणम्"—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि शुकादिवधे द्विहायनवत्सादिदानमुक्तम्,—

"गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सो द्विहायनः ।
खराजमेषेषु वृषोदेयः क्रौञ्चे त्रिहायणः"—इति ॥

तत् सर्व्वं पूर्व्ववद्धनिकविषयत्वेन वेदितव्यम् ।

गृध्रादिवधे सार्द्धदिनद्वयं व्रतचर्य्यामाह,—

गृध्रश्येनशशादानामुलूकस्य च घातकः ।
अपक्वाशी दिनं तिष्ठेत् त्रिकालं मारुताशनः ॥५॥ इति ।

श्येनः कपोतादीन् पक्षिणो निहन्ति । शशमत्तीति शशादः । अतः श्येनशशादौ भिन्नजातीयौ । अपक्वाशी वह्निपाकरहितकन्द-मूलफलादिकमेकस्मिन्दिनेऽश्नीयात् । ततः सार्द्धं दिनं मारुताशनः उपवसेदित्यर्थः । यत्तु कश्यपआह । "वकवलाकहंससारसकारण्डवचक्रवाककपोतकुक्कुटगृध्रश्येनखञ्जरीटटिट्टिभोलूकशुकसारिकातित्तिरिमयूरकुररमुद्गकामेचककलविङ्ककपोतपारावतादीनां वधे प्रायश्चित्तं अहोरात्रोपोषितः सर्व्वबीजानि च दद्यात्"—इति । तदिदमशक्तविषयम् ।

शक्तस्यापि वल्गुल्यादौ वलाकादिसदृशं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

वल्गुली टिट्टिभानाञ्च कोकिलाखञ्जरीटके ।

---

* वल्गुणी,—इति शा० । एवं परत्र ।

नालिका* रक्तपक्षेषु भुञ्जते नक्तभोजनात् ॥६॥ इति

अचाप्रसिद्धोऽपि वल्गुलीशब्दः साहचर्य्यात् पक्षिविशेषवाची द्रष्टव्यः। यद्यपि टिट्टिभशब्दो बलाकादिवचनेऽपि पठितः, तथाप्यवान्तरजातिभेदमाश्रित्य पौनरुक्त्यं परिहर्त्तव्यम्। वल्गुलीटिट्टिभाव हत्वा, कोकिलखञ्जरीटके हते, रक्तपक्षेषु हतेष्विति शेषः। यत्त्वाङ्गिरसा दर्शितम्,—

"काके श्येने† च गृध्रे च टिट्टिभे खञ्जरीटके।
यथा गवि तथा हत्यां भगवानङ्गिराऽब्रवीत्"—इति ॥

तत् सन्ततहन्तृविषयम्‡। अङ्गिरायहणेन वृद्धाङ्गिरा उच्यते§

बलकाकादीनां बधे प्रायश्चित्तमाह,—

कारण्डवचकोराणां पिङ्गलाकुररस्य॥ च।
भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं पूज्य विशुद्ध्यति ॥७॥ इति

आदिशब्देन भारद्वाजविसदृशाः¶ पक्षिविशेषाः गृह्यन्ते। तेषां बधे शैवमन्त्रकल्पोक्तविधानेन शिवं सम्पूज्य विशुद्ध्यति।

पूर्व्वचानुक्तानां पक्षिणां बधे साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

---

* लाविका,—इति मु० ।

† भासे,—इति मु० ।

‡ संहतबधविषयम्,—इति मु० ।

§ नास्त्येतत् मुद्रितातिरिक्तेषु ।

|| कुरवस्य, कुथवस्य,—इति च पाठौ ।

¶ सदृशाः,—इति मु० ।

भेरुण्डचाषभासांश्च पारावतकपिञ्जलम्।
पक्षिणां चैव सर्व्वेषामहोरात्रमभोजनम् ॥८॥ इति

टिट्टिभवत् पारावतेऽप्यवान्तरजातिभेदो द्रष्टव्यः। कपिञ्जलं हत्वा, पक्षिणां हत्यायामिति शेषः।

यदिदं मलिनीकरणविशेषस्य पक्षिवधस्य साधारणं प्रायश्चित्तमभिहितं, तस्य प्रदर्शनार्थत्वेनावशिष्टेऽपि मलिनीकरणे क्रमिकीटादिवधे मद्यानुगतभोजने च प्रायश्चित्तमुन्नेयम्। तच्च विष्णुना दर्शितम्,—

"मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्"—इति ॥

पक्षिषु क्रम्यादिषु च सास्थ्यनस्थिभेदेन प्रायश्चित्तविशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः। तत्र मनुः,—

"अस्थिमतान्तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे।
पूर्णे चानस्यनस्थ्नान्तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्"—इति।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्।
अस्थिमतां सहस्रन्तु तथाऽनस्थिमतामनः"—इति।

शङ्खलिखितावपि,—"क्षुद्रजन्तूनामनस्थ्नामनसः प्रमापणे शूद्रवधोऽस्थिमतां सहस्रं प्रमाप्य शूद्रवधः"—इति। अस्थिमत्सहस्रवधे शकटपरिमितानस्थिमद्वधे च वक्ष्यमाणशूद्रहत्याव्रतं चरेत्। प्रत्येकवधे मनुराह,—

"किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे।

अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति"—इति ॥

मलिनीकरणानां प्रायश्चित्तमभिधाय सङ्करीकरणानां प्रायश्चित्तमाह,—

हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरडुण्डुभान् ।
कृसरं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥९॥ इति ॥

अत्र नकुलोऽपि द्रष्टव्यः । तथाच विष्णुः । "हत्वा मूषकमार्जारनकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतमं कृसरान् भोजयित्वा लौहदण्डं दक्षिणां दद्यात्" । कृसरन्तिलमुद्गमिश्रमन्नम्* । लौहशब्देन कार्ष्णायसमुच्यते । तथाच मनुः,—

"आभ्रीं कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पान् हत्वा द्विजोत्तमः"—इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम्,—

"हत्वा द्विजस्तथा सर्पान्† जलेशयविलेशयौ ।
सप्तरात्रं तथा कुर्यात् व्रतं ब्रह्महतेस्तु यत्"—इति ॥

ब्रह्महणो वक्ष्यमाणं यत् व्रतं, तन्मध्ये सप्तरात्रोचितव्रतमाचरेत् । यदपि संवर्त्तेनोक्तम्,—

"मण्डूकनकुलौ हत्वा सर्पाजगरमूषकान् ।
त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् शुद्धो‡ ब्राह्मणभोजनात्"—इति ॥

यदप्युशनसोक्तम् । "सर्पहन्ता माषमात्रं दद्यात्" । यच्च वशिष्ठेनो-

---

* तण्डुलमाषितमन्नं—इति मु० ।
† हत्वा द्विजः स्थले सर्वं,—इति मु० ।
‡ शुध्येत्,—इति मु० ।

कम्* । "श्वमार्जारनकुलमण्डूकसर्पाजगरमूषकान् हत्वा कृच्छ्रं पाद-शराबं चरेत् किञ्चिद्दद्यात्"—इति । तत्र सर्व्वत्र प्रायश्चित्त-गौरवलाघवपर्य्यालोचनया कारकताकामकताभ्यासानभ्यासादिविष-यत्वमूहनीयम् ।

शिशुमारादीन् हत्वा दिनमेकं व्रतत्वेन वृन्ताकमात्रं भक्षये-दित्याह,—

शिशुमारं तथा गोधां हत्वा कूर्मञ्च शल्लकम्†।
वृन्ताकफलभक्षी वाऽप्यहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥१०॥ इति ॥

काश्यपस्तु लौहदण्डदानमप्याह । "कृकलाससर्पनकुलगोधाशल्ल-कवधेऽहोरात्रोषितस्यान्ते लौहदण्डं दद्यात्"—इति । मनुस्तु पक्षान्तरमप्याह,—

"मार्जारनकुलौ हत्वा चासं मण्डूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनोव्रजेत् ।
उपस्पृशेत् स्रवन्त्यां वा सूक्तं वा दैवतं जपेत्"—इति ।

यमोऽपि । "श्वनकुलसर्पमार्जारमण्डूकविकिरकिकिदीविकगो-धाटिभोलूकवायसमयूरग्रामचटकसृगालमूषकान् हत्वा एकैकवधे शूद्रवधः"—इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

"मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्त्रिणः ।
हत्वा त्र्यहं पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत्"—इति ॥

---

* सर्पहन्ता,—इत्यारभ्य, एतदन्तो ग्रन्थो नास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः ।
† शल्लकस्थाने शल्यक,—इति मु० । एवं परत्र ।

विष्णुरपि । "गोधोलूकश्वासककाकवधे त्रिरात्रमुपवसेत्"—इति । ईदृशानां सर्व्वेषां विसंवादिवचनानां साक्षाद्व्यवस्थापकं वचनान्तरं यत्र न लभ्यते, तत्र सर्व्वत्र विधीयमानप्रायश्चित्तानुसारेण संहतासंहतबुद्धिपूर्व्वकाबुद्धिपूर्वकाभ्यासानभ्यासापदनापदादिविषयत्वं कल्पनीयम् ।

आरण्यश्वादीनां हन्तुरुपवासत्रयपूर्व्वकं तिलप्रस्थदानमाह,—

वृकजम्बूकऋक्षाणां तरक्षुश्वानघातकः ।
तिलप्रस्थं द्विजे दद्यात् वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥११॥ इति ॥

अत्रोपवासत्रयं विष्णुरप्याह । "श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत्"—इति । पैठीनसिरपि शूद्रहत्याव्रतमाह । "काकोलूककलासकंकवृक*सृगालभासवर्हिणमूषकचक्रवाकहंसप्रवोणिकनकुलमण्डूकविड़ालश्ववधे एतेषामेकैकस्मिन् शूद्रवधवद्विहितम्"—इति । ननु, शूद्रहत्याव्रतं षाण्मासिकं, तच्चात्यन्तगुरुत्वाद्वृकादिहत्यायामयुक्तम् । नायं दोषः । अस्य व्रतस्य चिरकालनैरन्तर्य्यविषयत्वेन नेतव्यत्वात् ।

गजादिवधे त्रिकालस्नानयुक्तमेकोपवासमाह,—

गजस्य च तुरङ्गस्य महिषोष्ट्रनिपातने ।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥१२॥ इति ।

मनुस्त्वत्र दानविशेषमाह,—

"वासोदद्यादृयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।
अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम्"—इति ।

---

* खरवृक,—इति मु० ।

विष्णुरपि। "गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् दद्यात् तुरङ्गं हत्वा वासः एकहायनमनड्वाहं खरवधे मेषाजवधे सुवर्णकृष्णलं तिलसुष्टवधे च"—इति। एतत्त्रितयं* धनिकविषयम्। धनरहितस्यावृत्ति-विषयमभिप्रेत्य सम्वर्त्त आह,—

"हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषोष्ट्रौ कपिं तथा।
एषु सर्व्वेषु कुर्व्वीत सप्तरात्रमभोजनम्"—इति॥

जाबालिरपि,—

"हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषं गां† तथैव च।
कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्य्यात् गोमहिष्यनृतेषु‡ च"—इति॥

कुरङ्गादिवधे ब्राह्मणभोजनसहितमुपवासत्रयमाह,—

कुरङ्गं वानरं सिंहं चित्रं व्याघ्रन्तु घातयन्।
शुध्यते स त्रिरात्रेण विप्राणां तर्पणेन च॥१३॥ इति॥

चित्रो व्याघ्रसदृशमृगविशेषः। तर्पणं भोजनम्। तथाच सम्वर्त्तः,—

"व्याघ्रं श्वानं खरं सिंहं मृगं शूकरमेव च।
एतान् हत्वा द्विजः कुर्य्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम्"—इति॥

जाबालिः आवृत्तिं सङ्घातञ्चाभिप्रेत्याह,—

"सिंहव्याघ्रवृकाणाञ्च मृगखङ्गरुरुद्विपान्।
हत्वा सान्तपनं कुर्य्यात् गोभूकन्याऽनृतेषु च"—इति॥

---

* एतदुभयं,—इति मु०।

† वा,—इति मु०।

‡ गोभूकन्यानृतेषु,—इति मु०।

गवादिविषयाण्यनृतानि गोभूकन्याऽनृतानि। सुमन्तुरपि। "वानरसिंहमार्जारमण्डूकमूषकश्ववधे प्राजापत्यम्"—इति ।

मृगादिहत्यायामुपवासपूर्वकनीवारादिपारणमाह,—

मृगरोहिद्वराहाणामजावस्तस्य घातकः ।
अकालकृष्टमश्नीयादहोरात्रमुपोष्य सः ॥१४॥

कुरङ्गशब्दस्य मृगावान्तरजातिवाचकत्वात् .सामान्यजातिवाची मृगशब्दोगोबलीवर्द्दन्यायेन कुरङ्गेतर*विषयोद्रष्टव्यः। वृद्धयोग्यो† मेषोवस्तः। धनिकस्यावृत्तिविषये कश्यपश्चाह। "अजाविकवधे त्रिरात्रं प्रायश्चित्तं चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यात् वस्त्रं च"—इति ।

पूर्व्वत्रानुक्तानां मृगाणां वधे अपकर्षितमुपवासमाह,—

एवञ्चतुष्पदानाञ्च सर्व्वेषां वनचारिणाम् ।
अहोरात्रोषितस्तिष्ठेज्जपेद्वै जातवेदसम् ॥१५॥ इति ।

न्यायतत्त्वविदा पापतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यमूहनीयमिति विवक्षित्वा पूर्व्वोक्तानां प्रायश्चित्तविशेषाणां प्रदर्शनार्थत्वं द्योतयितुमेवमित्युक्तम्। समूहनीयाः प्रायश्चित्तविशेषाः स्मृत्यन्तरेषु दर्शिताः। तत्र शङ्खः,—

"पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् मासं कुर्य्याद्विचक्षणः"—इति।

शातातपोऽपि। "हस्त्यश्वरासभवधे आरण्यपशुवधे च मासेनैकेन शुध्यति"—इति । व्यासोऽपि‡,—

* कुरङ्गैक,—इति मु० ।
† युद्धयोग्यो,—इति मु० ।
‡ व्याघ्रोऽपि,—इति मु० ।

"सूकरोष्ट्रखरान् हत्वा त्र्यहमेतद्व्रतं चरेत्।
सर्व्वांश्च प्राणिनः स्थूलान्मण्डूकनकुलेष्वहः*"—इति।

काश्यपोऽपि। "मृगमहिषवराहकुञ्जरगण्डशरभतरक्षुवानरसिंह-व्याघ्रचमरशल्यकादीनामन्येषाञ्च वधे अहोरात्रोषितस्त्रीर्णान्ते घृतं दद्यात्"—इति। तत्र सर्व्वत्र प्रायश्चित्तगौरवलाघवानुसारेण कौमारकामकृताकामकृताभ्यासानभ्यासविषयत्वं ज्ञातव्यम्‡।

सङ्करीकरणमलिनीकरणप्रकीर्णकानां प्रायश्चित्तमभिधायोपपातकानां प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

शिल्पिनं कारुकं शूद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत्।
प्राजापत्यद्वयं कृत्वा वृषैकादशदक्षिणा॥१६॥ इति।

शिल्पी चित्रकारादिः। कारुः सूपकारादिः। वृष एकादशोयासां गवान्तावृषैकादशाः। तद्रूपादक्षिणा वृषैकादशदक्षिणा, देयेति शेषः। अतएव गौतमः शूद्रवधं प्रकृत्याह। "वृषभैकादशाश्च गा-दद्यात्"—इति। मनुरपि,—

"प्रमाप्य शूद्रं षण्मासानेतदेव व्रतं चरेत्§।
वृषभैकादशावाऽपि दद्याद्विप्राय गाः सिताः"—इति॥

क्षत्रियवैश्ययोर्बधे पूर्व्वस्मादधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

---

* मण्डूकनकुलैः सह,—इति मु०।

† वृषभ,—इति शा० स०।

‡ तत्र,—इत्यारभ्य एतदन्तोग्रन्थो नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु।

§ एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत्,—इति मु०।

वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि निर्दोषं योऽभिघातयेत्* ।
सोऽतिकृच्छ्रद्वयं कुर्य्यात् गोविंशद्दक्षिणां ददत् ॥१७॥

निर्दोषमिति विशेषणात् सदोषवधे न्यूनं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तच्च चतुर्व्विंशतिमते दर्शितम्,–

"क्षत्रियस्य वधं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
वैश्यस्य तु द्वयं कुर्य्यात् शूद्रस्यैन्दवमेव, च"–इति ॥

यत्तु संवर्त्तेन ततोऽपि न्यूनं प्रायश्चित्तमुक्तम्,–

"निहत्य क्षत्रियं मोहात् त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ।
कुर्य्यादेवानुपूर्व्व्येण त्रीन् कृच्छ्रांस्तु यथाविधि ॥
वैश्यहत्यान्तु सम्प्राप्य कथंचिन्मूढचेतनः ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत स नरोवैश्यघातकः ॥
कुर्य्यात् शूद्रवधे विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा"–इति ।

एतत् सदोषस्याकामकृतवधे प्रोक्तमित्यविरोधः । ननु, निर्दोषस्य वधे सदक्षिणातिकृच्छ्रद्वयाधिकं† प्रायश्चित्तं मनुना दर्शितम्,–

"अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् शुद्ध्यर्थमात्मनः‡ ॥
त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।
वसन् दूरतरे ग्रामे वृक्षमूलनिकेतनः ॥

---

* पातयेद्,—इति मु० ।

† द्वयादिकं,—इति मु० ।

‡ सुचरितव्रतः,—इति मु० ।

एवमेव चरेद्ब्दं* प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः।
प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्यादेकशतं गवाम्"—इति ।

याज्ञवल्क्येनापि,—

"वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् चत्रवधे पुमान्।
ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥
वैश्यहाऽब्दं चरेदेव दद्यादेकशतं गवाम्†।
षण्मासान् शूद्रहाऽप्येतद्धेनूर्दद्याद्दशाथ वा"—इति ॥

त्रैवार्षिकादप्यधिकं गौतमश्चाह। "राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्य्यं वृषभैकसहस्राश्च गा दद्यात्। वैश्ये त्रैवार्षिकं वृषभैकशताश्च गा दद्यात्। शूद्रे संवत्सरं वृषभैकादशाश्च गा दद्यात्। आत्रेयीं चैवम्"—इति। शङ्खलिखितावपि। "पूर्व्ववदमतिपूर्व्वं त्रिषु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादशनवषट्संवत्सरान् व्रतान्यादिशेत्। तेषामन्ते गोसहस्रं ततोऽर्द्धं तस्यार्द्धं दद्यात् सर्व्वेषामानुपूर्व्व्येण"—इति। शातातपोऽपि,—

"राजन्यवैश्यशूद्राणां षट् त्रीनेकं चरेत् वधे।
वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यन्तु विशुद्ध्यर्थं क्रमेण तु ॥
गोदानन्तु व्रतस्यान्ते ब्राह्मणानाञ्च भोजनम्।
कार्य्यं सदक्षिणं सम्यक् विशुद्ध्यै यथाविधि"।

हारीतोऽपि,—

"ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत्।

---

* एतदेव चरेदब्दं,—इति मु०।

† चरेदेतत् दद्यादेकशतं गवाम्,—इति मु०।

वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥

शूद्रं हत्वा चरेदेकं वृषभैकादशाश्च गाः"—इति ।

उशनसापि । "राजन्यवधे षड्वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तस्यान्ते वृषभैकसहस्रगोदानं च"—इति । वशिष्ठस्तु षड्वार्षिकादधिकमष्टवार्षिकमाह । "एवं राजन्यं हत्वाऽष्टौ वर्षाणि चरेत् षड् वैश्यं त्रीणि शूद्रम्"—इति । बौधायनस्तु नववार्षिकमाह । "नव सप्त वा राजन्ये तिस्रोवैश्ये संवत्सरं कुर्य्यात् । शूद्रे स्त्रीणां च ब्राह्मणवधाख्यम्"—इति । विष्णुर्द्वादशवार्षिकमाह । "एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादश संवत्सरं यागस्थं क्षत्रियं वैश्यं गर्भिणीं वा रजस्वलां चात्रिगोत्राञ्च"—इति । यमः,—

"हत्वा सवनिजं वैश्यं राजन्यमपि दीक्षितम् ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीञ्च ब्राह्मणीम्"—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

"यागस्थं क्षत्रियं हत्वा वैश्यं हत्वा तु यागगम् ।

एतदेव व्रतं कुर्य्यादात्रेयीविनिघातुकः"—इति ॥

अत्रैतेषु पूर्व्वोदितेषु वचनेषु त्रैवार्षिकषड्वार्षिकाष्टवार्षिकनववार्षिकद्वादशवार्षिकरूपाः पञ्च पक्षाः प्रातिभान्ति । आचार्य्योक्तस्त्वातिकृच्छ्रद्वयपक्षएकः । तत्रैवं विषयव्यवस्था । निर्द्दोषः क्षत्रियस्त्रिविधः उत्तमोमध्यमोऽधमश्च । तत्र राज्यपरिपालनादियुक्तः सवनस्थउत्तमः, सवनरहितः परिपालकोमध्यमः, उभयरहितोजातिमात्रक्षत्रियोऽधमः । तत्रैकैकस्य वधे बुद्धिपूर्व्वाबुद्धिपूर्व्वभेदेन द्वे द्वे प्रायश्चित्ते योजनीये । एषु वचनेषु क्वचित् गोदानं श्रूयते

कल्पितम्। तत्र धनिकाधनिकपुरुषविषयत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या। एतेनैव न्यायेन व्यवस्थितविकल्पमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येन, 'ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि'—इत्युक्तम्। वैश्यशूद्रयोरपि उत्तमानमध्यमाधमभेदेन प्रायश्चित्तव्यवस्था योजनीया। यथा हन्तव्यभेदेन प्रायश्चित्ततारतम्यमुक्तं, तथा हन्तृभेदेऽप्यवगन्तव्यम्। अतएव विष्णुः,—

"विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम्।
वैश्येऽर्द्धं पादमेकन्तु शूद्रजातिषु शस्यते"—इति॥

देवलोऽपि,—

"विप्रार्द्धं क्षत्रिये प्रोक्तं तदर्द्धं वैश्यजातिषु*।
तदर्द्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः"—इति॥

एतच्चाकामकृते द्रष्टव्यं, विष्णुप्रोक्तात् न्यूनत्वात्। मन्वाचार्य्येण स्त्रीवधे प्राजापत्यद्वयं वृषभैकादशगोदानसहितं प्रायश्चित्तमुक्तम्। तदयुक्तम्। स्मृत्यन्तरेषु न्यूनाधिकप्रायश्चित्तयोर्दर्शनात्। तत्र मनुः न्यूनं दर्शयति,—

"जीनं† कार्मुकवस्तावीन् दद्यादघविशुद्धये‡।
चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः"—इति॥

जीनं चर्म्ममयमुदकपात्रं, अनवस्थिताः स्वैरिण्यः। याज्ञवल्क्योऽपि,—

"दुर्वृत्ता ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु॥

* विप्रार्द्धं क्षत्रियस्य स्याद्वैश्यानाञ्चैवतदर्द्धकम्,—इति मु०।
† जाल,—इति शा०। एवं परत्र।
‡ एषगद्यादिशुद्धये,—इति मु०।

इतिं धनुर्बस्तमविं क्रमाद् दद्याद्विशुद्धये"—इति ।

व्याघ्रोऽपि,—

"चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ।

शृङ्गशृङ्ग्यजमेषांश्च क्रमात् दद्याद्विशुद्धये"—इति ॥

एतानि वचनानि मूलवचनेन न विरुध्यन्ते । सदोषस्त्रीविषयतायास्तेषु स्पष्टत्वात् । मूलवचनन्तु निर्दोषक्षत्रियादिसन्निधितया निर्दोषस्त्रीविषयम् । ननु, निर्दोषस्त्रीवधे अधिकप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

"अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्"—इति ।

मैवम् । तस्य कामकृतविषयत्वेन व्यवस्थापनीयत्वात् । यत्त्वङ्गिरसा दर्शितम्,—

"आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च"—इति ।

तत्र ब्रह्महत्याव्रतस्याहिताग्निस्त्रीविषयत्वाभिधानात् स्त्रीजातिमात्रविषयेण मूलवचनेन नास्ति विरोधः । वसिष्ठस्तु स्त्रीवधे राजन्यव्रतमाह । "अनात्रेयीं राजन्यहिंसायां राजन्यां वैश्यहिंसायां वैश्यां शूद्रहिंसायां शूद्रां हत्वा संवत्सरम्"—इति । अनात्रेयीं हत्वा राजन्यहिंसायां यद्व्रतं तदाचरेदिति योजनीयम् । हारीतोऽपि । "क्षत्रियवद्ब्राह्मणीषु वैश्यवत् क्षत्रियायां शूद्रवत् वैश्यायां शूद्रां हत्वा नव मासान्"—इति । इदं राजन्यव्रतमाहिताग्निपत्नीं गुणवतीं कामतो घातुकस्य द्रष्टव्यम् । प्रमादिकविषये व्याघ्र आह,—

"अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यव्रतं चरेत्।
कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टान्तु न किञ्चन"—इति॥

अनात्रेयीवधे राजन्यव्रतस्याभिहितत्वात् आत्रेयीवधे ब्रह्महत्या-व्रतमिति गम्यते। तथाच यमः,—

"हत्वा गर्भमविज्ञातं वैश्यं राजन्यमपि दीक्षितम्।
हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीञ्च ब्राह्मणीम्"—इति॥

आत्रेयीलक्षणं च स एवाह,—

"जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मचर्य्यया।
गर्भिणी वाऽथवा या स्यात्तामात्रेयीं विनिर्दिशेत्"—इति।

वसिष्ठोऽपि। "रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः। अत्र यद्दिष्टापत्यं भवतीति"। अनृतुमत्या वधे जातिभेदेन भिन्नप्रायश्चित्तमाह प्रचेताः। "अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान् वेति क्षत्रियां हत्वा षण्मासान्मासत्रयं वेति वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्द्धमासं वेति शूद्रां हत्वा सार्द्धमासं सार्द्धत्रयोविंशतिदिनानि वेति"। प्रतिलोमपुरुषसंसर्गेणापत्यं लब्धवतीनां वधे ब्रह्मगर्भ आह,—

"प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा वधे स्मृताः।
अन्तरप्रभवानाञ्च सूतादीनां चतुर्द्दिषट्"—इति॥

ब्राह्मण्या वधे षण्मासाः क्षत्रियायाश्चत्वारः वैश्याया द्वाविति योजनीयम्। सूतवैदेहकचण्डालानां वधेऽप्येवैव योजना द्रष्टव्या।

इदानीं वैश्यादिवधे प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमाह,—

वैश्यं शूद्रक्रियाऽऽसक्तं* विकर्मस्थं द्विजोत्तमम् ।
हत्वा चान्द्रायणं तस्य त्रिंशद्गाश्चैव दक्षिणाम् ॥१८॥

नन्वेतद्वैश्यवधप्रायश्चित्तं व्याहतम् । तथा हि । विट्शब्देनात्र किं सदोषो विवक्ष्यते, उत निर्दोषजातिमात्रः, अथवा गुणवान्? —इति । तत्र प्रथमे न्यूनप्रायश्चित्ताभिधायिभ्यां पूर्वोदाहृताभ्यां चतुर्विंशतिमतसम्वर्त्तवचनाभ्यां व्याहन्यते । द्वितीये निर्दोषजातिमात्रविषयेण समनन्तरपूर्वोक्तमूलवचनेनैव विरोधः । तृतीये तु, "यागस्थक्षत्रियविड्घाती चरेद्ब्रह्महणोव्रतम्"—इत्यनेनैव विरोधः । नैवम् । ईषद्गुणवतो वैश्यस्यात्र विवक्षितत्वात् । अतएवात्यन्तसुकृतेन विहितसकलक्रियाऽऽसक्तेन शूद्रेण साहचर्य्यमविरुद्धम् । द्विजोत्तमशब्देन विप्रः प्रसिद्धः, क्षत्रियेऽपि कथंचिद् वर्त्तयितुं शक्यः । द्विजशब्दाभिधेयं वैश्यमपेक्ष्य तस्योत्तमत्वात् । तत्र क्षत्रियपक्षे, विकर्मणि कस्मिंश्चिद्ब्रह्मघातादौ तिष्ठतीति विकर्मस्थः । विप्रपक्षे तु विकर्मस्थ-ब्रह्मघातादिषु तिष्ठतीति विकर्मस्थः† । एवञ्च सति चतुर्वर्णविषयकमेकं प्रायश्चित्तं न्यायदर्शिनामेतत् सम्पद्यते । हत्वा यो वर्त्तते, तस्येति योजनीयम् । दक्षिणां निर्दिशेदिति शेषः ।

चातुर्वर्ण्यकर्त्तृके‡ चण्डालवधे क्रमेण प्रायश्चित्तमाह,—

---

* वैश्यं शूद्रं क्रियाऽऽसक्तं,—इति पाठोभवितुं युक्तः । तस्यैव पाठस्य व्याख्यातृदभिप्रेतत्वप्रतीतेः ।

† विप्रपक्षे तु विकर्म्मस्थः ब्रह्मघातादिषु वक्ष्यमाणेषु तिष्ठतीति विकर्म्मस्थः,—इति मु० ।

‡ चतुर्णामपि वर्णानां,—इति मु० ।

चण्डालं हतवान् कश्चिद्ब्राह्मणो यदि कञ्चन।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोद्वयं दक्षिणां ददत्॥१९॥
क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवेतरेण वा।
चण्डालस्य वधे प्राप्ते कृच्छ्रार्द्धेन विशुद्ध्यति॥२०॥

वृत्तिभेदेन ब्राह्मणानां भेदेऽपि न प्रायश्चित्तभेद इति विवक्षितत्वात्, कश्चित्,—इत्युक्तम्। एवं चण्डालेऽपि कञ्चनेति विशेषणं योजनीयम्। इतरेणमूर्द्धावसिक्तसूतादिः। अङ्गिरास्त्वत्रैव समानप्रायश्चित्तान्तरमाह,—

"अन्त्यजानान्तु गमने भोजने च प्रमापणे।
पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिरोऽब्रवीत्"—इति॥

हारीतोऽपि,—

"चाण्डालवधसंप्राप्तिर्ब्राह्मणेन भवेद्यदि।
कारयेद्द्वादशं कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं ततो भवेत्"—इति॥

एतच्च ज्ञानपूर्व्वके द्रष्टव्यम्। अज्ञानपूर्व्वके तु चान्द्रायणम्। तदाह लौगाक्षिः,—

"हनने प्रतिलोमानां शूद्रजानां कथं भवेत्।
ज्ञानपूर्व्वे पराकः स्यादज्ञाने चैन्दवं भवेत्"—इति॥

सूतादिवधेऽप्येतदेव। तदाह याज्ञवल्क्यः,—

"चान्द्रायणं चरेत् सर्व्वानपकृष्टान् निहत्य तु"—इति।

कृच्छ्रार्द्धेनेत्यर्द्धग्रहणं पादस्य पादत्रयस्य चोपलक्षणम्। अतएव लौगाक्षिः,—

"सर्व्वमर्द्धं त्रिपादञ्च पादञ्चैव व्रतं चरेत् ।
वर्णक्रमादक्षरजहिंसागमनभोजने"—इति ॥

यदि चण्डालश्वपाकौ चौरौ[1] स्यातां, तदा तयोर्वधे स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह,—

चौरः श्वपाकश्चण्डालो विप्रेणाभिहतो यदि ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥२१॥

यदि विप्रेणाभिहतस्तदा स विप्रः शुध्यतीति योजना । यद्यपि चण्डालवधो नोपपातकेषु परिगणितः, तथापि मनुष्यवधसामान्येन तत्रान्तर्भावमभिप्रेत्य तत्प्रकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

चण्डालप्रसङ्गात् तद्विषयाणां प्रकीर्णकानामपि केषाञ्चित् प्रायश्चित्तमत्राभिधीयते । तत्र संभाषणे प्रायश्चित्तमाह,—

श्वपाकं वाऽपि चण्डालं विप्रः सम्भाषते यदि ।
द्विजसम्भाषणं कुर्य्यात् सावित्रीं तु सकृज्जपेत् ॥२२॥

द्विजशब्देनानूचानो विप्रो विवक्षितः । नीचविप्रसम्भाषणस्य प्रायश्चित्तरूपत्वासम्भवात् । द्विजसान्निध्याभावे गायत्रीजपः,—इत्यनुकल्पोद्रष्टव्यः । अतएव हारीतो विकल्पमाह,—

"चाण्डालैः सह सम्भाष्य द्विजसम्भाषणात् शुचिः ।
सावित्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मो व्यवस्थितः"—इति ॥

सम्भाषमाणो विप्रो यद्युच्छिष्टः स्यात्, तदा त्रिरात्रोपवासमाह सएव,—

"उच्छिष्टः सह सम्भाषेत् त्रिरात्रेणैव शुध्यति"—इति ।

एकशय्यासनाये सहमार्गगमने च पृथक् प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालैः सह सुप्तन्तु त्रिरात्रमुपवासयेत्।
चण्डालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणात् शुचिः॥ २३॥

स्पष्टोऽर्थः।

दर्शनस्पर्शनयोः पृथक् प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत्।
चण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत्॥ २४॥

एतदेवापस्तम्बोऽप्याह। "चण्डालस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषः। तत्र प्रायश्चित्तमवगाहनमपामुपस्पर्शनं, सम्भाषायां ब्राह्मणसम्भाषा, दर्शने ज्योतिषां दर्शनम्"—इति। सुमन्तुरपि। "चण्डालदर्शने सूर्य्यदर्शनं सम्भाषणे ब्राह्मणाभिव्याहारः संस्पर्शने सचैलस्नानमाचरेत्"—इति।

देवलोऽपि,—

"श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम्।
सूतिकं* सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम्॥
श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः।
सचैलं सशिरो† स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति"—इति॥

---

* सूतकीं,—इति मु०।

† सचैलमपि वा,—इति सा० स०।

अवस्थाविशेषेण स्पर्शने विशेषमाह शातातपः,—

"येन केनचिदभ्यक्तः चण्डालं संस्पृशेद्यदि ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धश्च यदि स्पृशेत् ।
विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ॥
उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो मद्यं शूद्रं कथा शुचिः ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति"—इति ॥

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

"अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धश्च यदि स्पृशेत् ।
विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ।
उच्छिष्टं संस्पृशेद्विप्रः पुनः कृच्छ्रेण शुद्ध्यति"—इति ॥

तत् सहोपवेशनशयनादिना चिरस्पर्शविषयम् । यदि स्पृष्टो-मूत्रादिकं कुर्य्यात् तदा त्रिरात्रोपवासः, भुक्तोच्छिष्टो यदि स्पृशेत् तदा षड्रात्रोपवासः,—इति ॥ तदाह शातातपः,—

"चण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रे कुरुते द्विजः ।
त्रिरात्रं तत्र कुर्व्वीत भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्"—इति ॥

चण्डालवत् चित्यादिस्पर्शेऽपि सचेलं स्नानम् । तदुक्तं चतुर्व्विंशतिमते,—

"चितिञ्च चितिकाष्ठञ्च यूपं चण्डालमेव च ।
स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्"—इति ॥

चण्डालस्वामिकवाप्युदकपाने ज्ञानाज्ञानकृते पृथक् प्रायश्चित्त-माह,—

चण्डालखातवापीषु पीत्वा सलिलमग्रजः।
अज्ञानाच्चैकभक्तेन त्वहोरात्रेण शुध्यति ॥ २५ ॥

अज्ञानकृतस्यैकभक्तं, ज्ञानकृतस्य तूपवासः। अतएवापस्तम्बः चण्डालवापीं प्रकृत्याह,—

"तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपिवा।
अकामात् नक्तभोजी स्यादहोरात्रेण कामतः"—इति ॥

तत्रैवाभ्यासविषयमभिप्रेत्यापस्तम्ब आह,—

"अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तड़ागावाप्यएवच।
एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति"—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

"प्रपास्वरण्ये धटके च सौरे
द्रोण्यां जलं केशविनिःसृतं वा।
श्वपाकचण्डालपरिग्रहेषु
पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्ध्येत्"—इति ॥

तदशक्तविषयम्।

चण्डालभाण्डस्पृष्टस्य कूपस्थजलस्य पानेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम्।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रात् शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २६ ॥

चण्डालभाण्डेनोदकं यस्मात् कूपादानयति, तत्कूपस्थोदकं पीत्वा गोमूत्रसहितयवपिष्टादिकं दिनत्रयमाहारत्वेन स्वीकुर्य्यात्

तदीयभाण्डस्थोदकपाने जीर्णनिगरणभेदेन प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालघटसंस्थन्तु यत्तोयं पिबति द्विजः ।
तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्रजापत्यं समाचरेत् ॥ २७ ॥
यदि न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्य्यति ।
प्रजापत्यं न दातव्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ २८ ॥

प्रथममज्ञानात् पीत्वा पश्चात्तदानीमेव विज्ञाय यदि वमेत् तदा प्राजापत्यं तज्जीर्णे सान्तपनं कृच्छ्रं परिषदा दातव्यं, न तु प्राजापत्यम् । एतस्याज्ञानविषयत्वमङ्गिरादर्शयति,—

"चण्डालपरिगृहीतमज्ञानादुदकं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥
यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः ।
स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेत् शुद्ध्यर्थमात्मनः"—इति ।

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

"यस्तु चाण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।
स तु त्र्यहेण शुद्ध्येत्तु शूद्रस्त्वेकेन शुद्ध्यति"—इति ॥

तदापद्विषयम् । बुद्धिपूर्व्वकं तत्पाने वर्णभेदेन प्रायश्चित्तमाह,—

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरः ।
तदर्द्धं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २९ ॥

अनन्तरः क्षत्रियः । एतस्य बुद्धिपूर्व्वविषयत्वमापस्तम्ब आह,—

"चण्डालभाण्डकूपस्थं जलं यः ज्ञानतः पिबेत् ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ॥

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः।
तदर्द्धं तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत्"—इति॥

चण्डालभाण्डोदकपानप्रसङ्गादितरान्त्यजभाण्डोदकादिपानेऽपि प्रायश्चित्तमाह,—

भाण्डस्थमन्त्यजानान्तु जलं दधि पयः पिबेत्।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः॥ ३०॥
ब्रह्मकूर्च्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः।
शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तितः॥ ३१॥

अन्त्यजा रजकादयः।

"रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड़ एव च।
कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्त ते चान्त्यजाः स्मृताः"—इति

स्मरणात्। ब्रह्मकूर्चमाचार्य्य एवोपरिष्टाद्वक्ष्यति। तत्सहित-उपवासः त्रैवर्णिकस्य। तद्रहितस्य चतुर्थस्य ब्रह्मकूर्चस्थाने यथाशक्ति दानं द्रष्टव्यम्। आमादिषु भाण्डान्तरं प्राप्तेषु नास्ति कश्चिद्दोषः। तथा चतुर्विंशतिमते,—

"आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः।
अन्त्यभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः"—इति॥

महत्सु तु तटाकादिषु चण्डालादिसम्बन्धेऽपि नास्ति कश्चिद्दोषः, अल्पेषु तु कूपवत् न्यायः। तदाह विष्णुः,—

"जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले।
कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम्"—इति॥

अज्ञानपूर्व्वकचण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

भुङ्क्तेऽज्ञानात् द्विजश्रेष्ठश्चण्डालान्नं कथञ्चन ।
गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुध्यति ॥ ३२ ॥

स्पष्टम् ॥

तत्प्रमाणमाह,—

एकैकं ग्रासमश्नीयाद् गोमूत्रं यावकस्य च ।
दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तच्च विनिर्द्दिशेत् ॥ ३३ ॥

गोमूत्रेण पाचितं यद्यवमयमन्नं, तस्य ग्रासमेकैकमेकैकस्मिन्दिने भुञ्जीत। नियमः स्नानादिः। तदाह याज्ञवल्क्यः,—

"स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
नियमा गुरुशुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादता"— इति ॥

ईदृशनियमनिष्ठस्य तद्यावकाहारव्रतं निर्द्दिशेत् । बुद्धिपूर्व्वके त्वङ्गिरा आह,—

"अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः ।
स तु चान्द्रायणं कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा"—इति ॥

अन्त्यावसायिनश्चण्डालादयः। तांश्च मनुराह,—

"चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सर्व्वे ह्यन्त्यावसायिनः"—इति ॥

आमपक्वयोश्चण्डालान्नयोर्व्रतभेदमाह विष्णुः । "चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराकः"— इति । अत्र मूलवचनोक्तगोमूत्रयावकाहारः सिद्धान्नविषयो भविष्यति। यावकसहितस्य

दशरात्रोपवासस्य पराकसमत्वात्। यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

"चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः।
ततश्चान्द्रायणं कुर्य्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्॥
शूद्रो वाऽप्यर्द्धमासं वै भुक्त्वा चैव जितेन्द्रियः।
त्रिरात्रमुपवासश्च ब्राह्मणांस्तर्पयेत् शुचिः"—इति॥

तद्गोमूत्रयावकाहारासक्तविषयम्। बुद्धिपूर्व्वकस्य चिरकालानुवृत्तौ मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति"—इति॥

अथ चीर्णव्रतस्य पुनरुपनयनं कूर्म्मपुराणे दर्शितम्,—

"चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत्।
बुद्धिपूर्व्वं तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च"—इति॥

वशिष्ठोऽपि। "चण्डालपतितान्नभोजने पुनरुपनयनम्"—इति।

अथ कञ्चित्कालमेकस्मिन् गृहे चण्डालेन सह व्यवहर्त्तुरविज्ञातस्य चण्डाल इत्यादिना, भूमिदोषो न विद्यते इत्यन्तेन, श्लोकसमूहेन प्रायश्चित्तमाह,—

अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र* वेश्मनि तिष्ठति।
विज्ञाते तूपसन्नस्य द्विजाः कुर्व्वन्त्यनुग्रहम्॥ ३४॥

अनेन श्लोकेन परिषदुपसत्तिर्विहिता। यद्यपि सर्व्वेषु प्रायश्चित्तेषु परिषदुपसत्तिः समाना, तथापि प्रकटपापेष्वेव सा न तु

* यस्य,—इति मु०।

रहस्येषु । अत्र तु रहस्यमपि प्रकटीकर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्रातिस्विकमुपपत्त्यभिधानम् । अनुग्रहस्त्वरितव्यप्रायश्चित्तविशेषोपदेशः ।

उपसदनयोग्यं परिषद्विशेषं दर्शयितुं द्विजान् विशिनष्टि,—

मुनिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदपारगाः ।
पतन्तमुद्धरेयुस्तं धर्मज्ञाः पापसङ्करात् ॥ ३५ ॥

वक्त्रोद्गतान् गायन्तइत्यनेन धर्मशास्त्रमुच्चार्य्य प्रायश्चित्तं वदेयुरित्युक्तं भवति । युक्तं चैतत् । तथा सति, प्रामादिकान्यथाऽभिधानशङ्काऽनुदयात् । यद्यपि चण्डालसहवासएकमेव पापं, तथापि तस्मिन् सत्यनुष्ठितानां नित्यनैमित्तिकानां बहूनां वैकल्यसम्भवमभिप्रेत्य पापसङ्करादित्युक्तम् ॥ परिषदाऽभिधेयं व्रतविशेषं दर्शयति,—

दध्ना च सर्पिषा चैव क्षीरगोमूत्रयावकम् ।
भुञ्जीत सह भृत्यैश्च त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥ ३६ ॥

दध्ना सर्पिषा च संयुक्तमिति शेषः । गृहस्थमिवहृहवासिनोबालवृद्धादयः सर्व्वेऽपि यावकभोजनत्रिसन्ध्यावगाहने कुर्य्युः ॥

तत्र दध्यादीनां सर्व्वेषां समाहारप्रसक्तौ विभजते,—

त्र्यहं भुञ्जीत दध्ना च त्र्यहं भुञ्जीत सर्पिषा ।
त्र्यहं क्षीरेण भुञ्जीत एकैकेन दिनत्रयम ॥ ३७ ॥

दध्ना संयुक्तं गोमूत्रयावकं दिनत्रयं भुञ्जीत । घृतक्षीरयोरप्येवमेव योज्यम् । तथा सति, नव दिनानि सम्पद्यन्ते । पुनरप्येकैकेन

दध्यादिना संयुक्तमेकैकस्मिन् दिने भुञ्जीतेति दिनत्रयं सम्पद्यते। तत् सर्व्वं मिलित्वा द्वादशरात्रं भवति।

यावके वर्ज्यमाह,—

भावदुष्टं न भुञ्जीत नोच्छिष्टं कृमिदूषितम्।

भावेन दुष्टं भावदुष्टम्। यस्मिन्नवलोकिते सत्यत्यन्तमेवादृश्ये तस्मिन्नमेध्यादिभावः सहसा बुद्धिमारोहेत्, तादृशं न भोक्तव्यम्॥

दध्यादीनां त्रयाणां परिमाणमाह,—

दधिक्षीरस्य त्रिपलं पलमेकं घृतस्य तु॥ ३८॥

दधि क्षीरञ्चेति दधिक्षीरं, तयोः प्रत्येकं पलत्रयं[1] परिमाणं, यावकस्य परिमाणं ग्रासमात्रं पूर्व्वोक्तन्यायेन वेदितव्यम्। चेतनानां शुद्धिहेतुमभिधायाचेतनानामप्याह,—

भस्मना तु भवेत् शुद्धिरुभयोस्ताम्रकांस्ययोः।
जलशौचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृण्मये॥ ३९॥

मृण्मयभाण्डस्य परित्यागएव कर्त्तव्यः, शुद्धिस्तु नास्तीत्यभिप्रायः।

गृहस्य दाहः कर्त्तव्यइत्याह,—

---

(१) पलपरिमाणन्तु,—"पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम्। तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्व्विद्भिः स्मृतिसम्मतम्"—इत्युक्तलक्षणं ग्राह्यम्। द्वादशभी रक्तिकाभिरेको लौकिको माषको भवति, अष्टभिश्च तथाविधैर्माषकैरेकं तोलकं भवतीति ज्ञेयम्।

कुसुम्भकुङ्कुमकार्पासलवणं तैलसर्पिषी ।
द्वारे कृत्वा तु धान्यानि दद्याद्वेश्मनि पावकम् ॥ ४० ॥

कुसुम्भं तैलसाधनधान्यम् । कुसुम्भादीनि धान्यान्यतिदाह्यत्वेन द्वारि स्थापनीयानि ।

गृहदाहाद्यनन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

एवं शुद्धस्ततः पश्चात् कुर्यात् ब्राह्मणतर्पणम् ।
त्रिंशतं गोवृषञ्चैव* दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४१ ॥

भाण्डवद्भूमेर्न परित्यागः, किन्तु लेपनादिकं कर्त्तव्यमित्याह,

पुनर्लेपनखातेन होमजप्येन शुद्ध्यति ।
आधारेण च विप्राणां भूमिदोषो न विद्यते ॥ ४२ ॥

लेपनं कुड्यस्य खननं स्थलस्येति यथायोगमवगन्तव्यम् । तदुभयं कृत्वा ब्राह्मणान् प्रवेश्य शान्तिकजपहोमान्† कुर्य्यात् । तावता भूमिः शुद्ध्यति । न तु भाण्डवदत्यन्तदोषो भूमेर्विद्यते । यदा पुनर्दीर्घकालञ्चण्डालोनिवसेत्, तदा हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"चण्डालैः सह संवासं दीर्घकालमकामिकम्‡ ।
विज्ञानात् मृण्मयं पात्रं सर्व्वं त्यजति तद्गृहे ॥
बालकृच्छ्रं ततः कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रं तथैवच ।
ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चात् ब्रह्मकूर्च्चेन शुद्ध्यति"—इति ॥

---

* त्रिंशद्वा वृषभैकञ्च,—इति मु० ।
† शान्तिकरौ जपहोमौ,—इति मु० ।
‡ संवासोदीर्घकालमकामिकः,—इति शा० ।

तत्र च गोशतं दक्षिणा। तदाह च्यवनः। "चण्डालसङ्करे स्वभवनदहनं सर्व्वमृण्मयभाण्डभेदनं दारवाणां तु तक्षणं शङ्खशुक्तिसुवर्णरजतचेलानामद्भिः प्रक्षालनं कांस्यताम्रपात्राणामाकरेण* शुद्धिः क्षीरपयोदधितक्राणां परित्यागो गोमूत्रयावकाहारी मासं क्षपयेत्। बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम्। आषोडशाद्बालाः सप्तत्यूर्द्धगता वृद्धाः। चीर्णे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं गोशतं दद्यात्। अभावे सर्वस्वम्"—इति।

गृहव्यतिरिक्तक्षेत्रारामग्रामान्तरयात्रादावज्ञानेन चण्डालसङ्करे प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालैः सह सम्पर्कं मासं मासार्द्धमेव वा।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति॥ ४३॥

मासश्च अर्द्धमासश्च मासार्द्धं, तेन विशुद्ध्यति। माससङ्करे मासव्रतेन शुद्ध्यति, अर्द्धमाससङ्करे अर्द्धमासव्रतेन विशुद्धिरित्यर्थः। सम्पर्कं, करोति चेदिति शेषः। चण्डालशब्देन पुक्कसादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते†। अतएव सम्वर्त्तः,—

"चण्डालैः सङ्करे विप्रः श्वपाकैः पुक्कसैरपि।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति"—इति॥

उक्तकालाधिककालसङ्करे हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"चण्डालैः सह सम्पर्के‡ प्राजापत्येन शुद्ध्यति।

---

* माकरे,—इति शा०।
† पुक्कसस्थाने, पुल्कस,—इति मु०। एवं सर्व्वत्र।
‡ संयोगे,—इति स० शा०।

विप्रान् दश वरान् कृत्वा तैरनुज्ञाप्य शासनात् ॥
आ कण्ठस्य प्रमाणन्तु कुर्य्याद्गोमयकर्द्दमम् ।
तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं वायुभक्षः समाहितः ॥
वालवत्सकं ततः कुर्य्यात् गोष्ठे वसति सर्व्वदा ।
सकेशवपनं कुर्य्यात् परमां शुद्धिमाप्नुयात्"—इति ।

रजक्यादिभिः सह संवासे चण्डालसहसंवासात् न्यूनं प्रायश्चित्तमाह,—

रजकी चर्मकारी च लुब्धकी वेणुजीविनी ।
चातुर्व्वर्ण्यस्य च गृहे त्वविज्ञाता तु तिष्ठति ॥ ४४ ॥
ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तस्यार्द्धमेव तु ।
गृहदाहं न कुर्व्वीत शेषं सर्व्वं समाचरेत्* ॥ ४५ ॥

दध्ना च सर्पिषा चेत्यादिकं पूर्वोक्तम् ।

इदानीं चण्डालस्य सकृद्गृहप्रवेशे कर्त्तव्यां शुद्धिमाह,—

गृहस्याभ्यन्तरं गच्छेत् चाण्डालो यदि कस्यचित् ।
तमागाराद्विनिर्वास्य मृद्भाण्डन्तु विसर्ज्जयेत् ॥४६॥
रसपूर्णन्तु मृद्भाण्डं† न त्यजेत्तु कदाचन ।
गोमयेन तु संमिश्रैर्जलैः प्रोक्षयेद्गृहं तथा‡ ॥४७॥इति ।

कस्यचिदिति ब्राह्मणादीनामन्यतमस्य । प्रोक्ष्याजाङ्गां वा गृहं प्रवेशयेत् । तदाह हारीतः,—

---

* सर्व्वञ्च कारयेत्,—इति शा० ।
† मृद्भाण्डं,—इति मु० ।
‡ प्रक्षालयेद्गृहम्,—इति मु० ।

"गृहस्याभ्यन्तरे यस्य चण्डालो यदि गच्छति।
पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वशः॥
अनष्टरसभाण्डानां* गृहवच्छुध्यते यथा।
अजस्य गोः प्रवेशाद्धि शुध्यते नात्र संशयः"—इति॥

अनष्टरसानि रसपूर्णभाण्डानि। यः पुनः गृहान्तरवासी सन्नपि चण्डालप्रवेशवति गृहे कदाचिद्भुङ्क्ते, भुक्तवतस्तस्यापि गृहे योऽन्यो-गृहान्तरवासी समागत्य भुङ्क्ते, तयोरुभयोः प्रायश्चित्तमापस्तम्बो-दर्शयति,—

"अविज्ञातस्तु चण्डालस्तिष्ठते यस्य वेश्मनि।
स विज्ञातस्तु कालेन तत्र कार्य्यं विशोधनम्†॥
प्राजापत्यन्तु शूद्राणान्तेषां तदनुसारतः।
यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रार्द्धन्तेषु दापयेत्॥
यैस्तेषामपि निर्भुक्तं‡ पादमेकं विधीयते।
कूपैकपानदुष्टानामस्पर्शसम्पर्कदूषितः॥
नरो नक्तोपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति।
बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी या तु दूषिता॥
तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम्" इति।

अथ हन्युपहतदेहस्य वर्णभेदेन भिन्नां शुद्धिमाह,—

---

* अनष्टश्वरसं भाण्डं,—इति शा०।

† विधानतः,—इति स० शा०।

‡ तेषामपि च यद्भुक्तं,—इति मु०।

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे।
क्रमिरुत्पद्यते तस्य* प्रायश्चित्तं कथं भवेत्॥ ४८॥
गवां मूत्रपुरीषेण दधिक्षीरेण सर्पिषा।
त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च क्रमिदुष्टः शुचिर्भवेत्॥४९॥
क्षत्त्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्च माषान् प्रदापयेत्†।
गोदक्षिणान्तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत्॥५०॥
शूद्राणान्नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुध्यति।

यद्यपि क्रम्युत्पत्तिर्विहितातिक्रमप्रतिषिद्धाचरणरूपा न भवति, तथापि जन्मान्तरसञ्चितदुरितफलरूपायास्तस्याविहितकर्मानुष्ठानाधिकारविरोध्यशुद्ध्यापादकत्वात् तन्निवृत्तयेऽवश्यं शुद्धिः कर्त्तव्या सा च शुद्धिः प्रायश्चित्तसमानत्वात् प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्तुमुचिता प्रायश्चित्तसाम्यमभिप्रेत्य प्रश्नवाक्ये प्रायश्चित्तशब्देन व्यवहारः। मुख्यप्रायश्चित्ताभावं द्योतयितुं सन्देहद्योतकः कथंशब्दः प्रयुक्तः। तत्र ब्राह्मणस्य दिनत्रयं पञ्चगव्यस्नानपाने। क्षत्त्रियस्य पञ्चमाषपरिमितसुवर्णदानं च। पञ्चकृष्णलात्मको माषः। तदाह याज्ञवल्क्यः,—

"जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम्(१)।

---

* यस्य,—इति मु०।

† प्रदाय तु,—इति मा०।

---

(१) जालं गवाक्षः। तद्गतसूर्य्यरश्मिषु रजतचूर्णनिभं यत् दृश्यते स त्रसरेणुरित्यर्थः।

तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते॥
गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवमध्यस्तु* ते त्रयः[१]।
कृष्णलः पञ्च ते माषः ते सुवर्णस्तु षोडश"—इति॥

वैश्यस्य गोदानोपवासौ। शूद्रस्य गोदानमेव। एतच्च नाभेरधोभागे द्रष्टव्यम्। उपरिभागे तु मनुराह,—

"ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे।
कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत्॥
गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत्।
त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी त्वधोनाभ्यां† विशुद्ध्यति॥
नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः।
षड्रात्रन्तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे"—इति॥

यत्तु च्यवनेनोक्तं, "कृमिदर्शने सान्तपनं वृषभो दक्षिणा"—इति। तद्युगपत् बहुप्रदेशविषयम्।

चर्य्यमाणे प्रायश्चित्ते न्यूनातिरेकदोषोपशान्तिर्विप्रवाक्याद्भवतीत्याह,—

---

* यवोमध्यस्तु,—इति शा०।
† नाभ्यां,—इति मु०।
‡ स्नानं,—इति शा०।

---

(१) गौरो गौरसर्षपः। षड्भिर्गौरसर्षपैरेको यवमध्यः, त्रिभिर्यवमध्यैरेकः कृष्णल इत्यर्थः।

अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ॥ ५१ ॥
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलं हि तत् ।

विप्रवाक्यस्य छिद्रपरिपूरकत्वं सम्भावयितुमग्निष्टोमसाम्येन तद्वाक्यं प्रशस्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विप्रवाक्यस्य प्रयोजनकत्व*माहापस्तम्बः,—

"पूर्णेऽपि कालनियमे न शुद्धिर्ब्राह्मणैर्विना ।
अपूर्णेष्वपि कालेषु शोधयन्ति द्विजोत्तमाः"—इति ॥

महाफलसाधनेषु यज्ञादिष्वपि छिद्रपूर्त्तिर्विप्रवाक्यसाध्या, किमु-तास्मिन् प्रायश्चित्तव्रते इत्यभिप्रेत्याह,—

जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥ ५२ ॥
सर्वं भवति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरुपपादितम् ।

यद्यपि विप्रवाक्यस्य समस्तव्रतशेषत्वादिदं प्रायश्चित्तप्रकरणान्ते वक्तुमुचितम्, तथापि द्रव्यशुद्धिप्रकरणस्यात्रापि स्वीकृतत्वादवान्तर-प्रायश्चित्तप्रकरणस्य समाप्ताविदमुक्तमित्यविरोधः ।

आपत्काले स्वयं व्रतं कर्त्तुमशक्तश्चेत् तदा ब्राह्मणैः कारयेदि-त्याह,—

व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरे तथा ॥ ५३ ॥
उपवासो व्रतं होमो द्विजसम्पादितानि वै† ।

---

* प्रयोजकत्व,—इति मु० । मम तु 'प्रयोजनवत्त्व'—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वा,—इति सो० पु० ।

व्याधिना व्यसनी राजयक्ष्मादिप्रबलरोगग्रस्तः। श्रान्त आहवाध्वगमनादिना। तयोरुभयोः व्रतं पित्रादि† रनुतिष्ठेत्। तदाह आपस्तम्बः,—

"अशक्तस्यापि बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः।
तद्व्रतं तस्य गृह्णीयात् ततो मुच्येत किल्बिषात्"—इति॥

दुर्भिक्षं दैविकोदोषः। डामरं परराजाद्युपप्लवः‡। तत्रोभयत्रावश्यकबहुकुटुम्बभरणाद्यवरुद्धः तदनवरुद्धेन सख्यादिना व्रतं कारयेत्।

अत्यन्तापदमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह,—

**अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः सर्व्वं§ कुर्व्वन्त्यनुग्रहम्॥ ५४॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति द्विजसम्पादितैरिह।**

ब्राह्मणा वेदपारगामहान्तः पूर्वकृतोपकारादिना तुष्टाः सन्तोऽस्यामापदि निर्द्दोषस्त्वमित्यनुगृह्णन्ति तदा तावतैवास्य विशुद्धिः। अनुष्ठानमन्तरेणापि महापुरुषवचनमात्रसम्पादितैराशीर्विशेषैरशेषकामप्राप्तिर्भवति, तत्र पापक्षयोभवतीति कोविस्मयः। महापुरुषस्य गुरुपित्रादेः सङ्कल्पमात्रादेव कामप्राप्तिराथर्वणे श्रूयते,—

---

* दूराध्व,—इति मु०।

† पुत्रादि,—इति ग्रा०।

‡ परवात्याद्युपप्लवः,—इति ग्रा०।

§ सर्व्वे,—इति ग्रा०।

"यं यं लोकं मनसा संविभाति
विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामान्
तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः"—इति ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां महदनुग्रहस्य विषयं दर्शयति,—

दुर्ब्बलेऽनुग्रहः प्रोक्तस्तथा वै बालवृद्धयोः ॥ ५५ ॥
ततोऽन्यथा भवेद्दोषः तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ।

दुर्बलः पूर्वोक्तव्याधिग्रस्तादिः । दुर्बलबालवृद्धानामनुग्रहणे योग्यामहान्तो देवलेन दर्शिताः,—

"प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टमशक्यं दुर्ब्बलादिभिः ।
दृश्यतेऽनुग्रहस्तेषां लोकसंग्रहकारणात् ॥
एकोनार्हति तत्कर्त्तुमज्ञोवा नाप्यनुग्रहम् ।
धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्त्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्"—इति ॥

अतोऽन्यथा प्रबलस्यानुग्रहे प्रत्यवायः । तस्मात्तन्नानुगृह्णीयात् । प्रबलं युवानमनुगृह्णतः प्रत्यवायो विशदयति,—

स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ॥ ५६ ॥
कुर्व्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ।

स्नेहादनुग्रहः पुत्रमित्रादिषु, लोभाद्धनिकेषु, भयाद्राजादिषु, अज्ञानाद्दुर्बलेष्वनुग्रह इति । शास्त्रमज्ञात्वा पण्डितं मन्यतया यस्मिन् कस्मिंश्चिदनुग्रहः । तदपि परकीयं पापमितरस्मिन् संक्रा-

मति(१), तथापि परीक्षामकृत्वा प्रायश्चित्तं विधातुरयथाशास्त्रानुष्ठाननिमित्तं पापान्तरमुदेतीत्यभिप्रेत्य तत्पापं तेषु गच्छतीत्युक्तमिति(२)। एवं प्रायश्चित्ताधिकारिणं सम्यक् परीक्ष्य प्रायश्चित्तं विधेयम्। तदाह देवलः,—

"कर्त्तारं देशकालौ च प्रमाणं कारणं क्रियाम्।
अवेक्ष्य च बलञ्चैव प्रायश्चित्तं विधीयते"—इति॥

बौधायनोऽपि,—

"शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च।
परीक्ष्य धर्मविद्बुद्ध्या* प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्"—इति॥

अनुग्रहमनर्हतः प्रबलस्यानुग्रहे यथा प्रत्यवायः, तथाऽनुग्रहयोग्यस्य दुर्बलस्य नियमविधानेऽपि प्रत्यवायइत्याह,—

शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमन्तु ये॥५७॥
महत्कार्य्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन।

शरीरस्यात्यये मुमूर्षाभृशं शयनं, तस्मिन् प्राप्ते सति, तेन कर्त्तुमशक्यं प्रायश्चित्तव्रतादिनियमं† कर्त्तव्यत्वेन ये वदन्ति, तेषु

---

* धर्म्मविदुषा,—इति स० शा०।

† प्राजापत्यव्रतादिनियमं,—इति मु०।

---

(१) समवेतस्य पापस्य विद्यमानत्वाश्रयत्यागेनापराश्रयप्राप्तेरसम्भवादिति भावः।

(२) तथाच, तत्पापं तत्सदृशपापान्तरमित्यर्थः।

तत्पापं गच्छतीति पूर्व्ववाक्यादनुषज्यते । तत्र हेतुः । महत्कार्य्यो-परोधेनेति । महतां देवतोपासकानां योगिनां कार्य्यं महत्कार्य्य-मन्तकाले देवतास्मरणादि, तस्योपरोधः प्रतिबन्धः । मुमूर्षुर्हि परिसरवर्त्तिभिराप्तैर्व्वोधितोदेवतां स्मर्त्तुमुद्युङ्क्ते, तदानीमेव तदुक्तं व्रतकर्त्तव्यतां श्रुत्वा कर्त्तुमशक्नुवन् व्याकुलचित्तः पूर्व्वमुद्युक्तां देवतास्मृतिमपि परित्यजति । सोऽयं पुरुषार्थप्रतिबन्धस्तस्य च निमित्तं प्रायश्चित्तविधातारइति युक्तस्तेषां प्रत्यवायः । एवं तर्हि सर्व्वत्र प्रायश्चित्तं विधातुं भीताः स्युरित्याशङ्क्योक्तं, न स्वस्थस्य कदाचनेति । स्वस्थशरीरस्य पूर्व्वोक्तः कार्य्योपरोधः कदाचिदपि नास्तीति तं प्रति प्रायश्चित्तं विधातुं न भेतव्यमिति भावः ।

व्याधिव्यसनिनीत्यत्र प्रतिनिधित्वेन व्रतमनुष्ठेयमित्युक्तम् । इदानीं तस्य व्यतिरेकमाह,—

स्वस्थस्य मूढाः कुर्व्वन्ति वदन्ति नियमन्तु ये ॥ ५८ ॥
ते तस्य विघ्नकर्त्तारः पतन्ति नरकेऽशुचौ ।

ये तु मूढा व्याध्यादिग्रस्तस्यैव प्रतिनिधिरिति शास्त्ररहस्य-मजानन्तः स्वस्थस्य कस्यचित् परिवृढादेः[१] दाक्षिण्यादिना तदीयं व्रतनियममनुतिष्ठन्ति*, तस्य च नियमाभावं शास्त्रीयत्वेन वदन्ति,

* तदीयं व्रतं स्वयमेवानुतिष्ठन्ति,—इति मु० ।

(१) परिवृढः प्रभुः ।

ते प्रतिनिधित्वेनानुतिष्ठन्तः शास्त्रार्थमन्यथा वदन्तस्तस्य स्वस्य पापनिवृत्तिविघ्नं चरन्तो* रौरवादिके नरके पतन्ति।

इदानीं पण्डितम्मन्यतया विप्रवाक्यमवज्ञाय स्वेच्छयैव किञ्चिद्व्रतं शास्त्रीयत्वेन परिकल्प्यानुतिष्ठतो न पापनिवृत्तिरित्याह,—

स एव नियमन्त्यक्त्वा ब्राह्मणं योऽवमन्यते ॥ ५९ ॥
वृथा तस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते।

स्वकपोलकल्पितव्रतस्य पापनिवर्त्तकत्वाभावः शातातपेन स्पष्टीकृतः,—

"यद्विना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते।
न तेन शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेऽपि सः"—इति ॥

व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह,—

स एव नियमोग्राह्योयद्येकोऽपि वदेद् द्विजः ॥ ६० ॥
कुर्य्याद्वाक्यं द्विजानान्तु अन्यथा भ्रूणहा भवेत्।

धर्मरहस्येऽभिज्ञानां बहूनां द्विजानां प्रायश्चित्तविधानं मुख्यः कल्पः। एकस्य विधायकत्वमनुकल्पः। उभयथाऽपि विप्रेणानुज्ञातएव नियमोऽनुष्ठातव्यः‡। अन्यथा द्विजानुज्ञामन्तरेण स्वयमेव शास्त्रं पर्य्यालोच्य प्रकटपापस्य प्रायश्चित्तं कुर्व्वन् प्रत्यवायी स्यात्।

---

* पापनिवृत्तिं विघ्नन्तः,—इति मु०।

† स्वेच्छया स्वकपोल,—इति मु०।

‡ विप्रेणानुज्ञात एवेति नियमोऽनुष्ठातव्य इति शा०।

विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रयोजकत्वं प्रतिपादयति,—

ब्राह्मणाजङ्गमं तीर्थं तीर्थभूता हि साधवः ॥ ६१ ॥
तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिनाजनाः ।

साधूनां तीर्थरूपत्वं शुद्धस्वरूपत्वात् । तथाच श्रूयते,—

"अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः"—इति ।

विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वं, न केवलं तावतैव ब्राह्मण-वाक्यस्य प्रशस्तत्वं, किन्त्वनेकदेवताप्रतिपादकानां वैदिकमन्त्राणां धारणया सर्वदेवतात्मकत्वेनापि तद्वाक्यं प्रशस्तमित्याह,—

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ॥ ६२ ॥
सर्व्वदेवमयो* विप्रो न तद्वचनमन्यथा ॥

ब्रह्म वेदः, निरन्तरं तन्निष्ठाः सन्तस्तदर्थं यथावद्ब्रुवाणाब्राह्मणाः, अतोवेदविद्वचनं देवता अनुमन्यन्ते । तस्य च सर्वदेवमयत्वं श्रूयते । "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वावेदविद्ब्राह्मणे वसन्ति"—इति । अङ्गिरा अपि,—

"ब्राह्मणो देवताः सर्व्वाः स च सर्वस्य दैवतम्"—इति ।

"यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्य्यवत्तरं भवति(१)"—इति श्रुतौ

---

* सर्व्ववेदमयो,—इति शा० ।

---

(१) यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवतीति छान्दोग्यश्रुतिरेव मध्ये परित्यज्य पठितेति बोध्यम् ।

विद्यासंयुक्तं कर्म केवलात् कर्मणः प्रशस्तमिति श्रुतं, तेनैव न्यायेन विद्यासंयुक्तं व्रतं केवलाद्व्रतात् प्रशस्तमित्याह,—

उपवासो व्रतश्चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ॥ ६३ ॥
विप्रसम्पादितं*(१) यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम् ।

विप्रसम्पादितं विप्रैरनुज्ञातं उपवासादिकम् । फलसम्पूर्त्तिर्†निःशेषेणाशुद्धिनिवृत्तिः ।

अभ्युपहतस्य देहस्य शुद्धिमुक्त्वा तादृशस्यैवान्यस्य शुद्धिमाह,—

अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते मक्षिकाकेशदूषिते ॥ ६४ ॥
तदन्तरा स्पृशेच्चापस्तदन्नं भस्मना स्पृशेत् ।

अन्नं योग्यमद्यं, अन्नञ्च तदद्यञ्च अन्नाद्यं, पक्वमन्नं न त्वाममित्यर्थः । तद्यदि भोजनपात्रे भाण्डे वा कीटेन मक्षिकया केशेन वा संयुज्येत, तदा तत्कीटादिकमपनीय तस्यान्नस्याभ्यन्तरेऽद्भिः संप्रोक्ष्य किञ्चिद्भस्म प्रक्षिपेत् । मक्षिकादिदूषितत्वं गोघ्रातत्वादीनामुपलक्षणम् । अतएव वृहस्पतिः,—

"गोघ्राते च क्षुते वाऽन्ने मक्षिकाकेशदूषिते ।
मृद्भस्म सलिलञ्चैव प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये"—इति ॥

---

* विप्रैः सम्पादितं,—इति शा० ।
† फलं सम्पूर्त्तिः,—इति मु० शा० ।

---

(१) विद्यया याति विप्रत्वमित्युक्तेः विप्रसम्पादितत्वेनैव व्रतस्य विद्यासंयुक्तत्वं बोध्यम् ।

मनुरपि,—

"पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण विशुद्ध्यति*"—इति ॥

वस्त्रावधूननरेणुस्पृष्टमवधूतं, क्षुतोत्पन्नबिन्दुस्पृष्टमवक्षुतम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । "नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम्"—इति । तत्केश-कीटादिभिः सह पक्वविषयम् ।

केशकीटादिदूषितान्नशोधनप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं भोजनकालीनं किञ्चिन्नियमविशेषमाह,—

भुञ्जानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् ॥ ६५ ॥
स्वमुच्छिष्टमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने† ।
पादुकास्थोन भुञ्जीत पर्य्यङ्कस्थः स्थितोऽपि वा ॥ ६६ ॥
श्वानचण्डालदृक् चैव भोजनं परिवर्जयेत्

वामहस्तेन पादसंस्पर्शे सति स्वोच्छिष्टभोजने यावान् प्रत्यवायः, तावानेव भवति । वामहस्तेन पात्रमनालभ्य भोजनेऽपि तावानेव प्रत्यवायः । पीठे समुपविष्टः पद्भ्यां पादुके आक्रम्य न भुञ्जीत । तथा पर्य्यङ्के स्थित्वा वोर्द्धं स्थित्वा वा न भुञ्जीत । भोजनमध्ये श्वादिदर्शने भोजनमेव परित्यजेत् । पादुकास्थ इत्येतावद्भिन्नासन-गतादीनामप्युपलक्षणम् । अतएव व्यासः,—

---

* मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति,—इति मु० ।

† भिन्नभाजने,—इति मु० ।

"न च भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा*।
न पादुकास्थितो वाऽपि न ह्यस्विलपन्नपि"—इति ॥

अन्नाद्य इत्यनेन प्रासङ्गिकमन्नशोधनमुक्तम्, इदानीं प्राधान्येन शुद्धिप्रकरणमेवानुवर्त्तयितुं प्रतिजानीते,—

**यदन्नं प्रतिषिद्धं स्यादन्नशुद्धिस्तथैव च ॥ ६७ ॥
यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं वदामि वः ।**

यदन्नं प्रतिषिद्धं, तथैव या चान्नस्य शुद्धिः, तत्सर्व्वं वृद्ध-पराशरेण पूर्व्वकल्पीयस्मृतिकर्त्रा यथोक्तं तथा वदामि। तत्र तत्र वचने पराशरपरामर्शस्यायमभिप्रायः। "धाता यथापूर्व-मकल्पयत्"।

"यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु"—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतिकल्पमधिकारिपुरुषाणां मनुवसिष्ठा-दीनां समानसृष्टिप्रतिभानात् कलियुगधर्मशास्त्राधिकारी परा-शरोऽपि तस्मिंस्तस्मिन् कल्पे सृज्यते। अतोऽस्मिन्नपि कल्पे कलि-युगधर्मेषु मदुक्तस्य ग्रन्थस्य प्राधान्यं† न विस्मर्त्तव्यमिति।

प्रतिज्ञाते प्रतिषिद्धशुद्धी‡ दर्शयति,—

---

* न शय्यायां स्थितोऽपि वा,—इति मु०।

† मदुक्तस्य प्राधान्यं,—इति शा०।

‡ प्रतिषिद्धशुद्धिं,—इति मु०।

शृतं द्रोणाढ़कस्यान्नं काकश्वानोपघातितम् ॥ ६८ ॥
केनेदं शुध्यते चान्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

द्रोणाढ़कशब्दयोरर्थं वक्ष्यति । द्रोणेनाढकेन वा परिमितस्य व्रीहियवादिद्रव्यस्य सम्बन्धि पक्वमन्नं श्वकाकाभ्यां यदि लेहनादिनोपघातितं स्यात्, तदा स्वयं शास्त्रज्ञोऽपि तत्शुद्धिसिद्धये धर्मज्ञान् ब्राह्मणान्वाचयितुं केनेदं शुध्यतीति पृच्छेत् ।

ततो धर्मरहस्यविद्ब्राह्मणनिर्द्दिष्टां शुद्धिं चिकीर्षुस्तदन्नं संगृह्णीयात् न तु परित्यजेत् इत्याह,—

काकश्वानावलीढन्तु द्रोणान्नं न परित्यजेत् ॥६९॥

द्रोणशब्देनाढ़कोऽप्युपलक्ष्यते ।

इदानीं द्रोणाढ़कयोः परिमाणमाह,—

वेदविदाङ्गविद्विप्रैर्धर्मशास्त्रानुपालकैः ।
प्रस्थाद्द्वात्रिंशतिर्द्रोणः स्मृतो द्विप्रस्थ आढ़कम् ॥ ७० ॥

नानादेशीयैर्विद्वद्भिस्तात्कालिकस्वस्वव्यवहारनिर्व्वाहाय स्वेच्छयैव द्रोणादिपरिमाणानि निर्णीयन्ते। तानि नाशास्त्रीयाणीत्यभिप्रेत्य वेदवेदाङ्गेत्यादिना विशेषितम् ।

यववराहाधिकरणन्यायेन(१) शास्त्रज्ञप्रसिद्ध एव शास्त्रार्थो ग्रहीतव्यो न तु म्लेच्छप्रसिद्ध इत्याह,—

---

(१) मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्याये तृतीयपादगतं पञ्चमाधिकरणं यववराहाधिकरणमित्युच्यते । तत्रेदं निर्णीतम्। यवशब्दमार्य्या दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते वराहशब्दस्य,शूकरे। म्लेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु प्रयुञ्जते

ततो द्रोणाढकस्यान्नं श्रुतिस्मृतिविदो विदुः।

ततस्तस्मात् शास्त्रीयपरिमाणात् परिमितं यद्द्रोणाढकस्थानन्न-देवाच शुद्धमिति शास्त्रे विवक्षितमिति श्रुतिस्मृतिकुशला मन्यन्ते। ननु शास्त्रएव द्रोणाढकपरिमाणमन्यथाऽभिहितम्। तथाच भविष्यत्पुराणम्,—

"पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुड़वं मतम्।
चतुर्भिः कुड़वैः प्रस्थः प्रस्थास्त्वारश्चाढ़कः॥
आढ़कैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः।
कुम्भोद्रोणद्वयं प्रोक्तं खारी द्रोणस्तु षोड़श"—इति॥

नैष दोषः। देशभेदेन शास्त्रद्वयस्य व्यवस्थापनीयत्वात्।

द्रोणाढकशब्दव्यावर्त्त्यमाह,—

काकश्वानावलीढन्तु गवाघ्रातं खरेण वा॥७१॥
स्वल्पमन्नन्त्यजेद्विप्रः शुद्धिर्द्रोणाढ़के भवेत्॥

धनिकविषयं द्रोणपरिमाणं, निर्धनविषयमाढ़कपरिमाणम्।

वराहशब्दस्य ऽक्षणशकुनौ। तथाच सति लोकव्यवहारेण शब्दार्थस्य निश्चेतव्यत्वात् किमार्य्यव्यवहारेण दीर्घशूकादयो यवादिशब्दार्था-ग्रहीतव्याः किं वा म्लेच्छव्यवहारेण प्रियङ्गवादयः,—इति सन्देहे, शास्त्रीयशब्दार्थग्रहणे शास्त्रानुसारिण्या आर्य्यप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वात् आर्य्यव्यवहारानुसारेण दीर्घशूकादयएव यवादिशब्दार्था ग्रहीतव्या-न म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुसारेण प्रियङ्ग्वादयः,—इति सिद्धान्तः।

तत्र यथायथम् । द्रोणाढकपरिमाणात्र स्वल्पमत्रं काकादिभिरवलीढं चेत्, तत्परित्याज्यमेव । विवक्षिता शुद्धिर्द्रोणाढकविषयेति द्रष्टव्यम् ।

तां शुद्धिं दर्शयति,—

अन्नस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाहतं* भवेत् ॥७२॥
सुवर्णोदकमभ्युक्ष्य हुताशेनैव तापयेत्† ।
हुताशनेन संस्पृष्टं सुवर्णसलिलेन च ॥७३॥
विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात् ।

द्रोणाढकपरिमितस्यान्नस्य मध्ये यावति भागे संस्पर्शसम्भावना, तावन्तं भागमपनयेत् । अवशिष्टेऽपि यावति लालास्पर्शः सम्भावितः, तावदपनयेत् । इतरत् सर्व्वं सुवर्णयुक्तेनोदकेन सम्प्रोक्ष्य सकृत् वह्नौ तापयेत् । ताभ्यां सुवर्णोदकवह्निभ्यां संस्कृतं पुनः शुद्धिहेतूनां पवमानसूक्तादीनां घोषेण संस्कृत्य विप्रैरनुज्ञातं तद्भुञ्जीत । अतएव बौधायनः । "सिद्धहविषां महतां श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तदग्रं पिण्डमात्रमुद्धृत्य पवमानः सुवर्जन इत्यनेनाभ्युक्षणम्, मधूदके पयोविकारे पात्रात् पात्रान्तरानयनेन शौचमेवं तैलसर्पिषि"—इति । यमदग्निरपि,—

"शृतान्नं द्रोणमात्रस्य श्वकाकाद्युपघातितम् ।
ग्रासमुद्धृत्याग्नियोगात् प्रोक्षणं तत्र शोधनम् ॥

---

* यावच्च लेह्वितं,—स० शा० ।

† हुताशेनोपतापयेत्,—इति शा० ।

अन्नमेकाढ़कं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम्।
केशकीटावपन्नञ्च तदप्येवं विशुद्ध्यति॥
क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टं तद्वदेव मनीषिभिः"—इति।

शातातपोऽपि,—

"केशकीटशुना स्पृष्टं वायसोपहतञ्च यत्।
क्लीवाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः॥
दृष्टं वा स्याद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते।
अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीत विशेषतः॥
भस्मना वाऽपि संस्पृश्य संस्पृशेदुल्मुकेन वा।
सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं प्रातं मुखेन गोः"—इति॥

हारीतोऽपि। "श्वकाकगर्दभोपघाते केशकीटपिपीलिकादिभिरन्नाद्युपघाते काञ्चनभस्मरजतताम्रवज्रवैदूर्य्यगोवालाजिनेभदन्तानामन्यतमेनाद्भिः संस्पृष्टं मन्त्रप्रोक्षणपर्य्यग्निकरणादित्यदर्शनात् शुद्धिर्भवति"—इति।

अन्नस्य शुद्धिमुक्त्वा रसस्य शुद्धिमाह,

स्नेहो वा गोरसो वाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत्॥७४॥
अल्पं परित्यजेत् तत्र स्नेहस्य पवनेन च।
अनलज्वालया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते॥ ७५॥

स्नेहस्तैलादिः, गोरसः क्षीरादिः। तत्राल्पं चेत् श्वादिभिरुपहतं तत् त्याज्यमेव। अल्पस्य स्नेहस्य पाकेन शुद्धिः। अल्पस्य गोरसस्य वह्निज्वालया पर्य्यग्निकरणेन शुद्धिः। तदाह लौगाक्षिः,—

"पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम् ।
प्लावनोत्पवनाभ्याञ्च पर्य्यग्निकरणेन च"—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

"प्लावनं घृततैलानां पावनं गोरसस्य च* ।
भाण्डानि प्लावयेदद्भिः शाकं मूलफलानि च ॥
सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च ।
एषां शुनाऽवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते"—इति ॥

शातातपस्तु विलीनाविलीनभेदेन व्यवस्थितां शुद्धिं दर्शयति,—

"तापनं घृततैलानां मधुनो गोरसस्य च ।
तन्मात्रमुद्धृतं शुध्येत् कठिनन्तु पयोदधि ॥
अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं पवनेन† तु"—इति ।

क्वचित्तु दोषाभावमाह शङ्खः । "घृतदधिपयस्तक्राणामाधारभाण्डे स्थितानामदोषः । आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रव्यम् ।

घृतन्तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ।
शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति"—इति ॥

यमोऽपि,—

"देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
काकैः श्वभिस्तु संस्पृष्टमन्नं न तु विवर्जयेत्"—इति ॥

देवद्रोणी देवयात्रा । शातातपोऽपि,—

---

* अनल्पघृततैलानां पवने गोरसस्य च,—इति मु॰ ।

† तपनेन,—इति मु॰ ।

"गोकुले यज्ञशालायां तिलयक्रेक्षुयन्त्रणे ।
न मीमांस्यानि शौचानि* स्त्रीषु बालातुरेष्वपि"—इति ॥

प्रकीर्णकरणाभिधे मलिनतावहाख्याधरे
वदन्नमुपपातकेऽप्युचितसत्क्रियां निःकृतिम् ।
रसान्नपरिशुद्धिमप्यक्षत षष्ठमध्यायम-
प्युदारविवृतिं वशी मधुरवाङ्मयो माधवः ॥०॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-बुक्कभूपाल-साम्राज्य धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-व्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥०॥

---

* न मीमांस्या शौचकथा,—इति मु० ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अन्नरसयोः शुद्धिः षष्ठाध्याये वर्णिता, सप्तमाध्यायेऽवशिष्टानां द्रव्याणां शुद्धिं विवक्षुर्महाप्रकरणप्राप्तप्रायश्चित्तशङ्काव्युदासाय प्रतिजानीते,—

अथातो द्रव्यशुद्धिस्तु पराशरवचो यथा ।

अथावान्तरप्रकरणमारभ्यान्नरसशुद्धिकथनानन्तरं यस्मादितरद्रव्यशुद्धिर्बुद्धिस्था ; यस्माच्चान्तरेण द्रव्यशुद्धिं महाप्रकरणगतप्रायश्चित्तव्रतचर्य्यायां नित्यकर्मादीनाञ्चानुष्ठानं निपुणं न भवति, ततस्तस्मात्पुण्यहेतुद्रव्यशुद्धिरभिधीयते ॥

तत्र दर्व्वीस्रुक्स्रुवादीनामुच्छिष्टामेध्यादिदूषितानां शुद्धिमाह,—

दारवाणान्तु पात्राणां तक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥१॥

मूत्रपुरीषादिप्रदेशे चिरावस्थानेन दृढवासितो गन्धलेपो यदि मृज्जलप्रक्षालनेन नापगच्छेत्, तदा वास्यादिना दारवाणि तक्षणीयानि । तक्षणेनाप्यनपगमे परित्यागः । तदाह बौधायनः । "दारुमयाणां पात्राणामुच्छिष्टसमारब्धानामवलेखनमुच्छिष्टलेपोपहतानां तक्षणम्(१)" । मूत्रपुरीषप्रभृतीनामल्पकालसंस्पर्शे तु गन्धलेपयोरपनेतुं शक्यत्वात्तदपनयनपर्य्यन्तं मृज्जलाभ्यां प्रयत्नेन प्रक्षालनीयानि ।

---

(१) समारब्धानां समालब्धानां, रलयोरभेदात् । समालम्भः स्पर्शः ।

"यावन्नापैत्यमेध्याक्ते गन्धो लेपश्च तत्कृतः।

तावन्मृद्वारि देयं स्यात् सर्व्वासु द्रव्यशुद्धिषु"—इति

स्मरणात्। यत्र तु गन्धलेपपर्य्यन्तः संसर्गो नास्ति, किन्तु केवलं संस्पर्शमात्रं, तत्र प्रोक्षणात् शुद्धिः। एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

"स्फ्यशूर्पशकटानाञ्च मुसलोलूखलस्य च।

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्"—इति॥

यज्ञकाले तु मनुरेव विशेषमाह,—

"मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि।

चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु॥

चरूणां स्रुक्स्रुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा"—इति।

पात्रलग्नस्नेहनिवृत्त्यर्थमुष्णोदकम्। अतएव याज्ञवल्क्यः,—

"चरुस्रुक्स्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा"—इति।

कांस्यताम्रयोरल्पोपहतयोः शुद्धिमाह,—

भस्मना शुध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुध्यति।

भस्म क्षारस्याप्युपलक्षणम्। अतएव याज्ञवल्क्यः,—

"त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः"—इति।

ताम्रादीनां तैजसानामुपघाततारतम्येन शुद्धिविशेषमाह बौधायनः। "तैजसानां मूत्रपुरीषासृक्शुक्राद्यैरत्यन्तमाहतानामावर्त्तनं

* मूत्रपुरीषादिभिरमेध्यैः,—इति मु०।

† रत्यन्तवासितानामावर्त्तनं,—इति मु०।

अवपसंसर्गे तु परिलेखनं स्पर्शमात्रोपघाते तु त्रिः सप्रक्षालोभक्षणा परिमार्जनं अतैजसानामेवम्भूतानामुत्सर्गः"—इति ।

स्त्रिया आरजस्कोपहतायाः शुद्धिमाह,—

रजसा शुद्ध्यते नारी विकलं या न गच्छति ॥ २ ॥

विकलं वैकल्यं गर्भधारणं, तस्मिन् सति परित्यागएव न शुद्धिः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

"व्यभिचारादृतौ शुद्धिः गर्भे त्यागो विधीयते"—इति ।

एतत् शूद्रकृतगर्भविषयम् । तदाह वशिष्ठः,—

"ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण सङ्गताः ।
अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः"—इति ॥

वर्णान्तरगर्भे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिरस्ति । तदुक्तं चतुर्विंशमते,—

"विप्रगर्भे पराकः स्यात् क्षत्रिये तु तथैन्दवम् ।
वैश्ये तदेव कर्त्तव्यं पराकेण समन्वितम् ॥
शूद्रगर्भे तु संत्यागस्तच्च चण्डालदर्शनात्"—इति ॥

गर्भपर्य्यवसानहीनोऽपि व्यभिचारस्त्रिविधः, कायिको मानसो-वाचिकश्चेति । कायिके प्रचेताआह,—

"विप्रा शूद्रेण संयुक्ता न चेत्तस्मात् प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥
चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रञ्च विप्राया वैश्यसङ्गमे ।
कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसङ्गमे ॥
क्षत्रिया शूद्रसम्पर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् ।

इत्थमेव शुद्धिरुपानदादिदूषणेऽपि। तदाह आपस्तम्बः,—

"उपानच्छ्लेष्मविण्मूत्रं स्त्रीरजोऽमेध्यमेव च।

पतिते दूषिते कूपे कुम्भानां शतमुद्धरेत्"—इति॥

मृतशरीरजरणकृतायामत्यन्तोपहतौ विष्णुराह,—

"मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतात्तथा।

अपः समुद्धरेत् सर्व्वाः शेषं शास्त्रेण शोधयेत्॥

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते।

पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्र नवतोयसमुद्भवे"—इति।

मनुष्यशरीरजरणेऽप्येवमेव शुद्धिः। तदाह हारीतः,—

"वापीकूपतड़ागेषु मानुष्यं शीर्य्यते यदि।

अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दूषितं श्वखरादिभिः॥

उद्धृत्य तज्जलं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम्"—इति।

प्रौढ़ेषु तड़ागादिषु नास्ति दोषः। तदाह विष्णुः,—

"जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्"—इति॥

देवलोऽपि,—

"अक्षुद्राणामपां नास्ति प्रभूतानाञ्च दूषणम्।

स्तोकानामुद्धृतानाञ्च कश्मले दूषणं भवेत्"—इति॥

अल्पोदकेष्वपि पूर्व्वोदाहृताद्दोषादल्पे दोषे विष्णुराह,—

"अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम्*।

* शिलागते,—इति मु०।

सोमसूर्य्यांशुपातेन मारुतस्पर्शनेन* च ॥

गवां मूत्रपुरीषेण शुद्ध्यन्त्याप इति स्मृताः"—इति ।

उच्छिष्टाद्युपघाताभावेऽपि गवां पानाद् यदुदकं न क्षीयते तदेव शुद्धं न तु ततोऽल्पम् । तदाह देवलः,—

"अविगन्धारसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।

अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः"—इति ॥

मनुरपि,—

"आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।

अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः"—इति ॥

नवोदके कालात् शुद्धिमाह यमः,—

"अजागावो महिष्यश्च नारी चैव प्रसूतिका† ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्"—इति ॥

उद्धृतोदकं प्रति देवलश्चाह,—

"उद्धृताश्चापि शुद्ध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषिताश्चापस्त्याज्या शुद्धा अपि स्वयम्"—इति ॥

यमोऽपि,—

"अपोनिशि न गृह्णीयाद्गृह्णन्नपि कदाचन ।

निधायाग्निमुपर्य्यासां धान्योधान्य इतीरयेत्"—इति ॥

पूर्व्वं 'रजसा शुद्ध्यते नारी'—इत्यत्र योषितो विवाहोत्तर-

---

* मारुतोऽस्पर्शनेन,—इति ग्रा० ।

† आत्मजार्थ प्रसूतिकाः,—इति मु० ।

यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ॥८॥
स भैक्षभुग्जपन् नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्विशुद्ध्यति ।

जप्यविशेषानभिधानात् सामान्यप्राप्तया गायत्र्याजप्यत्वमत्राव-गन्तव्यम्(१) ।

रात्रौ चण्डालादिस्पर्शे शुद्धिं प्रश्नपूर्व्वकमाह,—

अस्तङ्गते यदा सूर्य्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ॥९॥
सूतिकां स्पृशतश्चैव* कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
जातवेदःसुवर्णञ्च सोममार्गं विलोक्य च ॥१०॥
ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।

जातवेदाश्च सुवर्णञ्च जातवेदःसुवर्णम्। शुक्लपक्षे सोमदर्शनसम्भवे सोमोविलोकनीयः, तदलाभे वह्निस्तस्याप्यभावे सुवर्णं तस्याप्यभावे सोममार्गः। एतेषामन्यतमं विलोक्य विप्रैरनुज्ञातः स्नायात् ।

रजस्वलयोर्योषितोरन्योन्यसंस्पर्शे वर्णक्रमेण शुद्धिमाह,—

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा ॥११॥
तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ॥१२॥
अर्द्धकृच्छ्रं चरेत् पूर्व्वा पादमेकमनन्तरा ।

---

* सूतिकां च शवं चैव,—इति मु० ।

---

(१) "मन्त्रानादेशे गायत्री"—इति स्मरणादिति भावः ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा ॥१३॥
पादहीनं चरेत् पूर्व्वा पादमेकमनन्तरा ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा ॥१४॥
कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्व्वा शूद्रा दानेन शुध्यति ॥

द्वयोर्ब्राह्मण्योरजस्वलयोरन्योन्यं स्पर्शे सति तत आरभ्य स्नानपर्य्यन्तमुभयोराहारत्यागः । त्रिरात्रकृच्छ्रं चरेत् । एतच्च मदग्रहणादिभिरस्पर्शविषयम् । सकृत् स्पर्शे तु काश्यपोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"रजस्वला च संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति"—इति ॥

ब्राह्मणीक्षत्रिययोः स्पर्शे ब्राह्मण्याः कृच्छ्रार्द्धं क्षत्रियायाः पादकृच्छ्रं, ब्राह्मणीवैश्ययोः स्पर्शे ब्राह्मण्याः पादोनं कृच्छ्रं वैश्यायाः पादकृच्छ्रं, ब्राह्मणीशूद्रयोः स्पर्शे ब्राह्मण्याः प्राजापत्यं शूद्रायाः पादोनम् । एतत्सर्व्वं कामकारविषयम् । तथाच वृद्धवशिष्ठः,—

"स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।
कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्व्वा शूद्रा दानेन शुध्यति ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपि च ।
पादहीनं चरेत् पूर्व्वा कृच्छ्रपादं तथोत्तरा ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ॥
कृच्छ्रार्द्धात् शुध्यते पूर्व्वा उत्तरा तु तदर्द्धतः ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजाऽपि च ॥
उपवासैस्त्रिभिः पूर्व्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजाऽपि च ॥

त्रिरात्रात् शुद्ध्यते पूर्व्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च ॥
त्रिरात्रात् शुद्ध्यते पूर्व्वा उत्तरा तु दिनत्रयात् ।
वर्णानां कामतः स्पर्शे विधिरेष सनातनः"—इति ॥

अकामतस्तु वृद्धविष्णुनोक्तम् । "रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयात् यावन्न शुद्धिः स्यात्, सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुद्ध्यति"—इति। रजस्वलायाः चण्डालादिस्पर्शे विशेषो वृद्धवशिष्ठेनोक्तः,—

"चण्डालाद्यैः श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्यात् द्वितीये द्व्यहमेव तु ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ॥
शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना तु द्व्यहमाचरेत् ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्"—इति ।

व्यतिक्रम्येति अनशनेन तीर्त्वेत्यर्थः। एतद्बुद्धिपूर्व्वस्पर्शविषयम् । अबुद्धिपूर्व्वन्तु बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"रजस्वला तु संस्पृष्टा चण्डालान्त्यवायसैः ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यति[१]"—इति ॥

भोजनकालस्पर्शे बौधायन आह,—

"रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजातीन् स्पृशेद्यदि ।

---

(१) यावत् कालेन रजस्वलाशौचात् शुद्धिः तावत् कालं निराहारा तिष्ठेत्, शुद्धिस्नानपर्य्यन्तमित्यर्थः ।

गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ।

अशक्ता काञ्चनं दद्यात् विप्रेभ्यो वाऽपि भोजनम्"—इति

यदा तूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शो भवति, तदाऽत्रिणा विशेषः प्रदर्शितः,—

"उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित् स्त्री रजस्वला ।

कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्व्वा शूद्रा दानैरुपोषिता*"—इति ॥

उच्छिष्टद्विजसंस्पर्शे मार्कण्डेय आह,—

"द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजःस्त्री यदि संस्पृशेत् ।

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्द्ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं क्षिपेत्" ॥

भोजनकाले रजस्वलाऽन्तरदर्शने आपस्तम्ब आह,—

"उदक्या यदि वा भुङ्क्ते दृष्ट्वाऽन्यान्तु रजस्वलाम् ।

आस्नानकालं नाश्नीयाद्ब्रह्मकूर्चं ततः पिबेत्" ॥

चण्डालदर्शने त्वत्रिराह,—

"रजस्वला तु भुञ्जाना चण्डालं यदि पश्यति ।

उपवासत्रयं कुर्य्यात् प्राजापत्यन्तु कामतः"—इति ।

शवादिस्पर्शे शातातप आह,—

"आर्त्तवाभिप्लुता नारी स्पृशेच्चेत् शवसूतकम् ।

ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रात् स्नातान्तां त्रिरात्रमुपवासयेत्"—इति ॥

स्पर्शपूर्व्वकभोजनादौ विशेषमाहात्रिः,—

"आर्त्तवाभिप्लुता नारी मृतसूतकयोः स्पृशा ।

---

* दानेन शुद्ध्यति,—इति मु० ।

भुक्त्वा पीत्वा चरेत् कृच्छ्रं स्पृष्ट्वा तु अहमेव च"—इति॥

श्वादिदर्शने व्यासआह,—

"रजस्वला यदा दृष्टा शुना जम्बुकरासभैः।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति"॥

बन्धुमरणश्रवणादौ सएवाह,—

"मलयुग्मसमायान्तु* अप्रायत्यं भवेत् यदि।
अभिषेकेण शुद्धिः स्यात्नाशनं वा दिनत्रयम्॥
आर्त्तवाभिप्लुता नारी नावगाहेत् कदाचन।
उद्धृतेन जलेनैव स्नात्वा शेषं समापयेत्॥
स्वकं गात्रं भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गमलैर्युतम्।
न वस्त्रपीडनं कुर्य्यात् नान्यवासा भवेत् पुनः"—इति॥

इदानीं रजोनिमित्तां शुद्धिं दर्शयति,—

स्नाता रजस्वला या तु चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति॥ १५॥
कुर्य्याद्रजोनिवृत्तौ तु दैवपित्र्यादि कर्म च। इति।

रजोदर्शनमारभ्य दिनत्रयं नास्ति शुद्धिः। चतुर्थेऽहनि स्नातायाः रजोनिवृत्त्यभावेऽपि भर्त्तुः शुश्रूषादौ शुद्धिः। पञ्चमेऽहनि दैवपित्र्ययोः। तदाहापस्तम्बः,—

"शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति"—इति।

कानिचित् दिनानि रजोयद्यनुवर्त्तते, तदा तन्निवृत्तिपर्य्यन्तं

* मलवद्वाससायान्तु,—इति मु०।

दैवपित्र्ययोः शुद्धिर्नास्ति । निवृत्ते तु रजसि दैवं पित्र्यञ्च कर्त्तव्यम् ।

रोगजन्यानुवृत्तौ विशेषमाह,—

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहन्तु प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥
नाशुचिः सा ततस्तेन तत्स्याद्वैकालिकं मतम् ।

रागरोगादिनिमित्तभेदाऽनेकविधा रजोनिवृत्तिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

"रागजं रोगजं चैव कालोत्पन्नं तथैवच ।
द्रव्यजञ्चैव सम्प्रोक्तं तच्चतुर्द्धा प्रदृश्यते ॥
अर्व्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोवृद्ध्याऽङ्गनासु यत् ।
तद्रागजमिति प्रोक्तं वचोदेशसमुद्भवम् ॥
अत्यर्थं यद्रजः स्त्रीणां तद्रोगजमिति स्मृतम् ।
अष्टादशदिनादूर्द्ध्वं स्नानप्रभृति सङ्ख्यया ॥
यद्रजस्तु समुत्पन्नं तत्कालोत्पन्नमुच्यते ।
भवद्द्रव्यस्य वैषम्याद्धातुवैषम्यसम्भवम् ॥
द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कादाचित्कसम्भवम्"—इति ॥

प्रतिदिनं नैरन्तर्य्येण* रोगजं विद्यात् । तेन रोगजेन रजसा ततो रजोदर्शनानन्तरं सा स्त्री कालप्राप्तरजसेवाशुचिर्न भवति । तच्च हेतुर्वैकालिकमिति । सामान्येन रजोयोग्यः कालो मासः,

---

* नैरन्तर्य्यभावेन,—इति मु० ।

"मासि मासि रजः स्त्रीणाम्"—इति शास्त्रात्, लोकप्रसिद्धेश्च। यस्याः कस्याश्चित् धातुस्वभावविशेषाद्विंशतिरात्रादिकः कालविशेषः प्रतिनियतो भवति, ततो विपरीतकालो विकालः प्रतिदिनम्। तथानुवर्त्तनादैकालिकत्वम्। यत्तु गर्भिण्याः प्राक्प्रसवाद्रागजसुद्राचतम्, तच्च कालरजोवद्दिनत्रयाशौचं विज्ञेयम्। द्रव्यजे त्वङ्गिरा-स्माह,—

"आ द्वादशाहात् नारीणां मूत्रवत्शौचमिष्यते।
अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् त्रिरात्रं परतोऽशुचिः॥
एतत्तु द्रव्यजे विद्याद्रोगजे* पूर्व्वमीरितम्"—इति।

प्रसूतिविषये शुद्धिविशेषमाह प्रजापतिः,—

"प्रसूतिका तु या नारी स्नानतो विंशतेः परम्।
आर्त्तवी रजसा प्रोक्ता प्रोक्तं नैमित्तिकं रजः॥
न तु नैमित्तिके स्यात्तु रजसा स्त्री रजस्वला†।
रजस्युपरते तत्र स्नानेनैव शुचिर्भवेत्॥
अन्यच्च गर्भविश्लेषात् पातनाद्वा रजस्वला।
गर्भस्रावेऽपि सा स्नानाद्विंशतेः परतोऽशुचिः
गर्भस्य पातने चैव स्नानात् चालनतोऽप्यथ‡।
न सन्दिग्धपरिज्ञाते चार्त्तवे शुद्धिकारणम्॥
सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिः।

---

* विद्याद्रागजे,—इति मु०।
† नैमित्तिकेन स्याद्रजसा भवेन्नारी रजस्वला,—इति मु०।
‡ चालनतोऽप्यधः,—इति स० शा०।

अतो दिवा वा रात्रौ वा मलवद्वसना यदि ॥
तद्दिनादि त्रिरात्रं स्यात्र मज्जा नाडिकावशात् ।
तृतीयभागे संप्राप्ते मलं स्याच्चिम्नि चेत् स्त्रियाः ॥
प्रातरादित्रिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत्”—इति ।

रोगजन्यरजोऽनुवृत्तौ अस्पृश्यत्वलक्षणाशुचित्वाभावेऽपि दैवे पित्र्ये चास्त्येवाशुचित्वमित्याह,—

साध्वाचारा न तावत् स्यात् रजोयावत् प्रवर्त्तते ॥१७॥
रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्म्मणि चैव हि ।

रजसि निवृत्ते पश्चात् पुरुषेण गम्या भवति । अन्नपाकादि-गृहकर्मणि च योग्या भवति ।

पूर्व्वं, चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति,—इत्युक्तं, ततः प्राचीने दिनत्रये शुद्ध्यभावं विशदयति,—

प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥ १८ ॥
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति । इति ॥

चण्डाल्यादिगमने यावान् प्रत्यवायः तावानुदक्यागमने,—इत्य-भिप्रेत्य तैर्नामभिर्व्यवहारः । यथा कुण्डपायिनामयने ‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’,—इति अग्निहोत्रनामनिर्द्देशेन नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेश-स्तद्वत्(१) ।

---

(१) कुण्डे सोमपानं धर्म्मो येषां ते कुण्डपायिनः ऋत्विग्विशेषाः, तेषां कर्त्तव्ये अयनाख्ये यागे, मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रपदप्रयोगो दृश्यते । अग्निहोत्रपदं च नित्याग्निहोत्रे (यावज्जीवकर्त्तव्ये

यदा ज्वरादिभिरातुरस्य रजस्वलाऽभिस्पर्शने प्रत्यासन्नमनुमरणे वा स्नानं प्राप्नोति, तथा कथं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

आतुरे स्नानउत्पन्ने दशकृत्वोह्यनातुरः ॥ १९ ॥
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुध्येत् स आतुरः ।

तत्र प्रतिस्नानमातुरस्य वासोविपरिवर्त्तनीयम् । तदाहाङ्गिराः,—

"आतुरस्नानउत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।
स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत स विशुद्ध्येत आतुरः ॥
वासोभिर्दशभिश्चैव परिधाय यथाक्रमम् ।
दद्यात्तु शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति"—इति ॥

उशनाअपि,—

"ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।
कथं तस्या भवेत् शौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

आयं प्रातःकालीने) शक्तिमिति तत्प्रख्याधिकरणे (मी० १ अ० ४ पा० ३ अ०) निर्णीतम् । न च यावज्जीवमग्निहोत्रवत् कुण्डपायिनामयनेऽप्यग्निहोत्रपदस्य शक्तिरिति शङ्कनीयं, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्मात् कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रत्वाभावात् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य यथाश्रुतार्थस्य तत्रासम्भवात् अगत्या अग्निहोत्रवत् जुहोतीति वचनव्यक्त्याश्रयणेन नित्याग्निहोत्रस्य धर्म्मः तत्रातिदिश्यते इति सिद्धान्तः । अतएवोक्तम् । "परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो वतिमन्तरेणापि तदर्थं गमयति"— इति । एतच्चेदं मीमांसादर्शने सप्तमाध्याये तृतीयपादे प्रथमाधिकरणे ।

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।
सा सचेलाऽवगाह्यापः स्नात्वा चैव पुनः स्पृशेत् ॥
दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
अन्ते च वाससां त्यागः ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥
दद्याच्च शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति"—इति ।

तथा सूतिकामरणे स्मृत्यन्तरे विशेषोदर्शितः,—

"सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्व्वन्ति याज्ञिकाः ।
कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥
पुण्यग्भिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।
तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्य्यात् यथाविधि"—इति ॥

रजस्वलामरणे तु,—

"पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्व्वकम्"—इति ॥

उच्छिष्टस्य द्विजस्यान्येनोच्छिष्टेन द्विजेन शुना शूद्रेण वा संस्पर्शे शुद्धिमाह,—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ॥ २० ॥
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । इति ॥

उच्छिष्टेन संस्पृष्टः उच्छिष्टसंस्पृष्टः, उच्छिष्टश्चासावुच्छिष्टसंस्पृष्टश्चेति विग्रहः । रजनीमुपोष्य रात्रिभोजनं परित्यजेदित्यर्थः । यत्तु अत्रिणोक्तम्,—

"उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन तु ।

दशवारं जपेत् पश्चात् गायत्र्याः शोधनं भवेत्"—इति॥

तदेतद्शक्तविषयम्। शुना, स्पर्शे विशेषमाह सम्वर्त्तः,—

"कृतमूत्रपुरीषो वा भुक्तोच्छिष्टोऽथवा द्विजः।

श्वभिः स्पर्शे जपेत् देव्याः[१] सहस्रं स्नानपूर्व्वकम्"—इति॥

अनुच्छिष्टस्य शूद्रस्यानुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे स्नानमात्रमुच्छिष्टस्य विप्रस्योच्छिष्टशूद्रस्पर्शे कृच्छ्रमित्याह,—

अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शे स्नानं विधीयते॥ २१॥
तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत्। इति॥

यद्यप्यनुच्छिष्टोच्छिष्टशब्दौ शूद्रविशेषणौ श्रुतौ, तथापि विधीयमानस्नानप्राजापत्यानुसारेण विप्रेऽपि तौ योजनीयौ॥

पूर्व्वं कांस्यस्य या शुद्धिरुक्ता तामनूद्य तत्र विशेषमाह,—

भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते॥ २२॥
सुरामात्रेण संस्पृष्टं शुध्यतेऽग्न्युपलेखनैः। इति॥

सुरास्पृष्टस्य कांस्यस्य न भस्मघर्षणमात्रेण शुद्धिः, किन्तु उपलेखनतापनाभ्याम्। उपलेखनं नाम शस्त्रेणोपरिभागस्य तक्षणम्। मूत्रपुरीषलेपेष्वप्येवं शुद्धिः। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

"भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते।

सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुध्यतेऽग्न्युपलेखनैः॥

आमिषेण तु यल्लिप्तं पुनर्दाहेन शुध्यति"—इति॥

---

(१) देव्या गायत्र्याः।

गवाघ्रातादीनां दशकृत्वो भस्मघर्षणेन शुद्धिरित्याह,—

गवाघ्रातानि कांस्यानि श्वकाकोपहतानि च ॥ २३ ॥
शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः शूद्रोच्छिष्टानि यानि च। इति ॥

एतदेव शातातपोऽप्याह,—

"गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।
दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च"—इति ॥

गण्डूषाद्युपहतस्य भूनिक्षेप इत्याह,—

गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने ॥ २४ ॥
षण्मासान् भुवि निक्षिप्य उद्धृत्य पुनराहरेत् । इति ॥

अयञ्च भूनिक्षेपः कांस्यकारघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अतएवाङ्गिराः,—

"गण्डूषं पादशौचञ्च कृत्वा वै कांस्यभाजने ।
षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत्"—इति ॥

यत्तु बौधायनेनोक्तम् । "तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानां त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनं, तथा मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां पुनः करणम्" इति । तच्च पुनः करणं चिरलेपविषयं द्रष्टव्यम् ।

आयसादीनां कटाहादीनां सीसपात्रस्याप्यत्यन्तोपहतस्य शुद्धिमाह,—

आयसेष्वायसानां च सीसस्याग्नौ विशोधनम् ॥२५॥ इति ॥

अयोमयेषु घर्षणसाधनेषु आयसानां घर्षणेन शोधनं, सीसस्य त्वग्नौ

प्रविलापनम् । अयःसंघर्षणमश्मसंघर्षकस्याप्युपलक्षणम् । अतएव मार्कण्डेयपुराणम्,—

"पात्राणाञ्च मनुष्याणामम्बुना शौचमिष्यते ।
तथाऽऽयसानान्तोयेन लवणसंघर्षणेन च"—इति ॥

तोयेनेत्यस्योपहतविषयम् ।

गजदन्तादीनां शुद्धिमाह,—

दन्तमस्थि तथा शृङ्गं रौप्यसौवर्णभाजनम् ।
मणिपाषाण*शङ्खांश्चेत्येतान् प्रक्षालयेज्जलैः ॥ २६ ॥
पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुद्धिरेवमुदाहृता । इति ।

अस्थिशब्देन गजास्थ्यादिनिर्मितं करण्डकादि, शृङ्गशब्देन महिषशृङ्गादिनिर्मितं करण्डकादि । मणिपात्राणि प्रवालस्फटिकादीनि । पाषाणपात्रस्य तु प्रक्षालनं पाषाणान्तरघर्षणं चेत्युभयं वेदितव्यम् । जलैः प्रक्षालनं निर्लेपविषयम् । तदाह मनुः,—

"निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति ।
अजमश्ममयञ्चैव राजतं चानुपस्कृतम्"—इति ॥

अजं शङ्खशुक्त्यादि । अनुपस्कृतं निर्लेपम् । यत्तु मनुनैवोक्तम्,—

"तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च ।
भस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः"—इति ॥

तत् सलेपविषयम् । शुद्ध्यन्तराणि मुनिभिर्दर्शितानि । तत्र शातातपः,—

---

* मणिपात्राणि,—इति मु० ।

"सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु कृष्णायसं तथा ।

रीतिकासीसलोहानि[१] शुद्ध्यन्तेऽम्लप्रघर्षणात्"—इति ॥

यमः,—

"रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा ।

रीत्ययःकांस्यसीसानां भस्मना शौचमिष्यते"—इति ।

उशनसापि । "सुवर्णरजतताम्रत्रपुसीसकांस्यानामद्भिरेव भस्मसंयुक्ताभिर्मणिमयानामद्भिरेव मृत्संयुक्ताभिस्तैजसानां चोच्छिष्टानां भस्मना त्रिः प्रक्षालनं, कनकमणिरजतशङ्खशुक्त्युपलानां वस्त्रविदलरज्जुचर्मणाञ्चाद्भिः शौचम्"—इति । विष्णुः । "विण्मूत्ररेतःशवरक्तलिप्तमावर्त्तनोपलेपनतापनैर्वा* त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनैर्वा भस्मना च† शुद्ध्यति । तैजसानाम्"—इति । एतेषां सर्व्वेषां यथायोगं चिरक्षिप्रसंलेपभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

भाण्डस्य धान्यस्य चोच्छिष्टाभ्युपहतौ शुद्धिमाह,—

मृण्मये दहनात् शुद्धिर्धान्यानां मार्जनादपि ॥२७॥ इति ॥

दहनं सलेपविषयम् । अतएव बौधायनः । "मृण्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वितानामवचूर्णनम्‡, उच्छिष्टलेपोपहतानां पुन-

* मावर्त्तनोल्लेखनतापनाद्यैः,—इति मु० ।

† भस्माम्बुना,—इति मु० ।

‡ पात्राणामुच्छिष्टसमारब्धानां प्रक्षालनं,—इति मु० ।

(१) त्रपु-रङ्गं, रीतिका पित्तलम् ।

दूषणं मूत्रपुरीषरेतःप्रभृतिभिःसर्गः"—इति। एतच्च श्वादिस्पर्श-विषयम्। चण्डालादिस्पर्शे तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापिवा।
चालनेन विशुद्ध्येत परित्यागान्महीमयम्"—इति॥

मार्ज्जनं प्रोक्षणं प्रक्षालनं वा। तयोभयोर्व्यवस्थितविषयत्वं दर्शयति मनुः -

"अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते"—इति॥

विष्णुः। "अल्पस्य धान्यस्य यन्मात्रमुपहन्यते तन्मात्रमुत्सृज्य शेषस्य खण्डनप्रक्षालने कुर्य्यात्" इति। बौधायनः। "चण्डालादिस्पर्शनेऽनेकपुरुषोद्धार्य्याणां प्रोक्षणं मूत्रादिसम्पर्के तन्मात्रापहारः* असृक्पांश्वादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषीकरणम्"—इति। कश्यपः। "प्रोक्षणपर्य्यग्निकरणावगाहनैः व्रीहियवगोधूमानां विमर्शनप्रोक्षणैः फलीकृतानां विघर्षणविदलनप्रोक्षणैः शमीधान्यानाम्"—इति। अस्यार्थः। अनेकपुरुषधार्य्याणां व्रीहियवगोधूमानां यथाक्रमं प्रोक्षणपर्य्यग्निकरणावगाहनैः शुद्धिः। अवगाहनं प्रक्षालनम्। व्रीह्यादितण्डुलानां फलीकृतानां विमर्शनेन। विमर्शनं कराभ्यां घर्षणम्। खण्डनेन शुक्लीकरणं समीधान्यानां मुद्गादीनां, अनेकपुरुषधार्य्याणां घर्षणेन। आदिपुराणे,—

"गृहदाहे समुत्पन्ने संस्थिते पशुमानुषे।
अभोज्यः स्यात्तदा व्रीहिर्धातुद्रव्यस्य संग्रहे॥

---

* तन्मात्रोद्धारः,—इति मु०।

मृण्मयेनावगुप्तानां मध्ये पुरि वतिष्ठताम्(१) ।
यवमाषतिलादीनां न दोषं मनुरब्रवीत् ॥
ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थानस्थाने च दह्यते ।
न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ॥
तत्र द्रव्याणि सर्व्वाणि शुचीन्यादविचारयन्"—इति ।

वेण्वादीनामेकैकस्याल्पोपहतानां महोपहतानां चैकविधां शुद्धिमाह,—

वेणुवल्कलचीराणां क्षौमकार्पासवाससाम् ।
और्णनेत्रपटानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ २८ ॥ इति ॥

वेणुशब्देन वेणुकार्य्याणि कटव्यजनादीनि गृह्यन्ते। वल्कलचीराण्यरण्यवासिनां प्रसिद्धानि । क्षौमं दुकूलम् । कार्पासवासांसि* प्रसिद्धानि। और्णः कम्बलः। नेत्रपटा अरण्यवासिनामेव प्रसिद्धा भूर्जत्वगादयः । अस्यास्त्वल्पविषयशुद्धित्वं देवलो दर्शयति,—

"और्णकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलकाः ।
अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥
तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोदकैर्द्विजैः ।
धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षीरानुगैरपि"—इति ॥

एकैकस्यां लेपोपहतौ याज्ञवल्क्य आह,—

---

* क्षौमकार्पासवासांसि,—इति मु० ।
† अनेकस्य,—इति मु० ।

---

(१) वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः,—इत्यनुशासनात् अवतिष्ठतामित्यत्राकारलोपः।

"सोमैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविककौशिकम्।
सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपस्तथा॥
सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकाच्च मृण्मयम्"—इति।

आविकं कम्बलः, कौशेयं क्रमिकोषोत्थं, अंशुपट्टं नेत्रपटः, अरिष्टानि पुत्रजीवफलानि, कुतपः आवन्तेय*च्छागरोमनिर्मितः कम्बलविशेषः। मनुरपि,—

"कौशेयाविकयोर्मार्षैः कुतपानामरिष्टकैः।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः॥
क्षौमवत् शङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च।
शुद्धिर्विजानता कार्य्या गोमूत्रेणोदकेन वा"—इति॥

अङ्गिरा अपि,—

"शौचमाविकरोम्णान्तु†वाय्वग्न्यर्केन्दुरश्मिभिः।
रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं न‡ प्रदुष्यति"—इति॥

अत्र च रेतःस्पर्शो लेपरहितो विवक्षितः।

मुञ्जादीनां वेणुवत् शुद्धिमाह,—

मुञ्जोपस्करशूर्पाणां शणस्य फलचर्मणाम्।
तृणकाष्ठस्य रज्जूनामुदकाभ्युक्षणं मतम्॥ २६॥ इति॥

मुञ्जो रशनादिप्रकृतिभूतस्तृणविशेषः, तेन सम्पादितोविष्टरादि-

---

* पार्व्वतेय,—इति मु०।
† शौचं मत्स्यार्घरोमाणां,—इति शा० स०।
‡ माविकञ्च,—इति शा०।

रुपस्कर: । यद्यपि पूर्व्ववचने वेणुविकाराणां कटादीनां प्रोक्षण-स्योक्तत्वात्तेनैव शूर्पशुद्धिरभिहिता, तथापि तण्डुलफलीकरणादौ तल्लेपस्य लग्नत्वात् शुद्ध्यन्तराशङ्का भवति, तस्मा भूदिति पुनरिह ग्रहणम् । शणो गोण्यादिहेतुर्व्वल्कलविशेष:, तेन तद्विकारा: सर्व्वेऽपि विवक्षिता: । फलमाषादि । चर्म कृष्णाजिनादि । तृणञ्च काष्ठञ्च तृणकाष्ठम् । रज्जव: प्रसिद्धा: । अत्र फलशब्देन शाकमूलादीन्युप-लक्ष्यन्ते । अतएव याज्ञवल्क्य:,—

"शाकरज्जुमूलफल*वासोविदलचर्मणाम् ।
पात्राणाञ्चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते"—इति ॥

तत्र वारिशुद्धि: प्रोक्षणं प्रक्षालनञ्च, तदुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम् । अतएव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्,—

"चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।
शाकमूलफलानाञ्च धान्यवत् शुद्धिरिष्यते"—इति ॥

काश्यपोऽपि । "तृणकाष्ठरज्जुमञ्जुचर्मवेणुविदलफलपत्रमूलादीनां चैलवत् शौचं, मृद्दारुचर्मणाञ्चात्यन्तोपहतानां त्याग:"—इति । ब्रह्माण्डपुराणे—

"शवविण्मूत्रशुक्रैस्तु दूषितञ्च मृदम्बुभि:† ।
शोध्यादौ शोधनीयञ्च गोमूत्रक्षारवारिभि:‡ ॥
रज्जुवल्कलपत्राणाञ्चमसाणाञ्च चर्मणाम्§ ।

* शाकमूलफलादीनां,—इति शा० ।
† मृदेव हि,—इति शा० ।
‡ क्षीरवारिभि:,—इति मु० ।
§ चमसानाबुचर्मणाम्,—इति मु० ।

कृत्वा शौच ततः शुद्धिः गोवालैर्घर्षणं पुनः”—इति॥

व्यासोऽपि,*—

“वस्त्रं मृदम्भसा शुद्धं रज्जुर्वैदलमेव च।

रक्तवादिकञ्चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च”—इति॥

उशनाऽपि। “मूलफलपुष्पभूमितृणदारु†पलालधान्यानामभ्युक्षणम्”—इति। यत्तु बौधायनेनोक्तम्। “कृष्णाजिनानां विल्वतण्डुलैः”—इति। पैठीनसिरपि। “वौरवाद्यजिनानां‡ विल्वतण्डुलवत्”—इति। तत् नूतनचर्मविषयम्।

अथ तूलशय्यादीनां शुद्धिमाह,—

तूलिकाद्युपधानानि रक्तवस्त्रादिकानि च।

शोषयित्वाऽऽतपेनैव§ प्रोक्षणात् शुद्धिता पुनः॥॥ ३०॥

तूलं शाल्मलीफलादिजन्यं, तेन निर्मिता शय्या तूलिका। आदिशब्देनासनोपाश्रयादीनि गृह्यन्ते। उपधानमुत्शीर्षकम्। तूलिकादीनि चोपधानञ्च तूलिकाद्युपधानानि। रक्तवस्त्रं माञ्जिष्ठम्। आदिशब्देन कौसुम्भहारिद्रादीनि। एतेषाममेध्यादिलेपरहितोपहतौ¶ आतपशोषणं प्रोक्षणञ्च। एतच्च करोम्मार्ज्जनस्याप्युपलक्षणम्। अतएव देवलः,—

* वसिष्ठोऽपि,—इति मु०।

† तृणदारु,—इति नास्ति शा०।

‡ रौरववस्त्राजिनानां,—इ मु०।

§ शोषयित्वाऽर्कतापेन,—इति शा०।

|| शुचितामियात्,—इति मु०।

¶ एतेषाममेध्यादिलेपोपहतौ,—इति मु०।

"तूलिकाद्युपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।
शोधयित्वा तथा किञ्चित् करैरुन्मार्ज्जयेन्मुहुः ॥
पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत्*"—इति ।

अलेपोपहतौ सएवाह,—

"अल्पशौचे भवेत् शुद्धिः शोषणप्रोक्षणादिभिः ।
तान्येवामेध्ययुक्तानि जह्यात् चाराप्यानि चेत्† ॥
तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत्"—इति ।

निर्लेपकौसुम्भादौ षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्,—

"कुसुम्भकुङ्कुमैरक्तं तथा लाक्षारसेन वा ।
प्रोक्षणेनैव शुध्येत चण्डालस्पर्शने सति"—इति ॥

शङ्खेऽपि,—

"कुसुम्भकुङ्कुमानाञ्च श्रौर्णकार्पासयोस्तथा ।
प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवन्मनुः"—इति ॥

द्रव्योपहतौ शुद्धिर्वर्णिता । इदानीं श्वादिभिरिव मार्ज्जारादिभिरप्युपहते शङ्काप्रसक्तावपवदति,—

मार्जारमक्षिकाकीटपतङ्गकृमिदर्दुराः ।
मेध्यामेध्यं स्पृशन्तोऽपि नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्॥३१॥इति॥

मेध्यञ्चामेध्यञ्च मेध्यामेध्यम् । यद्यपि मार्जारादय उभयं

---

* पुनस्तानि समाहरेत्,—इति श्रा० ।

† निर्णेज्यानि विपर्य्यये,—इति मु० ।

स्पृशन्तोवर्त्तन्ते, तथापि मेध्यं प्रावृता नोच्छिष्टमिति योजनीयम्।

भूमिस्पृष्टोदकादावशुद्धिमपवदति,—

महीं स्पृष्ट्वाऽऽगतं तोयं याश्चाप्यन्योन्यविप्रुषः।
भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥३२॥ इति॥

पादप्रक्षालनाचमनादावधःपतितं यदुदकं भूमिं स्पृष्ट्वा पुनर्बिन्दुरूपेणागत्य स्पृशति, ये चान्योन्यमुखोद्गता विन्दवः सम्भाषणे शरीरे पतन्ति, यश्च स्नेहोभोजनानन्तरं प्रक्षालनेनानिर्हार्य्यः, तत् सर्व्वं नाशुचितापादकम्।

मुखान्तर्गतताम्बूलादीनामुच्छिष्टशङ्कामपवदति,—

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने।
मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं धर्मतो विदुः ॥ ३३॥ इति ॥

ताम्बूलस्य इक्षुस्य फलं च ताम्बूलेक्षुफलम्। पूर्व्ववचनोक्तोऽपि भुक्तस्नेहोऽत्र दृष्टान्तत्वेन पुनरुपात्तः। मधुपर्कोयज्ञविवाहादौ दध्यादिभक्षणम्। सोमो यागे सोमपानम्। एतेषु नास्त्युच्छिष्टदोषः।

रथ्योदकादौ प्रयत्नेन कर्त्तव्यः शुद्धिविशेषो नास्तीत्याह,—

रथ्याकर्द्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च।
मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च* ॥३४॥ इति ॥

पक्वेष्टकचितानि चैत्यवृक्षवेदिकादीनि। निर्दिष्टानामेतेषां चण्डा-

---

* 'पक्व' स्थाने 'पक्क' पाठः प्रायः सर्व्वत्र ग्रा॰ पुस्तकादिषु।

बाह्यस्पर्शेऽपि वाय्वातपाभ्यां शुद्धिः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

"रथ्याकर्द्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।
मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥
पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्य्यांशुमारुतैः"—इति ।

बौधायनोऽपि,—

"आसनं शयनं यानं नावः पन्थास्तृणानि च ।
मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च"—इति ॥

उपरिभागस्पर्शे शङ्ख आह,—

"रथ्याकर्दमतोयेन ष्ठीवनाद्येन वा पुनः ।
नाभेरूर्द्धं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यति"—इति ॥

अधोभागस्पर्शे यमआह,—

"न कर्द्दमन्तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम्* ।
जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्मृत्तिका स्मृता"—इति ॥

उदकपानगतधारादीनामशुद्धिमपवदति,—

अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।
स्त्रियोवृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥३५॥ इति॥

कमण्डल्वादिकात् निर्गत्य मुखपर्य्यन्तमविच्छिन्नाअपि उदकधारा नोच्छिष्टाः । नानाविधाशुचिप्रदेशाद्वायुनोत्थापिताअपि रेणवः

---

* ग्रामसंकरं ग्रामामेध्यप्रक्षेपादिस्थानम् । ग्रामसंस्कारम्,—इति सं पाठः ।

स्पर्शार्हाः। पुरुषवत् प्रातःस्नानाद्यभावेऽपि योषिदादयः शुद्धाः। रेणुशुचित्वं रासभादिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यम्। तदाह शातातपः,—

"रेणवः शुचयः सर्व्वे वायुना समुदीरिताः।
अन्यत्र रासभाजाविश्वसमूहाब्धवाससाम्"—इति॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

"श्वकाकोष्ट्रखरोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम्*।
अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते"—इति॥

गवादीनां रेणवो न केवलं दोषरहिताः प्रत्युत प्रशस्ताः। तदाहोशना,—

"गवाश्वरथयानानां प्रशस्ता रेणवः सदा"—इति।

विषयविशेषेण शुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः,—

"रश्मिरग्निरजश्छाया गौरश्वोवसुधाऽनिलः।
विप्रुषोमक्षिका स्पर्शे वत्सः प्रस्रवणे शुचिः"—इति॥

विप्रुषोनीहारविन्दवः। एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शे शुचयः। वत्सउधोगतक्षीराकर्षणे शुद्धः। वत्सन्यायोवालस्तन्यपानेऽप्यवगन्तव्यः। तथाच वसिष्ठः,—

"श्वहतास्तु मृगामेध्याः पातितं च द्विजैः फलम्।
वालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत्"—इति॥

उशना। "गौर्मेध्या पृष्ठे पुरस्तादजादयः स्त्रियः सर्व्वतोऽश्वदयमाधामशुचि"—इति। बृहस्पतिरपि,—

---

* मार्ज्जारश्वखरोष्ट्रसूकरग्रामपक्षिणाम्,—इति पा०।

"पादौ शूद्रौ ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि ।
गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्व्वगात्राणि योषिताम्"—इति॥

सुमन्तुः । "स्त्रीबालमशकमक्षिकामार्जारमूषिकाच्छायाऽऽसनशयनयानाम्बुविप्रुषो नित्यं मेध्याः"—इति । बृहस्पतिशातातपौ,—

"मार्जारश्चैव दर्व्वी च मारुतश्च सदा शुचिः"—इति।

शङ्खः । "मार्जारसंक्रमे शुचिः"—इति । मनुः,—

"नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः"—इति॥

यमः,—

"आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपाङ्कुरम् ।
न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चषमं तथा॥
गोरजोविप्रुषश्छाया मक्षिकाः शलभाः कुशाः ।
अश्वोहस्तौ रणश्चैव रश्मयश्चन्द्रसूर्य्ययोः॥
भूमिरग्निरजोवायुरापोदधि घृतं पयः ।
सर्व्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः॥
आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतिव्रता ।
शुचिर्धर्मपरोराजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः॥
नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणां शकुनिः फलपातने।
प्रश्नोत्तरे शुचिर्विन्दुः* श्वा मृगग्रहणे शुचिः"—इति॥

पैठीनसिरपि । "स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गे†"—इति। वशिष्ठोऽपि-

---

* प्रसवे तु शुचिर्वत्सः,—इति मु० ।

† स्त्रीमुखं रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः,—इति मु० ।

बौधायनशातातपौ,—

"स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः"—इति।

मनुः,—

"श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्।

क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः"—इति॥

देवलः,—

"तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्व्वदा।

भस्म क्षौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः॥

अपामार्गशिरीषार्कपद्मामामलकं मणिः।

माल्यानि सर्षपा दूर्व्वाः सदा भद्राः प्रियंगवः॥

अक्षताः सिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः।

पलाशखदिराश्वत्थास्तुलसी धातकी वटः॥

एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मज्ञा हव्यकव्ययोः।

पौष्टिकानि मलघ्नानि शोधनानि च देहिनाम्॥

अकल्मषैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः।

सर्व्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः॥

अग्नेर्वृषलभुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि।

श्वपाको वृषलोभोक्तुं ब्राह्मणाग्निं च नार्हति॥

चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कर्हिचित्।

पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम्॥

अपाक्ता भूर्भवेत् शुद्धा श्वघ्ना विण्मूत्रदूषिता"—इति।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

"ग्रामाद्धस्तशतं त्यक्त्वा नगरे च चतुर्गुणम् ।
भूमिः सर्व्वत्र शुद्धा स्यात् यत्र लेपो न दृश्यते"—इति ॥

लेपे तु याज्ञवल्क्यआह,—

"भूशुद्धिर्मार्जनाद् दाहात् कालाद् गोक्रमणात्तथा ।
सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात्"—इति ॥

यमोऽपि,—

"खननात् भरणात् दाहादभिवर्षेण लेपनात् ।
गोभिराक्रमणात् कालाद् भूमिः शुद्ध्यति सप्तधा"—इति ।

देवलस्त्वमेध्यदुष्टमलिनत्वभेदैस्त्रिविधामशुद्धिं तद्विशुद्धिञ्च वि-
शदयति,—

"यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यते नरः ।
चण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विष्ठादिसङ्गतिः ॥
एवंकश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ।
श्वशूकरखरोष्ट्रादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥
अङ्गारतुषकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ।
पञ्चधा च चतुर्द्धा च भूरमेध्या विशुद्ध्यति ॥
दुष्टाऽपि सा त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा" ।

तत्र पञ्चविधा शुद्धिर्मनुना दर्शिता,—

"सम्मार्ज्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।
गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा"—इति ॥

एतेष्वेव पञ्चविधेषु यथायोगं चातुर्विध्यादिकं योजनीयम् ।
यदा, खननादयः पञ्चविधा देवलोक्ताद्रष्टव्याः ।

"दहनात् खननाचैव उपलेपनधावनात्।
पर्य्यन्यवर्षणात् भूमेः शौचं पञ्चविधं स्मृतम्"—इति ॥

गृहशुद्धिं सम्वर्त्त आह,—

"गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषणे।
संप्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
गृहादपास्य तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत्।
गोमयेनोपलिप्याथ धूमैराघ्रापयेद् बुधः।
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ॥
सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुद्ध्यत्यसंशयम्"।

बौधायनः। "उद्वन्धशवोपघाते वेश्मनोभित्तितक्षणम्"—इति।

देहविषये शुद्ध्यशुद्धी विभजते मनुः,—

"ऊर्द्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः।
यान्यधस्तादमेध्यानि देहाचैव मलाश्च्युताः ॥
विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्य्यादेयमर्थवत्।
दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्वपि"—इति ॥

अत्र च कर्णविट्प्रभृतिषूत्तरेषु षट्सु मृद्ग्रहणं वैकल्पिकम्।

"आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये।
उत्तरेषु तु षट्स्वद्भिः केवलाभिस्तु शुद्ध्यति"—इति

स्मृत्यन्तरे वचनात्। मृदम्भसोरियत्तामाह मनुः,—

"यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धोलेपश्च तत्कृतः।
तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु"—इति।

विद्यमानाऽप्युपहतिर्यत्र न दृश्या, तत्र तद्दर्शनात् पूर्वं शुद्धमेव तद्वस्तु । तदाह स एव,—

"त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते"—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमदृष्टञ्च सदा शुचि" ।

येयं पूर्वोक्ता शुद्धिः, सा सर्वाऽप्यनापद्विषयेत्यभिप्रेत्याह,—

देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि ।
रक्षेदेव स्वदेहादि* पश्चाद्धर्मं समाचरेत् ॥ ३६ ॥

देशभङ्गः परसैन्यापादितः । प्रवासस्तीर्थयात्रादौ परगृहाद्यवस्थानम् । व्याधयो ज्वरादयः । व्यसनानि स्वामिकोपादिजनितानि[1] । एतेषु प्राप्तेषु श्रद्धाजाड्येन शुद्ध्यशुद्धी न विचारयितव्ये, किं तर्हि शुचिभिरशुचिभिर्वा द्रव्यैरात्मपुत्रकलत्रादीनां यथा रक्षा भवति तथा कृत्वा शान्तायामापदि पश्चाद्द्रव्यशुद्ध्यादिरूपं शास्त्रोक्तं धर्ममाचरेत् । रक्षेदेव स्वदेहादीत्यमुमर्थं प्रपञ्चयति,—

* स्वदेहानि,—इति मु० । एवं परत्र ।

(१) तथाच व्यसनपदेनात्र स्वामिकोपादिजनिता विपदुच्यते । स्वामिकार्य्यजनितानि,—इति पाठे स्वामिकार्य्यजनिता विपदेवार्थः ।

येन केन च धर्मेण मृदुना दारुणेन च ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३७ ॥

शुद्धद्रव्यादिसम्पादितो धर्मो मृदुः, तद्विपरीतो धर्मो दारुणः, अन्यपानमांसभक्षणादि । तयोर्मध्ये येन केनापि व्याध्यादिभिर्दीनमात्मानमापन्नः उद्धृत्य समर्थो व्याध्यादिरहितो यथाशास्त्रं धर्ममाचरेत् ।

तत्राचरणीयो धर्मो द्विविधः । आचारकाण्डोक्तविहितानुष्ठानप्रतिषिद्धवर्जनरूप एकः । प्रायश्चित्तकाण्डोक्तविधिनिषेधातिक्रमसमाधानरूपोऽपरः । तदुभयं विविच्योभयत्रापि शक्तापदेवाधिकारीत्याह,—

आपत्काले तु निस्तीर्णे शौचाचारन्तु चिन्तयेत् ।
शुद्धिं समुद्धरेत् पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥ ३८ ॥

शौचाचारमित्यनेन प्रथमकाण्डोक्तो धर्मः परामृष्टः । शुद्धिमित्यनेन प्रायश्चित्तकाण्डोक्तो धर्मो निर्दिष्टः । शुद्धो यथा भवति, तथा पापात् समुद्धरेदित्यर्थः । स्वस्थ इत्युपसंहारः । उक्तं द्विविधमपि धर्मं स्वस्थ एव समाचरेत्, न त्वापन्नः । एतदभिप्रेत्य याज्ञवल्क्य आह,—

"चार्त्तेण कर्मणा जीवेद्विप्रो वाऽप्यापदि द्विजः ।
निस्तीर्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् सुधीः"—इति ॥

आख्याय सप्तमेऽस्मिन्नध्याये द्रव्यशुद्धिरवशिष्टा ।
सैषा माधवविभुना व्याख्यायि पराशरस्मृतौ विदुषा ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-व्याख्यायां माधवीयायां सप्तमोऽध्यायः ॥०॥

अष्टमोऽध्यायः ।

सप्तमाध्याये द्रव्यशुद्धिः प्रतिपादिता । तत्रान्ते, शुद्धिं समुद्धरेदित्युक्तम् । तत्रोद्धारप्रकारः प्रकीर्णकादिप्रायश्चित्तरूपस्त्रतुर्थादिषु त्रिष्वध्यायेषूपवर्णितः । अथावशिष्ट उपवर्णनीयः । षष्ठाध्याये च वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपीत्यादिनोपपातकानां प्रायश्चित्तान्युपवर्णयन् बहुवक्तव्यसद्भावादुपपातकविशेषस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं तत्रोपेक्षितम् । तदिदानीमध्यायद्वयेन विवक्षुरादौ मुनिविप्रतिपत्तिं सूचयितुं पृच्छति,—

गवां बन्धनयोक्त्रेषु भवेन्मृतिरकामतः ।
अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १ ॥

योक्त्राणि पाशाः, बन्धनार्थानि योक्त्राणि बंधनयोक्त्राणि । तेषु बद्धानां गवामितस्ततः सञ्चरणादिना गलनिरुद्धानां कथंचित् मृतिर्भवेत् । सा चाकामकृता, पुरुषेण तन्मरणाय प्रयत्नस्याकृतत्वात् । तादृशस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । सर्वमुनिसम्मतं मुख्यं प्रायश्चित्ताधिकारं द्योतयितुमकामकृतस्येत्यनुवादः । कामकृतस्य तु प्रायश्चित्तं कैश्चिदेव मुनिभिरभ्युपगम्यते न तु सर्वैः । तदाह मनुः,—

"अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।
कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्"—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

"अकामकृतपापानां ब्रुवन्ति ब्राह्मणा व्रतम् ।

कामकारकृतेऽप्येके द्विजानां वृषलस्य च"—इति ।

देवलोऽपि,—

"यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत् कृतम् ।

तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्भिर्मनीषिभिः ॥

विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ।

तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

अभिसन्धिकृते पापे सकृदा नेह निष्कृतिः ।

अपरे निष्कृतिं ब्रूयुरभिसन्धिकृतेऽपि च"—इति ॥

बौधायनस्तु कामकृतस्य प्रायश्चित्ताभावमाह,—

"अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।

ऋषयो निष्कृतिन्तस्य वदन्त्यमतिपूर्व्वके ॥

मतिपूर्व्वं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते"—इति ।

छागलेयोऽपि,—

"प्रायश्चित्तमकामानां कामात्प्राप्तौ न विद्यते"—इति ।

अङ्गिरास्तु कामकृतस्य द्विगुणं व्रतमाह,—

"अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।

स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्व्वके"—इति ॥

एवञ्च कामकृते विप्रतिपत्तावपि[१] अकामकृते तदभावात्तादृशः सर्व्वसम्मतो मुख्याधिकारी ।

---

(१) व्याहतमेकार्थं दर्शनं विप्रतिपत्तिः । कामकृते प्रायश्चित्तमस्तीत्येकेषां दर्शनं, नास्तीत्यन्येषाम् । ते एते परस्परविरुद्धे दर्शने एकस्मिन् विषये प्रवर्त्तमाने विप्रतिपत्तिं प्रयोजयतः ।

अथेदं विचार्य्यते। अवलकामकृतस्य प्रायश्चित्तसद्भावे मुनीना-मविवादः, कामकृतस्य तु करीत्या मुनिविप्रतिपत्तौ को निर्णय-इतीदं विचार्य्यते।

अत्र केचिन्निर्णयमाहुः। द्विविधा हि पापस्य शक्तिः; नरकोत्पादिका, व्यवहारविरोधिका चेति। अतस्तन्निवर्त्तकस्य प्रायश्चित्तस्यापि शक्तिर्द्विधा भिद्यते; नरकनिवारिका, व्यवहारजननी चेति। तत्र प्रायश्चित्ताभाववादिनां मुनीनां नरकनिवारणा-भावोऽभिप्रेतः, सद्भाववादिनां तु व्यवहारजननी शक्तिरभिप्रेता। अयञ्च निर्णयो याज्ञवल्क्येन विस्पष्टमभिहितः,—

"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्।
कामतो व्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते"—इति॥

अस्यायमर्थः। यदेनो ब्रह्मघातादिकमज्ञानकृतं, तद्विहितैर्द्वाद-शवार्षिकादिभिरपैति। कामतस्तु कृतं चेत्, स पुमान् शिष्टैर्व्यव-हार्य्यः केवलमिह लोके भवति, न तु तस्य नरकापादकमेनः प्रायश्चित्तैरपैति। नन्वेवं सति प्रायश्चित्तं पापस्य काञ्चिच्छक्तिमप-नुदति काञ्चिन्नेत्यर्द्धजरतीयं प्रसज्येत। न हि कुक्कुट्या एको भागः पच्यते अपरोभागः प्रसवाय कल्प्यते इति क्वचिद्दृष्टम्। न। वचना-दर्द्धजरतीयस्याप्यङ्गीकार्य्यत्वात्। "किं हि वचनं न कुर्य्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः"—इति न्यायात्। अन्यथा यौक्तिकंमन्यः पापशक्तिं प्रायश्चित्तशक्तिं च केन दृष्टान्तेन समर्थयीत। वचनञ्च कामकृतानां द्विगुणं व्रतं दर्शयति,—

"विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेत्"—इति।

अतो द्विगुणप्रायश्चित्तेनेह लोके व्यवहारः सिध्यति । यस्तु व्यवहारमनपेक्ष्य परलोकनिर्व्वाहमेव केवलमपेक्षते, तस्य बुद्धि-पूर्व्वकेषु महापातकेषु मरणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शाता-तपः । "अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तं, कामकारकृते त्वात्मानमवसा-दयेत्"—इति । स्मृत्यन्तरेऽपि,—

"यः कामतो महापापं नरः कुर्य्यात् कथञ्चन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते"—इति ॥

मनुरपि,—

"प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः"—इति ॥

तस्मात् कामकारिणो मरणेन नरकपातनिवृत्तिः, व्रतचर्य्यया तु व्यवहारसिद्धिरिति निर्णयः ।

अपरे पुनरेवमाहुः । यदुक्तं, मरणान्तिकप्रायश्चित्तेन नरक-निवृत्तिरिति, तत्तथैव युक्तम् । यदुक्तं, व्रतचर्य्यया व्यवहारसिद्धिरेव न तु नरकनिवृत्तिरिति, तद्विपर्य्येति । चीर्णव्रतस्य नरकस्तावन्निव-र्त्तते, इह लोके तु तस्य न शिष्टैः सह व्यवहारोऽस्ति । एतच्च, अव्यवहार्य्यः,—इति याज्ञवल्क्यवचने पदच्छित्वा योजनीयम् । कामतश्चेत् पापं कृतं, स पापी कृतप्रायश्चित्तोऽप्यव्यवहार्य्य इह लोके जायते । तस्याव्यवहार्य्यत्वं वचनबलादवगन्तव्यं, वचनञ्च मानवमेतत्,

"बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्"—इति ॥

अतः कृतप्रायश्चित्ता महापातकिनः शुद्धा अपि परलोके, शिष्टैरिह वर्ज्याः। नानुपपातकिनामपि कृतप्रायश्चित्तानां बहिष्कारणवोचितः*। तथा वैयासिकं न्यायसूत्रम्। "बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च" (वे० ३अ० ४पा० ४३ सू०)—इति। अस्यायमर्थः। यद्युपपातकं यदि वा महापातकं, उभयथाऽपि कृतप्रायश्चित्ताः शिष्टैर्बहिः कार्य्याः। "प्रायश्चित्तं न पश्यामि[1]"—इति निन्दास्मृतेः। शिष्टाचाराच्चेति। नैवम्। अयं हि बहिष्कार-ऊर्द्ध्वरेतोविषयः, न तु गृहस्थविषयः। उर्द्ध्वरेतोविचाराणामेव तत्र प्रस्तुतत्वात्। इदञ्च कौशिकेन स्पष्टीकृतम्,—

"नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्णिनाम्।
शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् प्रत्यापत्तिर्न विद्यते"—इति॥

तदेवमैहिकव्यवहाराय परलोकाय वा कामकृतानां महापातकानामुपपातकानां चास्त्येव प्रायश्चित्तमिति सिद्धम्।

प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति सेतिकर्त्तव्यताकस्य प्रायश्चित्तस्य पृष्टत्वात् परिषदुपसत्तिरूपामाद्यामितिकर्त्तव्यतामाह,—

वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम्।
स्वकर्म† रतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत्॥२॥ इति॥

---

* एवोदितः,—इति मु०।
† स्वधर्म्म,—इति मु०। एवं परत्र।

---

(१) आरूढो नैष्ठिकं धर्म्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा"—इति समुदायः।

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति वक्ष्यमाणमर्थं हृदि निधाय तद्व्यावृत्तिसमर्थैर्विशेषणैः परिषद्योग्या ब्राह्मणा विशेष्यन्ते । यद्यपि मन्वादिधर्मशास्त्रज्ञानमात्रेण ब्राह्मणाः प्रायश्चित्तं विधातुं* समर्थाः, तथापि "शुनाऽऽलीढं हविर्यथा"—इति न्यायेन अनधीतवेदैः स्वकर्मानुष्ठानरहितैर्निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं न पापापनोदनक्षमम् । तस्मात्, स्वकर्मनिष्ठान् वेदपारगतानुपेत्य तेषामग्रे चिकीर्षितप्रायश्चित्तनिमित्तं पापमशेषेण निवेदयेत् । सेयं परिषदुपसत्तिः । तामेतामुपसत्तिमङ्गिरा अपि स्पष्टं दर्शयति,—

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् ।
उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ॥
सद्योनिःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।
भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं परिषद् यत्र विद्यते† ॥
संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्य्यविनिश्चयः‡ ।
प्रमादश्च न कर्त्तव्यो यथैवासंशयस्तथा ॥
कृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं विवर्द्धते ।
स्वल्पं वाऽथ प्रभूतं वा धर्मविद्भ्यो निवेदयेत् ॥
ते हि पापे कृते वैद्या हन्तारश्चैव पाप्मनाम् ।
व्याधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने ह्रीमान् सत्यपरायणः ॥

---

* कर्त्तुं,—इति शा॰ स॰ ।

† परिषद्यत्र न विद्यते,—इति शा॰ ।

‡ कार्य्यविनिश्चयः,—इति मु॰ ।

मृदुरार्जवसम्पन्नः शुद्धिं याचेत मानवः।
सचैलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः॥
क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा ततः पर्षदमाव्रजेत् * ।
उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं व्रजेत्॥
गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत्"—इति।

यथोक्तविशेषणरहितानां परिषत्त्वं निषेद्धुं तेषां स्वरूपमाह,—

सावित्र्याश्चापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्त्यग्निकार्य्ययोः।
अज्ञानात् कृषिकर्त्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः॥३॥

तत्सवितुर्व्वरेण्यमिति सवितृप्रतिपादकत्वात् सावित्री, णिकार-यकारयोर्व्विश्लेषेण चतुर्व्विंशत्यक्षरत्वाद्गायत्री। "चतुर्व्विंशत्यक्षरा गायत्री"—इति श्रुतेः[१]। सावित्र्यादीनामज्ञानाच्च मुख्या ब्राह्मणाः। ब्रह्म वेदः, तमधीत्यार्थं चावगत्य येऽनुतिष्ठन्ति, मुख्यास्ते ब्राह्मणाः। तदाहाङ्गिराः,—

* पर्षिषदं व्रजेत्,—इति मु०।

(१) अत्रेदमवधेयम्। "गायत्र्या वसवः (३अ० ३सू०)" इति पिङ्गलसूत्रे गायत्र्याः पाद अष्टाक्षराणि भवन्तीत्युक्तम्। "इयादिपूरणः (३अ० २सू०)"—इति तत्सूत्रेण, यत्र गायत्र्यादौ छन्दसि पादस्याक्षरसंख्या न पूर्य्यते, तत्र इयादिभिः सा पूरयितव्या,—इत्युक्तम्। एवञ्च प्रकृते, 'तत्सवितुर्वरेण्यं'—इति पादस्य सप्ताक्षरत्वात् णिकार-यकारयोर्विश्लेषं कृत्वा इयेन पादाक्षरसंख्या पूरयितव्या भवति। तथा च सति, तत्सवितुर्वरेणियमित्यष्टाक्षराणि सम्पद्यन्ते।

"अन्नशारीरविद्याभीराचारेण श्रुतेन च ।
धर्म्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते"—इति ॥

ये तु सावित्रीं सम्यक् न जानन्ति दूरे तदनुष्ठानं ते विशिष्टमातापितृजन्याश्चपि ब्राह्मणनाममात्रं धारयन्ति, न तु यथोक्त-ब्राह्मणशब्दार्थत्वं तेषु विद्यते। अतएव, याजनाध्यापनादिजीवनहेत्वसम्भवाज्जीवनाय कृषिं कुर्व्वन्ति। तेषु ब्राह्मणशब्दार्थत्वाभावं व्यास आह,—

"ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो ब्रह्मसंस्कारवर्जितः* ।
जातिमात्रोपजीवी यः सोऽब्राह्मण इति स्मृतः"—इति ॥

नामधारकब्राह्मणब्रुवस्यापि न मुख्यं ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणब्रुवश्च चतुर्व्विंशतिमते दर्शितः,—

"गर्भाधानादिसंस्कारैर्वेदोपनयनैर्युतः ।
नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः"—इति ।

अमुख्यब्राह्मणानां वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रायश्चित्तविशेषपरिज्ञानेऽपि परिषत्त्वयोग्यत्वं नास्तीत्याह,—

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥४॥ इति ॥

सौम्यप्राजापत्यादिव्रतहीना अव्रताः(१)। अनधीतवेदा अमन्त्राः।

* मन्त्रसंस्कारवर्ज्जितः,—इति मु० ।

(१) सौम्यप्राजापत्यादीनि वेदाध्ययनार्थानि व्रतानि वेदव्रततया प्रसिद्धानि गृह्यसूत्रादावुक्तानि ।

मन्वध्यात्मविद्यायुक्तस्यैकस्यैव परिषत्त्वमस्ति, "एको वाऽध्यात्मवित्तमः"—इति स्मरणात्। अध्यात्मविद्यारहितस्य लेकस्य परिषत्त्वाभावेऽपि चतुर्णां परिषत्त्वं स्मर्य्यते, "चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परिषत्"—इति। अनयैव दिशाऽध्ययनादिरहितानां पञ्चषाणां परिषत्त्वाभावेऽपि शतसहस्रादिसङ्ख्यायुक्तानां परिषत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य, तन्निवारणाय, सहस्रशः समेतानामित्युक्तम्। अध्ययनादिहीनवन्नास्तिकादीनामपि परिषत्त्वं नास्ति। तदुक्तं चतुर्व्विंशतिमते,—

"वेदपाठाद्यनियता धर्मशास्त्रविवर्जिताः।
परिषत्त्वं न तेषां स्यान्नास्तिकानां विशेषतः॥
अनाहिताग्नयोऽज्ञानात् केवलं वेदपारगाः।
पिशुनाः क्रूरकर्माणः परिषत्त्वं न विद्यते॥
शास्त्राज्ञा[*] दुष्टकर्माणः प्रतिकूलास्त्वसूयकाः।
हैतुका भिन्नमर्यादाः परिषत्त्वे विवर्जिताः"—इति॥

पूर्व्वं धर्मशास्त्रं विजानतामिति विशेषणेन तद्विज्ञानरहितस्य प्रायश्चित्तवक्तृत्वं[†] नास्तीति यदर्थात् सूचितं, तदेवात्र श्लोकद्वयेन प्रपञ्चयति,—

यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्विदः।
तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄनधिगच्छति॥ ५॥

---

[*] शास्त्रज्ञा,—इति मु०। एतत्पाठे शास्त्रज्ञा अपि दुष्टकर्माणश्चेत् नैव परिषदो भवन्तीत्यर्थोबोध्यः।

[†] प्रायश्चित्तकर्तृत्वं,—इति मु०।

अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः ।
प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषं परिषद् व्रजेत् ॥ ६ ॥

अज्ञानं द्विविधं, सत्यपि धर्मशास्त्रपाठे न्यायनिर्णयकौशला-भावेन प्रकृतस्य सूक्ष्मस्य प्रायश्चित्तविशेषस्यापरिज्ञानमेकम् । वृद्ध-व्यवहारेण सत्यपि परिज्ञाने धर्मशास्त्रापरिशीलनमपरम् । तदुभ-यमभिलक्ष्य श्लोकद्वयम् । तमोमूढाः अज्ञामान्द्येन सूक्ष्मन्यायेषु विभ्रान्ताः । मूर्खाः पण्डितंमन्याः । अतद्विदः प्रायश्चित्तविशेषम-जानन्तः । तादृशाः पुरुषा यत् पापमुद्दिश्य धर्मं प्रायश्चित्तमन्यथा वदन्ति, तत्पापं शतगुणं* भूत्वा तान् मूर्खान् वक्तॄन् प्राप्नोति । अङ्गिरा अपि तदेवाह,—

"यत्तु दत्तमजानद्भिः† प्रायश्चित्तं सभां गतैः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा दातॄनेवोपतिष्ठति‡"—इति ॥

प्रायश्चित्ती अन्यथा§ कारित्वान्न शुद्ध्यति । यस्तु धर्मशास्त्र-पाठहीनः प्रायश्चित्तविशेषं लोकतोऽवगत्य निर्दिशति, तत्र यथा-शास्त्रानुष्ठातृत्वात् प्रायश्चित्ती पूतो भवति, स तु वक्ता किल्बिषं व्रजेत् । धर्मशास्त्राणामपठितत्वात् । तत्पाठाभावे च विधायक-वचनस्योदाहर्त्तुमशक्यत्वात् । उदाहृत्यैव वचनं प्रायश्चित्तं निर्द्देष्ट-व्यमिति हि पूर्व्वमुक्तम् ;

---

* शतधा,—इति मु० ।

† धर्म्ममजानद्भिः,—इति मु० ।

‡ वक्तॄनेवोपतिष्ठति,—इति मु० ।

§ प्रायश्चित्तमन्यथा,—इति मु० ।

"अविवक्षोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदवित्तमाः"—इति ।

अङ्गिरा अपि,—

"वचः पूर्व्वमुदाहार्य्यं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।
पश्चात्कार्य्यानुसारेण शक्त्या कुर्य्युरनुग्रहम् ॥
न हि तेषामतिक्रम्य वचनानि महात्मनाम् ।
प्रज्ञानैरपि* विद्वद्भिः शक्यमन्यत् प्रभाषितुम्"—इति ।

धर्मशास्त्रपरिज्ञानस्य न्यायनिर्णयकौशलस्य च सद्भावेऽप्यनवधानादिचित्तदोषशङ्काव्युदासाय स्वसमानैस्त्रिचतुरैः सह संवादोऽपेक्षित इत्यभिप्रेत्याह,—

चत्वारो वा त्रयो वाऽपि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः ।
स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः ॥ ७ ॥ इति ॥

बहूनामन्योन्यसंवादेन योनिश्चितः, सएव धर्म इति विज्ञेयः, इतरैरन्योन्यसंवादमनाद्रियमाणैः सहस्रसङ्ख्याकवचनपाठपुरःसरमभिहितोऽपि विसंवादशङ्कया अनिराकृतत्वान्नासौ धर्मत्वेन स्वीकार्य्यः ।

सत्यपि त्रिचतुराणां परस्परसंवादे विप्रकीर्णेष्वनेकेषु धर्मशास्त्रेषु क्वापि कस्यचिद्विशेषस्य सम्भवात् प्रायश्चित्तनिर्द्देशवेलायां पुनः शास्त्राणि पर्य्यालोच्यैव निर्देष्टव्यमित्याह,—

प्रमाणमार्गं मार्गन्तो ये धर्मं प्रवदन्ति वै ।
तेषामुद्विजते पापं सद्भूतगुणवादिनाम् ॥ ८ ॥ इति ॥

---

* प्रज्ञानेनैव,—इति मु० ।

प्रमाणमार्गो धर्म्मशास्त्रतात्पर्य्यं, तस्य मार्गः न्यायेन निष्कर्षः, तं कुर्व्वन्तएव ये धर्मं प्रवदन्ति, तेभ्यः पापमुद्विजते नाशयोग्यतामापद्यते,—इति यावत् । तत्र हेतुः, सद्भूतइति । सद्भूतः सत्यभूतोऽन्यथाभावमप्राप्तः, परस्परसंवादेनानवधानादिदोषाभावात्, पुनः शास्त्रपर्य्यालोचनेन निगूढरहस्यावगमाच्च । गुणो धर्मः, श्रेयोहेतुत्वात्[१] । तादृशधर्मवादित्वात्तेभ्यः पापस्योद्वेगो युक्तः । परस्परसंवादः पुनर्द्धर्मशास्त्रपाठस्याङ्गिरसा दर्शितः,—

"तस्मिन्नुत्पादिते पापे यथावद्धर्मपाठकाः ।
ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम्"—इति ।

पापे पापकारिणि पुरुषे ।

ननु परिषदुद्विग्नं पापं यदि कर्त्तर्य्येवावतिष्ठते, तदा प्रायश्चित्तमनर्थकं, अथ परिषदं प्राप्नुयात्, तर्हि कथमुद्वेगइत्यत आह,—

यदश्मनि स्थितं तोयं मारुतार्केण शुद्ध्यति ।
एवं परिषदादेशान्नाशयेत्तस्य दुष्कृतम् ॥ ९ ॥

---

(१) श्रेयोहेतोरेव धर्म्मत्वस्य मीमांसकैरभ्युपगमादित्याशयः । तथाहि, "चोदनालक्षणोऽर्थोधर्म्मः (मी० १अ० १पा० २सू०)"—इति सूत्रे भगवता भाष्यकारेण शवरस्वामिनोक्तम् । "तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः । एवं तर्हि श्रेयस्करोजिज्ञासितव्यः किं धर्म्मजिज्ञासया । उच्यते । यएव श्रेयस्करः सएव धर्म्मशब्देनोच्यते"—इत्यादि । अन्यत्राप्युक्तम् । "विहितक्रियया साध्योधर्म्मः पुंसोगुणोमतः"—इति । "कार्य्यनियोगापूर्व्वपर्य्यायकैः शब्दैरुच्यमानः स्वर्गादिफलसाधनीभावार्थसाध्यात्मगुणोधर्म्मः"—इति च ।

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम्।
मारुतार्काग्निसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत्॥१०॥

निम्ने महति वा पाषाणे वर्षधाराभिः स्थितमुदकं मारुतार्कादिसंयोगोविनाशं प्रापयति, एवमियं परिषत् शास्त्रीयस्य प्रायश्चित्तस्यादेशात्तस्य दुष्कृतिं नाशयति। न हि, शिलास्थमुदकमुत्तरकाले यथापूर्वं शिलायामवतिष्ठते, नापि मारुतादावासज्यते, किन्तु शुष्यत्येव केवलं, एवमिदमपि पापं न कर्त्तर्य्यवतिष्ठते नापि परिषदं प्राप्नोति, किन्तु स्वरूपनाशमेव प्राप्नोति। एतदेव चतुर्विंशतिमतेऽप्यभिहितम्,—

"यथा भूमिगतं तोयमर्कपादैर्विनश्यति* ।
एवं परिषदादिष्टं नश्यते तस्य दुष्कृतम्॥
नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।
मारुतार्कसमायोगात् पापं नश्यति तोयवत्"—इति॥

अङ्गिरास्तु प्रश्नपूर्वकमेतदेव विशदयति,—

"प्रायश्चित्ते यदा चीर्णे ब्राह्मणे दग्धकिल्बिषे† ।
सर्वं पृच्छामि तत्त्वेन तत्पापं क नु तिष्ठति॥
नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।
मारुतार्कसमायोगाज्जलवत्संप्रलीयते ।
यथाऽश्मनि स्थितं तोयं नाशमेत्यर्कमारुतैः॥

---

* विशुष्यति,—इति मु०।

† ब्राह्मणैर्दग्धकिल्बिषैः,—इति मु०।

तद्वत् कर्त्तरि यत्पापं नाशयेद्विदुषां सभा ।
तेषां नेत्राग्निदग्धं यत् पापं तस्य तु धीमतः ॥
नश्यते नात्र सन्देहः सूर्य्यदृष्टं हिमं यथा"-इति ।

अथ मुख्यानुकल्पभेदेन परिषद्भेदानाह,—

चत्वारो वा त्रयोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।
ब्राह्मणानां समर्थाये परिषत् साऽभिधीयते ॥ ११ ॥
अनाहिताग्नयो ये च वेदवेदाङ्गपारगाः ।
पञ्च त्रयो वा धर्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीर्त्तिता ॥१२॥
मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञयाजिनाम् ।
वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥ १३ ॥
पञ्च पूर्व्वं मया प्रोक्तास्तेषाञ्चासम्भवे त्रयः ।
स्ववृत्तिपरितुष्टाये परिषत्सा प्रकीर्त्तिता ॥ १४ ॥

ग्राममध्ये विद्यमानानां वेदविद्यादिगुणयुक्तानां ब्राह्मणानां मध्ये येऽत्यन्तं समर्थास्ते चत्वारो मुख्या परिषत् । तदसम्भवे त्रयोवा परिषत्त्वेन ग्राह्याः । एतत् पचद्वयमाहिताग्निष्वभिहितम् । तदसम्भवे अनाहिताग्नयः । तत्रापि पञ्चेति मुख्यः कल्पः । त्रयइत्यनुकल्पः । तत्रापि पचद्वयस्यासम्भवे सत्येकएव परिषद्भवेत् । तमेकं विशिष्टं* मुनीनामित्याद्युक्तम् । आत्मनि ब्रह्मणि विद्याऽनुभवो येषान्ते आत्मविद्याः । तथाविधाः कृतकृत्याः सन्तोऽपि लोकानुग्रहाय यज्ञैरिष्टवन्तो-यज्ञयाजिनः । वेदानामृगादीनाञ्चतुर्णामध्ययनायानुष्ठितानि तप-

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, "तमेकं विशिनष्टि"—इति पाठः प्रतिभाति ।

वेदोक्तानि व्रतानि वेदव्रतानि, तत्तद्व्रतसहितेषु वेदेषु समाप्तेषु यथाविधि स्नाताः। "शिरोव्रतेन स्नातानाम्"—इति वा पाठः। आथर्व्वणिकानां वेदव्रतेषु मुख्यं व्रतं शिरोव्रतम्। तथाचाथर्व्वणिका-आमनन्ति,—

"क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
स्वयं जुह्वन्त एकर्षिं श्रयन्तः।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत
शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्"—इति॥

तस्मिन् शिरोव्रते सत्यनन्तरमध्ययनं परिसमाप्य यथाविधि-स्नाताः। तेषामेतेषां यथोक्तसर्वगुणसम्पन्नानां मध्ये यः कोऽप्येकः परिषद्भवेत्। अत्र साग्निकानामनग्निकानां द्वौ द्वौ पक्षौ, अध्यात्म-विदेकः पक्षः,—इति पञ्च पक्षा मया प्रोक्ताः, तेषां सर्व्वेषामसम्भवे केवल विद्यमानाः श्रेष्ठास्त्रयः। ते च यद्यायुधजीवनाद्यधर्मवृत्तिमनुप-जीव्य यथासम्भववृत्तिमात्रेण परितुष्टास्तेषामपि परिषत्त्वमविरुद्धम्। अङ्गिरसाऽपि परिषद्विकल्पा दर्शिताः,—

"चत्वारोवा त्रयोवाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः।
ये सम्यङ्नियता विप्राः कार्य्याकार्य्यविनिश्चिताः॥
प्रायश्चित्तप्रणेतारः सप्त तेऽपि प्रकीर्त्तिताः।
एकविंशतिभिस्त्वन्यैः परिषत्त्वं समागतैः॥
सावित्रीमात्रसारैस्तु चीर्णवेदव्रतैर्द्विजैः।
यतीनामात्मविद्यानां ध्यायिनामात्मयाजिनाम्॥
शिरोव्रतैश्च स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत्।

एषां* लाघवकार्य्येषु मध्यमेषु तु मध्यमाः ॥
महापातकचिन्तासु शतशोभूयएवच"—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

"लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
यत्रोपविष्टाः विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा" इति ॥

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति यत् पूर्वमुदाहृतं, तदेव दृष्टान्तेन दृढीकर्त्तुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः परामृशति,—

अत ऊर्द्धन्तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः ।
परिषत्त्वं न तेष्वस्ति सहस्रगुणितेष्वपि ॥१५॥

अत ऊर्द्धं वर्णितेषु परिषत्पक्षेषु अवगम्यमानेभ्यो† गुणवद्भ्यो-ब्राह्मणेभ्य ऊर्द्धं, तद्व्यतिरिक्ता गुणरहिता इति यावत् ॥

गुणरहितेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मणइति नाममात्रं केवलं वर्त्तते, न तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मुख्योऽर्थोऽस्तीत्येवमर्थं दृष्टान्ताभ्यां विशदयति,—

यथा काष्ठमयोहस्ती यथा चर्ममयोमृगः ।
ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥१६॥ इति ॥

हस्तित्वं मृगत्वं जातिद्वयं तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, न चैतत्काष्ठमयचर्ममययोर्विद्यते, तथापि हस्तिमृगनामसादृश्यमात्रेण प्रयुज्यते । तद्वद्वेदाध्ययनहीने ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । ननु ब्राह्मणशब्दस्यावयवार्थ-

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु 'एवं'—इति पाठः प्रतिभाति ।
† उपन्यस्यमानेभ्यो,—इति मु० ।

स्मिन् मा भूत्, जातिस्तु विद्यते, विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वजातिः, तथा च ब्राह्मणशब्दस्य तस्मिन् यौगिकत्वाभावेऽपि रूढि[1] सद्भावादिषमौ दृष्टान्तावित्याशङ्क्याह,—

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः ।
यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ १७ ॥

ग्रामशब्दोहि जननिवासस्थाने भूभागविशेषे मुख्यया वृत्त्या वर्त्तते, कूपशब्दस्य जलाधारे खाते । होमशब्दस्य शास्त्रसंस्कृतवह्नौ हविःप्रक्षेपमाहुः[2] । तत्र, जनविशिष्टस्थानं मुख्यो ग्रामः । जनशून्यग्रामस्तु* ग्रामाभासः । कूपहोमयोरप्याभासत्वमेवं योजनीयम् ।

* जनशून्यस्थानं तु,—इति मु० ।

(१) योगोऽवयवशक्तिलभ्योऽर्थः । रूढिः समुदायशक्तिलभ्योऽर्थः । योगार्थप्रतिपादकोयौगिकः, रूढ्यर्थप्रतिपादकोरूढ इत्युच्यते । पाचकादिशब्दोयौगिकः, वृक्षादिशब्दोरूढः ।

(२) अत्र मीमांसासूत्रम् (४ अ० २ पा० २८ सू०) । "तदुक्ते श्रवणात् जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्"—इति । "तदुक्ते यजत्युक्तेऽर्थे आसेचनाधिके तस्मात् यजतिरेवासेचनाधिको जुहोतिः"—इति भाष्यम् । यजतिश्च, "यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात् (मी० ४ अ० २ पा० २७ सू०)—इत्युक्तलक्षणः । आसेचनञ्च विशिष्टदेशप्रक्षेपः । विशिष्टश्च देशः संस्कृतोऽग्निरेवौत्सर्गिकः । "यज्जुहोति तदाहवनीये"—इति श्रुतेः । "पदे जुहोति, वर्त्मनि जुहोति"—इत्यादि विशेषशास्त्रात् क्वचित् पदवर्त्मादिलक्षणोऽपि । अत औत्सर्गिकं नियममनुसृत्य "शास्त्रसंस्कृतवह्नौ"—इत्युक्तमिति ध्येयम् ।

तैरेतैर्दृष्टान्तैरयं नामधारकोजातिमात्रसद्भावेऽपि ब्राह्मणाभासः न तु मुख्यः । पङ्कजशब्दस्य च यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं, तथाप्यवयवार्थस्तस्मिन्निमित्ते[1]ऽन्तर्भवत्येव । ततोयोगरूढः[2] इति व्यवह्रियते । एवं ब्राह्मणशब्दस्यापि योगरूढत्वात् जातिसद्भावेऽपि योगहीनत्वादाभासत्वं द्रष्टव्यम् ।

ननु मुख्यसम्भवे सत्यमुख्यं न ग्राह्यं, तदसम्भवे त्वमुख्यमपि ग्राह्यम्,—इति लोकवेदस्थितिः । तथा चाध्ययनादिसम्पन्नमुख्यब्राह्मणानामसम्भवे सति ब्राह्मणाभासानामपि क्वचित् परिषत्त्वं स्यादित्याशङ्क्याह,—

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौदूषराऽफला ।
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽन्टचोऽफलः ॥१८॥

अमुख्यमपि यत्र कार्य्यक्षमं भवति, तत्र मुख्यासम्भवे तद्-

---

(१) प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ।

(२) यत्र योगार्थरूढ्यर्थयोः परस्परमन्वयबोधः स योगरूढः । यथा पङ्कजादिशब्दः । अत्र हि पङ्कशब्द-जनधातु-डप्रत्ययानामवयवानां शक्तिभिः पङ्कजनिकर्त्ताऽर्थोलभ्यते । सएव योगार्थः । पङ्कजशब्दस्य समुदायशक्त्या च पद्मत्वजातिविशिष्टोऽर्थो लभ्यते । सएव रूढ्यर्थः । तयोः परस्परमन्वयः । तथाच पङ्कजनिकर्त्रभिन्नं पद्ममिति पङ्कजपदस्यान्वयबोधः । तथा च सति, न पङ्कजनिकर्तृरूपमवयवार्थमादाय कुमुदादौ, नापि पद्मत्वविशिष्टरूपसमुदायार्थमादाय स्थलपङ्कजादौ पङ्कजशब्दस्य प्रयोगः, किन्तु जलपङ्कज एव ।

पादेयम्। यथा वैदिके कर्मणि सोमाभावे पूतिकाभिषवः(१), यथा वा लोके शाल्यभावे कोद्रवादिः। तद्वद्ब्राह्मणाभासस्यापि कार्य्यक्षमत्वे स्यात् क्वचिदुपादेयत्वं, न त्वध्ययनहीनस्य प्रायश्चित्तविधानक्षमताऽस्ति। न हि, पुंस्त्वोपेतस्य वरस्यासम्भवेऽपि षण्डः प्रजामुत्पादयन्नुपलभ्यते, नापि भूमिरूषरा क्वचित् फलति, नाप्यज्ञः प्रतिगृह्णन् दाने फलहेतुः। एवमसावपि ऋगादिमन्त्रहीनो न पापनिवृत्तिफलहेतुः।

ननु नामधारकः षण्डादिवदफलश्चेत्तर्हि संस्कारैरपि तस्य कोऽतिशयः स्यात्। न हि, स्वदारसहस्रेणापि षण्डः प्रजनयितुं प्रभवति, इत्याशङ्क्य, दृष्टान्तेन संस्कारकृतोत्कर्षं सम्भावयति,—

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः।
ब्राह्मण्यमपि तद्वद्धि संस्कारैर्मन्त्रपूर्व्वकैः॥ १९॥

चित्रकरः प्रथमं पटादौ मसीरेखाभिः सर्व्वावयवपूर्णानि मनुष्यादिरूपाणि लिखति। न च तानि तावता दर्शनीयत्वमापद्यन्ते। पुनस्तान्येव रूपाणि नानाविधवर्णप्रक्षेपेणोन्मीलितानि दर्शनीयतामापद्यन्ते। एवं जातिब्राह्मण्यं शास्त्रीयसंस्कारैरुत्कृष्यते। मन्त्रसंस्कारेण विद्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते। अतएवाङ्गिराः,—

---

(१) "यदि सोमं न विन्देत्, पूतीकानभिषुणुयात्"—इति श्रुतेरिति भावः। यथा च पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वं, न पुनः सोमालाभनिमित्तं द्रव्यान्तरविधिः, तथा व्यक्तं मीमांसादर्शन-षष्ठाध्याय-तृतीयपादगत-त्रयोदशाधिकरणे।

"जन्मशारीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।
धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते ।
चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्व्वकैः"—इति ॥

ननु यत्र संस्कृता बहवो न सन्ति तत्रैकेन संस्कृतेन सहेतरे नामधारकाः प्रायश्चित्तविधायिनः स्युरित्याशङ्क्याह,—

प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजानामधारकाः ।
ते द्विजाः पापकर्माणः समेतानरकं ययुः ॥ २० ॥

समेताः एकेन संस्कृतेन सङ्गताः । ययुः यान्तीत्यर्थः । यद्यपि संस्कृतः स्वयं नरकं नार्हति, तथाप्यनर्हैः सहैकस्यां परिषद्युपवेश-नात्तस्य नरकप्राप्तिः । एतच्च चतुर्व्विंशतिमते स्पष्टीकृतम्,—

"प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।
ते सर्व्वे पापकर्माणः, समेतोनरकं व्रजेत्"—इति ॥

समेतोनामधारकैः सङ्गतः । तावतैवापराधेन मन्त्रसंस्कृतोऽपि नरकं प्राप्नोति ।

ननु संस्कृतानां बहूनामपि गृहिणां कथं परिषत्त्वं स्यात्, नामधारकवत्तेषामिन्द्रियरतत्वादित्याशङ्क्याह,—

ये पठन्ति द्विजावेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये ।
त्रैलोक्यं तारयन्त्येते पञ्चेन्द्रियरता अपि ॥ २१॥

वेदोहि निखिलपापापनयने समर्थः । तथा च तैत्तिरीय-

ब्राह्मणे वह्न्यादिपरम्परया प्राप्तं पापं स्वाध्यायोऽपहन्तीति श्रूयते। "अग्निं वै जातं पाप्मा जग्राह, तं देवा आहुतीभिः पाप्मानमपाघ्नन्नाहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य छन्दोभिश्छन्दसां स्वाध्यायेनापहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत्"—इति। मनुरपि,—

"वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि।
यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात्।
तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित्।
यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान्।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः"—इति॥

ये तु श्रद्धालवएव सन्तः प्रज्ञामान्द्यादिदोषेण पठितं वेदं धारयितुमसमर्थाः, तेऽपि पञ्चयज्ञानुष्ठानात् क्षीणपापाएव। पञ्चयज्ञानां पापक्षयहेतुत्वञ्च प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम्। अतश्च पञ्चेन्द्रियप्रसक्तानामपि क्षीणपापत्वेन परिषत्त्वमविरुद्धम्।
नन्वेवमपि पञ्चयज्ञादिभिः परिशुद्धेषु गृहिषु परकीयं पापमनु प्रविशति, परान्नभोजनादेस्तत्प्रापकत्वात्,

"दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति"।
"अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि"—इत्यादि स्मरणादित्यत आह,—

संप्रणीतः श्मशानेषु दीप्तोऽग्निः सर्व्वभक्षकः।
एवं च वेदविद्विप्रः सर्व्वभक्षोऽपि दैवतम्॥ २२॥

न त्वग्निः श्मशाने नीतः शवादिभक्षणे प्रयुक्तः * इत्येतावता देवत्वं परित्यजति । एवं वेदविदो भूदेवस्य अभक्ष्याभोज्यादिदोषमात्रेण भूदेवत्वं नापैति । एकैकस्य मन्त्रस्याभक्ष्यभक्षणाद्यशेषदोषनिवर्त्तकत्वात् । तथाच मन्त्रलिङ्गम्,—

"यदन्नमद्म्यनृतेन देवा-
दास्यन्नदास्यन्नुत वा करिष्यन् ।
यद्देवानाञ्चक्षुष्यागोऽस्ति यदेव किञ्च
प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु ।
यदन्नमद्मि बहुधा विरूपं
वासो हिरण्यमुत गामजामविम्"—इत्यादि ।

अनृतेन परकीयादौ स्वकीयत्वादिवचनेन । दास्यन्नन्नर्हेभ्यो नष्टशौचाचारादिभ्यः स्नेहानुबन्धेन हव्यकव्ययोः प्रयच्छन् । अदास्यन्नतिथ्यादिभ्यो योग्येभ्योऽप्रयच्छन् । करिष्यन्नन्नभक्षणव्यतिरिक्तमविहितं प्रतिषिद्धं वा कुर्व्वन् । चक्षुष्यागोनग्नपरयोषिदवलोकनादि । तथा, देवानामागः विष्ण्वाद्यं देवं दृष्ट्वाऽप्यनमस्कारादि । यदेव किञ्च अयमदेशकालपुरुषाद्यप्रतिग्राह्यं यत् किञ्चित् प्रतिजग्राहं प्रतिगृहीतवानस्मि। बहुधा विरूपं गणान्नगणिकान्नादिरूपेणानेकदोषयुक्तं यदन्नमद्मि भक्षितवानस्मि । यथोक्तात् सर्व्वस्माद्दोषजातात् मामनृणं पूतमग्निः करोत्विति मन्त्रार्थः । तथा, पवमानसूक्तादिमहिमानमधीयते,—

"क्रयविक्रयाद्योनिदोषादभक्ष्यभोजनात् प्रतिग्रहात् ।
असद्भोजनाच्चापि नृशंसं तत् पावमानीभिरहं पुनामि"—इति ।

---

* शवादिभक्षकः,—इति प्रा० स० ।

तथा सामविधाने सामगाः पठन्ति। "अभोज्यभोजने कृते पञ्चा अधोदिवदति"। साम गायेदिति शेषः। मनुरपि,—

"प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा वाऽन्नं विगर्हितम्।
जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात्॥
हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः।
ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन"—इति॥

ननूक्तरीत्या वेदविदः स्वकीयपापमपनयन्तु नाम, तथापि त्रैलोक्यं तारयन्त्येते,—इति यदुक्तं, तत् कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तदुपपादयति,—

अमेध्यानि तु सर्व्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोदके।
तथैव किल्बिषं सर्व्वं प्रक्षिपेच्च द्विजोत्तमः॥ २३॥

गङ्गादिजले स्नातुं प्रविष्टाः शरीरात् स्वेदादीन्यमेध्यानि प्रक्षिपन्ति, नैतावता तज्जलमपूतं भवति, प्रत्युत मलोपेतान् पुरुषान्मलापनयनेन पुनाति। एवं प्रायश्चित्ती स्वकीयमशेषं पापं वेदवित्सु प्रक्षिपति। तत्र प्रक्षेपणं नाम, तदपनयनाय तेषामग्रे निवेदनम्। ते च तदपनयाङ्गीकारमात्रेण न दुष्यन्ति। प्रत्युत तदपनयसमर्थं शास्त्रीयमुपायमुपदिश्य पापिनमुद्धरन्ति। तस्मात्तारयन्तीत्युपपन्नम्।

ननु वेदविद्यायास्तेदीदृशो* महिमा, तर्हि वेदविदां दैनन्दिनगायत्र्युपाख्यादिष्वलसानामपि परिषत्त्वं प्रसज्यतेत्यत आह,—

* वेदविदस्त्वीदृशो,—इति मु०।

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।
गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः संपूज्यन्ते जनैर्द्विजाः ॥ २४ ॥ इति ॥

गायत्री च ब्रह्म च गायत्रीब्रह्मणी, तयोस्तत्त्वं गायत्रीब्रह्मतत्त्वम् । तत्र गायत्र्यास्तत्त्वमङ्गन्यासकलावर्णयतिविशेषध्यानादि* । ब्रह्मणस्तत्त्वं वेदोक्तनिःशेषानुष्ठानादि । तदुभयं यथावदवगत्यानुतिष्ठन्तस्तत्त्वज्ञा इह विवक्षिताः । यद्वा, ब्रह्म परमात्मा, तस्य तत्त्वं वेदान्तप्रतिपाद्यं स्वरूपं, तद्गायत्र्यां भर्गशब्दवाच्यत्वेनावगत्योपासते ये, ते गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः ।

ननु यस्मिन् ग्रामे जितेन्द्रियः शास्त्रोक्तस्वधर्मवर्त्ती शूद्रोविद्यते, तत्र पञ्चेन्द्रियरताद्दुःशीलाद्वरन्तस्यैव शूद्रस्य परिषत्त्वमित्यत आह,—

दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रोजितेन्द्रियः ।
कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेत् शीलवतीं† खरीम् ॥ २५ ॥ इति ॥

कः परित्यज्य,—इत्यादि दृष्टान्तः । जातिशीलयोर्मध्ये जात्युत्कर्षएव प्राधान्येनोपादेयः । शीलं तु यथासम्भवम् । अतएव चतुर्विंशतिमते शूद्रोपदेशस्यानुपादेयत्वं प्रपञ्चयति,—

"श्वचर्मणि यथा क्षीरमपेयं ब्राह्मणादिभिः ।
तद्वत् शूद्रमुखाद्वाक्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥
पण्डितस्यापि शूद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च ।

---

* वर्णविशेषध्यानादि,—इति मु० ।

† क्षीरवतीं,—इति मु० ।

वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ।
शूद्रोऽभिमानावलेपात्तु ब्राह्मणान् भाषते यदि ।
स याति नरकं घोरं यावदाहूतसंप्लवम् ।
कृष्णसर्पं द्विजं दुष्टं शूद्रस्य प्रतिपादकम् ।
गर्द्दभं जारजातस्य* दूरतः परिवर्जयेत्"—इति ।

ननु दुःशीलानां परिषत्त्वाभ्युपगमे तन्निर्दिष्टप्रायश्चित्तस्यान्यथा-भावः शक्यते† इत्यतआह,—

धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधरा द्विजाः ।
क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः ॥२६॥ इति॥

यथा, युद्धार्थं रथमारुह्य खड्गं धृत्वा समागतस्य योद्धुं मुहूर्त्तमात्रं विलम्बितेऽपि युद्धे खड्गचालनादिरूपा युद्धोचितलीला प्रवर्त्तते, तद्वत्, प्रस्तुताद्वेदादिरूपाद्रथाद्धर्मशास्त्रवेदी यो निपुणोब्राह्मणः स इन्द्रियपरतन्त्रोऽपि चिरं शास्त्रवासनावासितत्वात् क्रीडन्नपि यथा शास्त्रमेव ब्रूते, किमु वक्तव्यं बुद्धिपूर्व्वं परिषद्युपविश्य,

"अब्रुवन्विब्रुवन् वाऽपि नरो भवति किल्विषी" ।

इत्यादिशास्त्रस्यावगत्यान्यथा न ब्रूते,—इति ।

इत्थं योग्यायोग्यपरिषदौ विविच्य तत्र योग्यायाः परिषदोऽपेक्षितं विशेषणजातं दर्शयति,—

---

* गर्भस्य जारजातन्तु,—इति मु० ।

† धर्म्मं निश्चित्य प्रायश्चित्तस्यान्यथाभावः शक्यते,—इति मु० ।

चातुर्व्वैद्यो विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणो मुख्याः पर्षदेषा दशावरा ॥२७॥ इति॥

तत्र चातुर्व्वैद्यादिशब्दार्थानङ्गिरा विवृणोति,—

"चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।
स्वैस्वैरङ्गैर्विनाऽप्येते चातुर्व्वैद्या इति स्मृताः ॥
धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च ।
त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी भवेद्द्विजः ।
शब्दे च्छन्दसि कल्पे च शिक्षायाञ्च सुनिश्चितः ।
ज्योतिषामयने चैव सनिरुक्तोऽङ्गविद्भवेत्[१] ।
वेदविद्याव्रतस्नातः कुलशीलसमन्वितः[२] ॥

---

(१) शब्दे शब्दशास्त्रे व्याकरणे इति यावत् । छन्दसि छन्दःशास्त्रे पिङ्गलादिप्रणीते । कल्पे श्रौतसूत्रापरनामधेये वैदिकयज्ञाद्यनुष्ठानप्रतिपादके आश्वलायनादिप्रणीते नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पिते कल्पसूत्राख्ये ग्रन्थे । शिक्षा पाणिन्यादिप्रणीता वर्णोच्चारणादिनियामिका । ज्योतिषामयनं ज्योतिःशास्त्रम् । निरुक्तं यास्कादिप्रणीतं नैघण्टुककाण्डव्याख्यानरूपं वैदिकशब्दानां व्युत्पादकं शास्त्रम् । एतावन्त्येवाङ्गानि वेदस्य । तदुक्तम् । "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां चितिः । छन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेद इष्यते" इति ।

(२) यः खलु समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स वेदविद्यास्नातः । यः पुनरसमाप्य वेदं समाप्य व्रतानि समावर्त्तते, स व्रतस्नातः । यश्च वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तते, सोऽयं वेदविद्याव्रतस्नातः । शीलं त्रयोदशविधं हारीतेनोक्तम् । तथाच हारीतः । "ब्राह्मणता देवपि-

अनेकधर्म्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्म्मपाठकः।

ब्रह्मचर्य्याश्रमादूर्द्धं विप्रोऽयं वृद्ध उच्यते"—इति॥

चातुर्वैद्यत्वाद्युक्तविशेषणविशिष्टागार्हस्थ्याद्यन्यतमाश्रमवर्त्तिनोदश-संख्यकाः परिषच्छब्दवाच्याः। दशसंख्या अवरा यस्यां परिषदि, सा दशावरा। दशत्वमवरः पक्षः, ततोऽप्यर्वाचीनः पक्षो नास्तीत्यर्थः। ये तु "चत्वारोवा त्रयो वाऽपि"—इत्यादिपक्षाः पूर्व्वमुपन्यस्ताः, ते च सर्व्वेऽपि गोवधादर्वाचीनविषये द्रष्टव्याः। सेयं दशसंख्योपेता परिषद्ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तित्वे सत्यवगन्तव्या। यदा क्षत्रियवैश्यौ प्रायश्चित्तिनौ भवतः, तदा विशेषमङ्गिरा आह,—

"परिषद्या ब्राह्मणानां सा राज्ञां द्विगुणा मता।

वैश्यानां त्रिगुणा चैव परिषच्च व्रतं स्थितम्॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु क्षत्रियाणां पुरोहितः।

वैश्यानां याजकश्चैव सएव व्रतदः स्मृतः *॥

अगुरुः क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां चाप्ययाजकः।

प्रायश्चित्तं समादिश्य तत्कृच्छ्रं समाचरेत्"—इति।

यथा क्षत्रियवैश्ययोः परिषद्वृद्धिः, तथा व्रतमपि वर्द्धते। इयञ्च व्रतवृद्धिरुत्तमजातिहनने द्रष्टव्या। इतरविषये व्रतह्रासस्याभिधानात्। तथा च चतुर्व्विंशतिमते दर्शितम्,—

* एते व्रततराः स्मृताः,—इति मु॰।

दमभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्ततेति त्रयोदशविधं शीलम्"—इति।

"प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।
पादोनं क्षत्रियः कुर्य्यादर्द्धं वैश्यः समाचरेत् ।
शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पापसु"—इति ।

इत्थं प्रायश्चित्तिना कर्त्तव्यमुपस्थानं उपसेया परिषच्चेत्युभयं निरूपितम् । अथ व्रतादेशनं निरूपणीयं, तस्योपस्थानानन्तरभावित्वात् । अनन्तरभावश्चाङ्गिरसा दर्शितः,—

"उपस्थानं व्रतादेशः स्वीचाग्रुद्धिप्रकाशनम् ।
प्रायश्चित्तं चतुष्कञ्च विहितं धर्मकर्तृभिः"—इति ।

तदेतद्व्रतादेशनं राजानुमत्या कर्त्तव्यमित्याह,—

राज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।
स्वयमेव न कर्त्तव्यं कर्त्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः ॥ २८ ॥

अत्र गोवधस्य प्रकृतत्वात् तमारभ्याधिकेषु पापेषु राजानुज्ञयैव व्रतं निर्दिशेत् । न तु राजानं वञ्चयित्वा स्वयं तत् कर्त्तव्यम् । गोवधादल्पेषु तु पापेषु विनाऽपि राजानुज्ञां निष्कृतिर्दातुं शक्यते । एतच्च देवलोऽप्याह,—

"याचितस्तेन चेत् पापे ब्राह्मणः पापभीरुणा ।
निष्कृतिं व्यवहारार्थं कुर्य्यात्तस्मै नृपाज्ञया ॥
स्वयं च ब्राह्मणैः कृच्छ्रमल्पदोषे विधीयते ।
राजा च ब्राह्मणश्चैव महत्सु सुपरीक्ष्य च"—इति ॥

हारीतोऽपि—

"राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।

स्वयमेव न कुर्वीत कर्त्तव्यं स्वल्पमेव च*"—इति ॥

यथा परिषद्राजानं नातिक्रमेत्, तथा राजाऽपि परिषदं नातिक्रमेदित्याह,—

ब्राह्मणांस्तानतिक्रम्य राजा कर्त्तुं यदिच्छति ।
तत्पापं शतधा भूत्वा राजानमनुगच्छति ॥ २९ ॥ इति ॥

कर्त्तुं प्रायश्चित्तं कारयितुम्। अन्तर्भावितणिजर्थस्य विवक्षितत्वात्। इदानीं परिषदा समाचरणीयान् नियमविशेषानाह,—

प्रायश्चित्तं सदा दद्याद्देवतायतनाग्रतः ।
आत्मकृच्छ्रं ततः कृत्वा जपेद्वै वेदमातरम् ॥ ३० ॥ इति ॥

दद्यादित्ययोगव्यवच्छेदो विवक्षितः, परिषदुपविश्यादाने प्रत्यवायस्मरणात्। तदाहाङ्गिराः,—

"आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
जानन्तोन† प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ॥
तस्मादार्त्तं समासाद्य ब्राह्मणन्तु विशेषतः ।
जानद्भिः परिषदः पन्था न हातव्यः पराङ्मुखैः ॥
तस्य कार्य्यो व्रतादेशः पावनार्थं हितेप्सुभिः‡ ।
अज्ञानामुपदेष्टव्यं क्रमशः सर्व्वमेव च ॥
यथाऽभ्युद्धरते कश्चिद्व्यार्त्तं ब्राह्मणं क्वचित् ॥

---

* स्वयमेव न कर्त्तव्यं स्वल्पमेव परीक्ष्य च—इति मु० ।

† तानेताश्च,—इति शा० स० ।

‡ प्रायार्थं हितकर्त्तृभिः,—इति मु० । प्रायार्थं?

एवं पापात् समुद्धृत्य तेन तुल्यं फलं लभेत्"—इति ।

सर्व्वथा दद्यादित्ययं नियमो यथाविध्युपपन्नविषयः । तथा च हारीतः,—

"यत्नादेव पुरस्कृत्य विप्रांस्तत्र दशावरान् ।
प्रणिपत्य च भक्त्या च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्"—इति ॥

विनिर्दिशेत् याचेत,—इति यावत् । यथाविध्युपपत्त्यभावे प्रायश्चित्तं न देयम् । तदाहाङ्गिराः,—

"अनर्च्चितैरनाहूतैरपृष्टैश्च यथाविधि ।
प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्भिरपि च द्विजैः"—इति ॥

ज्ञानेनाज्ञानेन वा प्रायश्चित्तस्यान्यथानिर्देशे प्रत्यवायं स एवाह,—

"अजानन्यस्तु विब्रूयाज्जानन्यश्चान्यथा वदेत् ।
उभयोर्हि तयोर्दोषः पञ्चयोरुभयोरपि"—इति ॥

विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य गौरवलाघवनिर्णयाय देशकालादयः परीक्षणीयाः । तदाह बौधायनः,—

"शरीरं बलमायुश्च वयः कालञ्च कर्म च ।
समीक्ष्य धर्मविद्बुद्ध्या प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्"—इति ।

हारीतोऽपि,—

"यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥
येन शुद्धिमवाप्नोति न च प्राणैर्वियुज्यते ।
आर्त्तिं वा महतीं याति न चैतद् व्रतमादिशेत्"—इति ॥

विश्वामित्रोऽपि,—

"जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा ।
अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्"—इति ॥

परिषद्धर्मप्रश्नादीतिकर्त्तव्यता अङ्गिरसा दर्शिता,—

"ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।
विप्राः पृच्छन्ति तत् कार्य्यमुपविश्यासने स्थितम् ॥
किन्ते कार्य्यं किमर्थं वा सदा मृगयसे द्विजान् ।
पर्षदि ब्रूहि तत् सर्व्वं यत्कार्य्यं स्थितमात्मनः ॥
सत्येन द्योतते राजा वह्निः सत्येन तद्यथा* ।
सत्येन द्योतते वह्निः सर्व्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥
भुर्भुवःस्वस्त्रयोलोकास्तेऽपि सत्ये प्रतिष्ठिताः ।
अस्माकं चैव सर्व्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥
यदि चेदवस्यसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभम् ।
यथागतोऽप्यसत्येन न तु शुद्ध्यति केनचित् ॥
सत्येन तु विशुद्ध्यन्ति शुद्धिकामाश्च मानवाः ।
तस्मात् प्रब्रूहि तत् सत्यमादिमध्यावसानिकम् ।
एवं तैः समनुज्ञातः सर्व्वं ब्रूयादशेषतः ॥
तस्मिन्निवेदिते कार्य्ये निष्कास्योयस्तु† कार्य्यवान् ।
तस्मिन्नुत्सारिते पापे यथावद्धर्मपाठकाः ।
ते तथा तत्र जल्पयेयुर्व्विमृशन्तः परस्परम् ।

* सत्येन द्योतते वायुः सत्येन द्योतते रविः,—इति मु० ।
† यत्र,—इति मु० ।

आपद्धर्मेषु यत्प्रोक्तं यच्च साह्वयरूपं भवेत् ॥
परिषत्सम्पदश्चैव कार्य्याणाञ्च बलाबलम् ।
प्राप्य देशञ्च कालञ्च यच्च कार्य्यान्तरं भवेत् ॥
पर्षत् सञ्चिन्त्य तत्सर्व्वं प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् ।
सर्व्वेषां निश्चितं यत्स्यात्तच्च प्राणाच्च घातयेत् * ॥
आहूय श्रावयेदेकः पर्षदा यो नियोजितः ।
शृणुष्व भो इदं विप्र, यत्ते आदिश्यते व्रतम् ॥
तत्तत् यत्नेन कर्त्तव्यमन्यथा ते वृथा भवेत् ।
यदा च ते भवेत् चीर्णं तदा शुद्धिप्रकाशकम् ॥
कार्य्यं सर्व्वं प्रयत्नेन शश्वत्था विप्राभिभाषितम्"—इति ।

एतच्च सर्व्वं कस्यचित् देवतायतनस्य शैवस्य वा वैष्णवस्य वा पुरः स्थित्वा निर्द्देष्टव्यम् । देवतायतनाग्रतः,—इत्येतत् पुण्यतीर्थादे-रप्युपलक्षणम् । एवं प्रायश्चित्तं निर्दिश्यानन्तरं निर्देष्टारः सर्व्वेऽप्या-त्मविशुद्ध्यर्थं तत्तत्प्रायश्चित्तानुसारेण स्वल्पमधिकं वा किञ्चित् कृच्छ्रं चरित्वा तदन्ते वेदमातरं गायत्रीं यथाशक्ति जपेयुः,—इति ॥ एतदेव हारीतोऽप्याह,—

"प्रायश्चित्तन्तु निर्दिश्य कथं पापात् प्रमुच्यते ।
यत्पवित्रं विजानीयात् जपेद्वा वेदमातरम्"—इति ॥

वेदवेदाङ्गविदुषामित्यारभ्य जपेद्वै वेदमातरमित्यन्तेन ग्रन्थस-न्दर्भेन यत्परिषन्निरूपणं, तत्सर्व्वमतीताध्यायोक्तेषु आगाम्यध्याये वक्ष्यमाणेषु च प्रायश्चित्तेषु समानमवगन्तव्यम् । अध्यायादौ यत्पृष्टं

* घातयेत्,—इति मु० ।

गोवधप्रायश्चित्तं, तदिदानीमध्यायपरिसमाप्तेर्निरूपयति। तत्र सशिखमित्यादिना बहुविधमितिकर्त्तव्यमाह,—

सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम्।
गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुव्रजेत्॥३१॥ इति॥

शिखाऽपि यथा न परिशिष्यते, तथा वपनं कुर्य्यात्। सन्ध्यात्रये च नद्यादाववगाहेत। रात्रौ गोष्ठे गोमध्ये शयीत। दिवसे तु चरन्तीर्गाः अनुचरेत्।

इति कर्त्तव्यतान्तरमाह,—

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्।
न कुर्व्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः॥३२॥ इति॥

निदाघसन्तापे प्रथमतोगवाञ्छायां सम्पाद्य पश्चात् स्वयं छायायामुपविशेत्। एवं वर्षादौ। वर्षति सति वृष्टिपीडितानां गवां शालादिसम्पादनेन रक्षां कुर्य्यात्। तथा, हेमन्तशिशिरयोर्निशि निवासाय शीतरहितं स्थानं सम्पादयेत्। तथा, यदा कदाचित् मारुते भृशं वाति सति, स्थानादिसम्पादनेन तदुपद्रवात् संरक्षेत्। यदा गवां रक्षां कर्त्तुं न शक्नुयात्, तदा स्वात्मनोऽपि रक्षां न कुर्य्यात्।

अन्यदितिकर्त्तव्यमाह,—

आत्मनो यदिवाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽथवा।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम्॥३३॥इति॥

स्वकीयेषु परकीयेषु वा क्षेत्रादिषु सञ्चितं शस्यादिकं यदि काचिद्गौर्भक्षयेत्, तदा तां पश्यन्नपि निवारकाणामग्रे न कथयेत् । तथा, वत्सोयदि दोहकालादन्यत्र स्तनं पिबेत्, तदा तमपि वत्सं न कथयेत् ।

पुनरप्यन्यदितिकर्त्तव्यमाह,—

पिबन्तीषु पिबेत्तोयं संविशन्तीषु संविशेत् ।
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्व्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥ ३४ ॥ इति ॥

स्वयमत्यन्ततृष्णार्त्तोऽपि गवामुदकपानात् पूर्व्वमुदकं न पिबेत् । तथा, चिरस्थितिगतिभ्यां पादयोर्व्यथां प्राप्यापि गोसंवेशनात् प्राक् स्वयं न संविशेत् । यत्र क्वापि रोगार्त्ता सती भूमौ पतिता वा, जलपानाद्यर्थं गत्वा पङ्के मग्ना वा गौर्यदा दृष्टा, तदानीमेव स्वप्राणेषु लोभं* परित्यज्य सर्व्वेणापि प्रयत्नेन तां गामुद्धरेत् ।

ननु स्वप्राणेष्वलुब्धस्य प्रक्रान्तव्रतसमाप्त्यभावे दुरितक्षयो न स्यादित्यत आह,—

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ॥ ३५ ॥ इति ॥

अनुष्ठेयेभ्यः† सर्व्वेभ्यो व्रतेभ्यः इदमधिकं व्रतं यद्गोब्राह्मणार्थे मरणम् । तत्र कुतो व्रतभङ्गशङ्काऽवकाशः । स्वयं मरणमभ्युपगम्य

---

* लौल्यं,—इति पा० ।

† अनुष्ठितेभ्यः,—इति मु० ।

गोब्राह्मणरक्षणे प्रवृत्तो* यदि कथञ्चिज्जीवेत्, तदा गोब्राह्मणयोः सम्प्रोक्षा† जीवन्नपि ब्रह्महत्याया मुक्तो भवति।

अङ्गानि विधायाङ्गिनं व्रतविशेषं विदधाति,—

गोवधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्द्दिशेत्।
प्राजापत्यं ततः कृच्छ्रं विभजेच्च चतुर्व्विधम्॥ ३६॥ इति॥

एकभक्तादिरूपं प्राजापत्यव्रतं गोवधस्य प्रायश्चित्तं, तच्च व्रतं वक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्व्विधम्। तत्र गोवधस्य तारतम्यं न्यायागमाभ्यां निश्चित्य‡ तत्तारतम्यानुसारेणान्यतमं प्राजापत्यव्रतविशेषं निर्द्दिशेत्। यतो वधतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं§ विनिर्द्दिष्टं, ततो व्रततारतम्यानुगतं|| प्राजापत्यव्रतं चतुर्व्विधं यथा भवति, तथा विभजेत॥

इदानीं विभागं प्रकटयति,—

एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः।
अयाचिताश्येकमहरेकाहं मारुताशनः॥ ३७॥
दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं चैकभोजनः।
दिनद्वममयाची स्याद्द्विदिनं मारुताशनः॥ ३८॥

---

* प्रवृत्तौ,—इति शा०।

† स म्प्रेक्षा,—इति मु०।

‡ गोवधस्य तारतम्याभ्यां योग्यायोग्याभ्यां निश्चित्य,—इति मु०।

§ प्राजापत्यव्रतविशेषतारतम्यं,—इति मु०।

|| व्रततारतम्याय,—इति मु०।

त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः ।
दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मारुताशनः ॥ ३९ ॥
चतुरहं चैकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः ।
चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुरहं मारुताशनः ॥ ४० ॥ इति ॥

एकभक्तनक्तायाचितोपवासाः प्राजापत्यस्वरूपम् । सोऽयमाद्यः कल्पः । द्विगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं यत्, तत् द्वितीयः कल्पः । त्रिगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं तृतीयः कल्पः। चतुर्गुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं चतुर्थः कल्पः । तएते चत्वारः कल्पा वधभेदेषु योजनीयाः । तद्यथा । एकहायनस्य वधे प्रथमः । द्विहायनस्य वधे द्वितीयः । त्रिहायणस्य वधे तृतीयः । उरितनवयस्कस्य वधे चतुर्थः ।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
विप्राणां दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जपेद्द्विजः ॥ ४१ ॥
इति ॥

पवित्राणि पवमानसूक्तादीनि । भोजनदक्षिणा जपाः ग्रन्थानुसारेण द्रष्टव्याः ।

उपस्थानव्रतादेशनचर्य्यात्मकान् त्रीन् प्रायश्चित्तपादानभिधाय शुद्धिप्रकाशनरूपञ्चतुर्थपादमाह,—

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः । इति ।

स्वकीयविशुद्धिख्यापनार्थं स्वबन्धूनशेषान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

एतावता चतुष्पादप्रायश्चित्तस्यानुष्ठितत्वात् अत्र शुद्धौ नास्ति कश्चित् संशयः ।

सशिखमित्यादिना कृत्स्नं प्रायश्चित्तं यदुक्तं, तदेव च्यवन आह । "प्राजापत्यव्रतं गोवधे प्रायश्चित्तं, तथापि रोमाणि छित्वा, सशिखं वपनं कृत्वा, त्रिषवणस्नानं गवामनुगमनं सह शयनं, समूलतृणानि रथ्यासु चारयेत्*, व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम्"—इति । आचार्य्यैरेकहायनादिचतुर्व्विधवध्यभेदमभिप्रेत्य व्रते यच्चतुष्टयमुपन्यस्तम्, तदेव भङ्ग्यन्तरेण वृद्धप्रचेता† आह,—

"एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।
अबुद्धिपूर्व्वं पुंसां स्यात् द्विपादस्तु द्विहायने ॥
त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम्"—इति ॥

ननु आचार्य्योक्तादगोवधप्रायश्चित्तादधिकानि बहुविधानि गोवधप्रायश्चित्तानि नानामुनिभिर्द्दर्शितानि । तत्र कानिचित्कालेनाधिकानि । तद्यथा, एकमास-द्विमास-त्रिमासादिव्रतानि कालतोऽधिकानि । तथा, कानिचिद्दानेनाधिकानि । तद्यथैकगोदानमारभ्य सहस्रगोदानपर्य्यन्तानि । कानिचित्कायक्लेशेनाधिकानि । तद्यथा, द्वादशरात्रोपवासादीनि । बाढं, तत्र निमित्तगौरवं व्रतगौरवं च पर्य्यालोच्य न्यायेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तां च‡ वयं प्रदर्शयामः । तत्र याज्ञवल्क्यो व्रतचतुष्टयमाह,—

---

* सम्यक् तृणानि दद्यात् सञ्चारयेत्,—इति मु० ।

† बृहत्प्रचेता,—इति मु० ।

‡ तानि च,—इति सो० स० आ० पुस्तकेषु ।

"पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ।
गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥
कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रञ्च चरेद्वाऽपि समाहितः ।
दद्यात् त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः"—इति ॥

तत्र गोस्वामिभेदमुपजीव्य व्यवस्था । जातिमात्रब्राह्मणस्वामिके त्रिरात्रोपवासो वृषभैकादशगोदानं च । क्षत्रियस्वामिके पञ्चगव्याशनम् । वैश्यस्वामिके मासमतिकृच्छ्रम् । शूद्रस्वामिके कृच्छ्रम् । विष्णुर्व्रतत्रयमाह,—

"गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम्* (१) ।
प्रत्यहं स्यात्† पराको वा चान्द्रायणमथापि वा"—इति ॥

एतत्त्रयमपि क्षत्रियस्वामिकविषयम् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । "गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्‡ सशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गां चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां दद्यात्"—इति । एतत्तु वैश्यस्वामिकविषयम् । यत्तु संवर्त्तेनोक्तम्,—

"गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं तत्त्वतः शुभाम् ।

---

* निरन्तरम्,—इति शा ।

† प्राजापत्यं,—इति शा० ।

‡ पञ्चगव्याहारमात्रमुपवसन्,—इति मु० ।

---

(१) पलपरिमाणमुक्तं ज्योतिषे । "पलन्तु लौकिकैर्म्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् । तोलकत्रितयं चेयं ज्योतिर्व्विः स्मृतिसम्मतम्"—इति । द्वादशभी रक्तिकाभिरेकोलौकिकोमाषको भवति, अष्टभिश्च माषकैरेकं तोलकम् ।

गोघ्नः कुर्व्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरूपसन्निधौ * ॥
तत्रैव क्षितिशायी स्यान्मासार्द्धं संयतेन्द्रियः ।
सक्तुयावकभैक्ष्याशी पयोदधि घृतं शकृत् ॥
एतानि क्रमशोऽश्नीयात् द्विजस्तत्पापमोचकः ।
शुद्ध्यते सार्द्धमासेन नखरोमविवर्जितः ॥
स्नानं त्रिषवणं कुर्य्याद्गवामनुगमं तथा ।
एतत्समाहितः कुर्य्यात् स नरो वीतमत्सरः ॥
सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
ततश्चीर्णव्रतः कुर्य्यात् विप्राणां चैव भोजनम् ॥
भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां प्रदद्याद्विचक्षणः ।
वृषभं तिलधेनुं(१) वा ततो मुच्येत किल्विषात्"—इति ॥

यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । "गोघ्नस्य गोप्रदा गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्यप्राशनं गवां चानुगमनम्"—इति । तत् शूद्रस्वामिकविषयम् । यत्तु मनुनोक्तम् †,—

* गोरूपसंज्ञितः,—इति मु० ।
† संवर्त्तेनोक्तम्,—इति मु० ।

(१) तिलधेनुश्च वराहपुराणे उक्ता । "तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापप्रणाशिनीम् । यां दत्वा पापकर्म्मापि मुच्यते नरकार्णवात् । चतुर्भिः सेतिकाभिश्च प्रस्थएकः प्रकीर्त्तितः । ते षोड़श भवेद्धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् । इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयास्तथा । नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुड़मयी तथा । पृष्ठे ताम्रमयी सा स्याद्घण्टाभरणभूषिता । इक्षुशृङ्गीं कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् । कांस्योपदोहां रौप्यखुरां पूर्व्वधेनुविधानतः"—इति । सेतिका कुड़वः, स च द्वादशप्रसृतिपरिमितः ।

"उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणाऽऽर्द्रेण संवृतः ॥
चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं[1] मितम् ।
गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥
दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्द्धं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनी[2] भवेत् ॥
तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनास्वपि चासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥
आतुरामभियुक्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः[3] ।
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्व्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्व्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽपि वा ।

---

(१) "मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः"—इति कात्यायनेन प्रत्यहं कालद्वये भोजनविधानात् भोजनकालत्रयमतिक्रम्य चतुर्थकालं प्राप्य अश्नीयात्। तेन पूर्व्वदिने उपोष्य परदिने रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः। अ-क्षारलवणं क्षारलवणभिन्नम् । क्षारं राजिकादि, लवणं सैन्धवादि । अक्षारलवणमकृत्रिमलवणं, तत्तु सैन्धवादीति केचित् ।
(२) वीरासनमुक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे । "उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासनं प्रोक्तमनाश्रित्योपवेशनम्"—इति ।
(३) भयैर्भयनिमित्तैश्चौरव्याघ्रादिभिरभियुक्तामाक्रान्तामित्यर्थः ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥
अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥
वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्"—इति ॥

एतत् ब्राह्मणपरिगृहीताया बुद्धिपूर्वकवधविषये द्रष्टव्यम् । यत्त्वङ्गिरसोक्तम्,—

"उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो भुञ्जीत यावकम् ।
अक्षारलवणं रूक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम्(१) ॥
कृतवापो वसेत् गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ।
द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥
पादशौचक्रिया कार्य्या अद्भिः कुर्व्वीत केवलम् ।
प्रतिबद्धारयेद्दण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम् ॥
गाश्चैवानुव्रजेन्नित्यं रजश्चासां सदा पिबेत्* ।
तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेच्च व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनो भवेत् ।
गोमतीं च जपेद्विद्यामोंकारं वेदमेव च ॥
आतुरामभियुक्तांश्च रोगव्याघ्रादिभिर्भयैः† ।

* पिबेत्,—इति मु० ।

† आतुरामतिभीतां वा चोरव्याघ्रादिभिर्भयैः,—इति मु०पुस्तके पाठः ।

(१) दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः ।

पतितां पङ्कलग्नाञ्च सर्व्वप्राणैर्व्विमोचयेत् ॥
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्व्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
आत्मनोयदि वाऽन्येषां गेहे क्षेत्रेऽथ वा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥
अनेन विधिना गोघ्नो यस्तु गा अनुगच्छति ।
स तद्वधकृतं द्वाभ्यां मासाभ्यां तु व्यपोहति ॥
वृषभैकादशागाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्"—इति ॥

एतत् ब्राह्मणस्वामिककामकृतगोबधएव तारुण्यादिगुणवद्विषयं द्रष्टव्यम् । अत्र जप्यां गोमतीविद्यां यम आह,—

"गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्व्वपापप्रणाशिनीम् ।
स्तोत्रं मे वदतो विप्राः, शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥
गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥
अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।
पावनं सर्व्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।
ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रयोजिकाः ॥
सर्व्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः ।

नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः" ।

यत्तु हारीतेनोक्तम्। "गोघ्नस्तच्चर्म्मार्द्रमूर्द्धलाङ्गूलं परिधाय गामनुतिष्ठेत् तिष्ठमानासु चासीनास्वासीनः संविशमानासु संविशन् संवीताङ्गोवीतमत्सरः शीतवातोष्णातिवर्षेषु नात्मनस्त्राणं कुर्य्यात् गोरकृत्वा चोरपङ्कव्याघ्रादिभ्यो* भयेभ्यो मोचयेदेवं सुचरित-प्रायश्चित्तो वृषभमेकादश गाश्च दत्वा षयोदशमासेन पूतो भवति"—इति। यदपि वशिष्ठेन,—

"गां चेद्धन्यात्तस्यास्तच्चर्मणाऽऽर्द्रेण वेष्टितः† ।
षण्मासान्कृच्छ्रं तिष्ठेत वृषभैकादशाश्च गाः"—इति ॥

दद्यादितिशेषः। देवलोऽपि। "गोघ्नः षण्मासान् तच्चर्मपरिवृतो गोग्रासाहारो(१) गोव्रतोपवासी गोभिरेव सहाचरन् मुच्यते"—इति। एतत्त्रितयमपि सवनस्थब्राह्मणगोवधे कामकृते द्रष्टव्यम्। यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

"गोघ्नस्तच्चर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठे तथा पुनः ।
गाश्चानुगच्छेत् सततं रात्रौ वीरासनादिभिः ॥

---

* व्याघ्रादीनां,—इति मु० पुस्तके।
† गां चेद्धन्यात्तस्याश्चर्म्मणार्द्रेण परिवेष्टितः,—इति शा० स० पुस्तकयोः।

---

(१) गोग्रासमाहरतीति गोग्रासाहारो गोग्रासाहर्त्ता इति तदर्थः। "कर्म्मण्यण्"—इत्यणि तत्पदं सिद्धम्।

वर्षशीतातपक्लेशवह्निपङ्कभयादिभिः ।
मोचयेत् सर्वयत्नेन पूयते वत्सरैस्त्रिभिः''—इति ॥

यच्च शङ्खेनोक्तम्,—

"निषाद*शूद्रहत्यायामगम्यागमने तथा ॥
गोवधे च तथा कुर्य्यात् परस्त्रीगमने तथा''—इति ।

गौतमोऽपि ।"गाञ्च वैश्यवत्(१)"—इति । एतत्त्रितयमपि कामकृते सवनस्थब्राह्मणगोवधे द्रष्टव्यम् । यत्तु यमेन,—

"गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात् सुचरितव्रतः ।
अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्''—इति ॥

तत् सवनस्थश्रोत्रियगुणवद्गोवधे द्रष्टव्यम् । अतएव प्रचेताः । "स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालवधेषु भ्रूणहा भवति''—इति । अनयैव दिशा व्यासादिवचनेष्वपि प्रायश्चित्तगौरवलाघवे गोगतगुणागुणौ परीक्ष्य विषयव्यवस्था योजनीया । वचनानि तु प्रदर्श्यन्ते । व्यासः,—

"मासं वाऽपि पिबेद्गोघ्नः शुचि गोमूत्रयावकम् ।
दद्याद्वा दशकं चैव धेनूनां ब्राह्मणाय वा†''—इति ॥

---

* पादाश्च,—इति मु० पुस्तके ।
† दद्याच्च दशकं सैकं धेनूनां ब्राह्मणाय च,—इति मु० ।

---

(१) गां हत्वा वैश्यवत् वैश्यहत्यावत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यादित्यर्थः ।

पैठीनसिः । "गोष्ठे वसन् यवागूं प्रसृतितण्डुलसृतां* मासं भुक्त्वा† गोभ्यः प्रियं कुर्व्वाणो गोघ्नः शुद्ध्यति"—इति। विश्वामित्रः,—

"कृच्छ्रांश्च चतुरः कुर्य्याद्गोवधे बुद्धिपूर्व्वके ।
अमत्या तु व्रतं कुर्य्यात्‡ तदर्द्धं वृद्धबालयोः"—इति ॥

जाबालिः,—

"प्राजापत्यञ्चरेन्मासं गोहत्यां§ चेदकामतः ।
गोहितो गोऽनुगामी स्याद् गोप्रदानेन शुद्ध्यति"—इति ॥

जातुकर्ण्यः,—

"गाञ्चेदकामतो हन्यात् ब्राह्मणानुज्ञया ततः ।
प्राजापत्यत्रयं कृत्वा चार्पयेद्|| ब्राह्मणाय गाः"—इति ॥

व्याघ्रः,—

"गाञ्चेद्धन्यान्नरोऽकामात् पणसप्तशतं तथा ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय दद्यात् शुद्ध्यर्थमात्मनः"—इति ॥

हारीतः,—

---

* प्रभूततण्डुलकृतां,—इति मु० ।

† भुञ्जानः,—इति मु० ।

‡ अमत्या तु द्वयं कुर्यात्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः। "स्यात् त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्व्वके"—इति वचनान्तरसंवादात् । व्रतस्य बुद्धिपूर्व्वकेऽप्यविशेषात् अमत्या तु व्रतमित्यसङ्गत एव पाठः प्रतिभाति ।

§ गां हत्वा,—इति मु० ।

|| प्राजापत्यव्रतं कृत्वा स्पर्शयेत्,—इति मु० ।

"अकामाद्वा सकामाद्वा गोघ्नस्य पुरुषस्य वै ।
ब्राह्मणानुज्ञया* तत्र यथावदनुपूर्व्वशः ॥
सशिखं वपनं कुर्य्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ।
पयोशी[१] पञ्चगव्याशी† गोष्ठशायी जितेन्द्रियः ॥
गवामनुगमश्चैव तस्मान्च नियतव्रतः ।
अद्भिर्यस्तर्पयेन्नित्यं शोधयेद्दुष्कृतं स्मरन् ॥
एकरात्रं जले स्थित्वा त्रिरात्रं तदनन्तरम् ।
गोदानं सर्व्वशक्त्या च ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥
स किल्विषात् समुत्थाय मुच्यते नात्र संशयः"—इति ।

चतुर्व्विंशतिमते,—

"गोघ्नः सौम्यत्रयं कुर्य्यात् कृच्छ्रं वा नवमासिकम् ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैस्तु वा शुचिः[२] ॥
गवामनुगमं कुर्य्याद् गवां मध्ये वसन् निशि ।
पञ्चगव्याशनो नित्यं गोवधात् तु प्रमुच्यते"—इति ॥

बृहस्पतिः,—

---

* ब्राह्मणान् ज्ञापयेत्,—इति मु० ।
† पिवेद्वै पञ्चगव्यानि,—इति मु० ।

---

(१) पयोशी. क्षीराशी । "कुरवोत्कम्पितं मन्नम्"—इतिवत् सन्धिरार्षः ।
(२) सौम्यत्रयं सौम्यकृच्छ्रत्रयम् । तथाच सौम्यकृच्छ्रत्रयं, नवमासव्यापक-प्राजापत्यव्रतं, मासत्रयगोमूत्रयावकाहारश्चेति त्रीणि प्रायश्चित्तान्यत्र विहितानि ।

"गोघ्नस्य पावनं सम्यग् गदतोमे निबोधत।
यष्ट्यादिभिश्च हत्वा गा मानवं व्रतमाचरेत्॥
रोधादिना चाग्निरथमापस्तम्बोक्तमेव वा।
पादं चरेद्रोधवधे कृच्छ्रार्द्धं बन्धपातने॥
अतिवाह्ये च पादोनं कृच्छ्रमज्ञानताड़ने*(१)।
गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुञ्च सुव्रताम्(२)॥
रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्।

---

* कृच्छ्रमाद्याज्ञताड़ने,—इति मु०।

---

(१) रोधः स्थीयायागोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः। बन्धनं विहितेतर-बन्धनम्। "कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्ज्जिते"—इति तु बन्धनं विहितमेव। रात्रौ रक्षार्थं रोधबन्धनयोस्तु न दोषः। "सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः"—इति स्मरणात्। एतत् सर्व्वं नवमाध्याये वक्ष्यते।

(२) कपिला, "लाङ्गूलं श्वेतवर्णञ्च भालञ्च श्वेतमेव वा। सर्व्वाङ्गञ्चैव यस्यास्तु सर्व्ववेशैः सुशोभितम्। आवर्त्तनं पृष्ठदेशे लाङ्गूलेनैव चुम्बितम्। पृष्ठं सुशोभनञ्चैव सर्व्वलक्षणसंयुताम्। कपिलां तां विजानीयादति भाग्येन लभ्यते"—इत्युक्तलक्षणा। दोग्ध्री,—

"अशीतिपलदुग्धञ्च दोह्या गौर्या दिने दिने।
पीतवत्सा च या लोके दोग्ध्री सा परिकीर्त्तिता"॥

इत्युक्तलक्षणा। सुव्रता सुखसन्दोह्या।

अतिवृद्धामतिकृशामतिबालाञ्च रोगिणीम्(१) ॥
हत्वा पूर्व्वविधानेन चरेदर्द्धं व्रतं द्विजः ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् शक्त्या दद्याद्धेम तिलांश्च गाः ॥
हेमगोतिलदानेन* नरः पापात् प्रमुच्यते"—इति ।

गावः श्लाघ्याखिलोक्यामिति निगमगिरस्तादृशीनां वधे यत्
प्रायश्चित्तं प्रणीतं किमपि गणयतस्तच्च सामान्यगौतम्† ।
भारद्वाजान्ववायः प्रथितसमुदयः स्वोदितैरेव सूक्तै-
रध्यायस्याष्टमस्य व्यतनुत विवृतिं शाश्वतीं माधवार्य्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-व्याख्यायां माधवीयायां अष्टमोऽध्यायः ॥०॥

---

* हेमाश्वतिलदानेन,—इति मु० ।

† सामान्यमेति,—इति स० शा० पे० ।

---

(१) अतिवृद्धा वृद्धत्वेन दृषच्छेदनासमर्था । अतिकृशा कृशत्वेन वाहन-दोहनायोग्या । बाला वर्षपर्य्यन्ता, तदतिक्रान्ता अतिबाला द्वितीयवर्षीया । तदुक्तम् । "वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवार्षिकी" —इति ।

नवमोऽध्यायः ।

पादानुग्रहतोयस्य प्राप्ता मानुषविग्रहम् ।
मुनिभार्य्याऽनिशं रामं तं वन्देऽमितविक्रमम्* ॥

अष्टमाध्याये गोवधस्य सामान्येन प्रायश्चित्तमुपवर्णितम् । अथ नवमाध्याये रोधादिनिमित्तविशेषानुपजीव्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिधीयन्ते । तत्र, "एकपादञ्चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत्"—इति वक्ष्यति । तयोः पुरस्तादपादमाद्यश्लोकेन दर्शयति,—

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः ।
तद्वधन्तु न तं विद्यात् कामकारकृतं तथा ॥१॥ इति ॥

व्रजे शालायां वा गाः प्रवेश्य तृणादिभक्षणप्रतिबन्धोरोधः । गले पाशेन दोहाद्यर्थं पादेषु रज्वा वा नियन्त्रणं बन्धः । गोस्तु† रोधबन्धौ द्विविधौ, हितावहितौ च । रोगग्रस्ताया गोर्भक्षणनिवारणं हितो रोधः । क्षुधिताया गोः तृणादिभक्षणनिवारणमहितोरोधः । एवं बन्धस्यापि द्वैविध्यम् । तत्र, हितयोर्बन्धरोधयोः प्रत्यवायजनकत्वाभावान्न प्रायश्चित्तनिमित्तत्वम् । एतदेवाङ्गिराआह‡,—

---

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† तौ च,—इति मु॰ ।

‡ अतएवाङ्गिराः,—इति मु॰ ।

"सायं सङ्गोपनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः" - इति ।

लगुड़ादिभिर्निपातने प्रायश्चित्तमाह,—

दण्डादूर्द्धं यदन्येन प्रहाराद्यदि पातयेत् ।
प्रायश्चित्तं यथा प्रोक्तं द्विगुणं गोव्रतं चरेत्*॥२॥ इति ॥

दण्डस्य लक्षणम्, "अङ्गुष्ठमात्र"—इत्यनेन वक्ष्यति । तस्मात् दण्डादूर्द्धमधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । अन्येन लगुड़ादिना, पातयेन्मारयेत् । अकामकृते गोवधे यत् प्रायश्चित्तं पूर्व्वाध्याये प्रोक्तं, तदेवात्र द्विगुणीभूतमाचरेत् ।

इदानीं प्रायश्चित्तविशेषानभिधातुमन्यानि बधनिमित्तान्युपन्यस्यति,—

रोधबन्धनयोक्त्राणि घातश्चेति चतुर्व्विधः† । इति ॥

बधनिमित्तविशेषः । चतुर्व्विधान् रोधादिबधान् स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यति ।

तेषु बधेषु प्रायश्चित्तान्याह,—

एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ॥ ३ ॥
योक्त्रेषु पादहीनं स्याच्चरेत् सर्व्वं निपातने । इति ॥

पूर्व्वाध्यायोक्तप्राजापत्यव्रतस्य पादभेदेन रोधादिबधेषु प्राय-

* द्विगुणं गोबधे चरेत्,—इति मु० ।

† चतुर्व्विधम्,—इति मु० ।

श्चित्तान्यवगन्तव्यानि। नन्वेतदङ्गिरोवचनेन विरुध्यते, अङ्गिरा हि मासद्वयकृच्छ्रं गोव्रतत्वेनाभिधाय रोधादिवधेषु तत्पादादीनि विधत्ते,

"पादं चरेत् रोधवधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत्।
योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्व्वं निपातने"—इति।

नायं दोषः। गुणवद्गुणविषयत्वेनाङ्गिरःपराशरवचनयोर्व्यवस्थापनीयत्वात्। अन्यथा, अङ्गिरसः सम्वर्त्तापस्तम्बाभ्यां सह विरोधः कथं परिह्रियेत। सम्वर्त्तः पञ्चकृच्छ्रं गोवधव्रतमभिधायैतदाह,—

"प्रायश्चित्तस्य पादन्तु निरोधे व्रतमाचरेत्।
द्वौ पादौ बन्धने चैव पादोनं योजने तथा॥
पाषाणैर्लोष्टकैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः।
निपात्य संचरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विशुद्धये"—इति॥

आपस्तम्बोऽपि दिनचतुष्कक्कत्यं* पादत्वेन प्रकल्प्येदमाह,—

"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः॥
एकपादञ्चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत्।
योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्व्वं निपातने"—इति॥

नन्वेवमपि पूर्व्वापरविरोधो दुष्परिहरः, पूर्व्वाध्याये ह्यकामकृते षोडशरात्रकृच्छ्रोऽभिहितः, अत्र तु कामकृते रोधवधे चतूरात्रोऽभिधीते। नायं दोषः। अत्र प्रामादिकस्य वालवत्सादिवधस्य प्रायश्चित्तमिति परिहरणीयत्वात्। एवं तर्हि चतूरात्राष्टरात्र

* दिनचतुष्टयकृतं,—इति शा० स०।

द्वादशरात्रषोड़शरात्ररूपाणां चतुर्विधानां कृच्छ्राणां बालवत्सादि-विषयाणां पूर्व्वमभिहितत्वात् पुनरुक्तमिति चेत् । न । रोधादि-निमित्तस्य पूर्व्वमनुपलभ्यमानत्वात् । तत्र हि केवलं रज्ज्वादौ रक्षणार्थं पाशबद्धानां याहच्छिककमरणमुपन्यस्तम् । एवं तर्हि रोधादीनां पुरुषापराधत्वेनाधिकं प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति चेत् । न, रोधनीयस्य वत्सादेः शूद्रस्वामिकत्वादिलक्षणस्य हीननिमित्त-स्यात्र कल्पनीयत्वात् । तस्मात् न कोऽपि विरोधः ।

बधनिमित्तस्य रोधस्य स्वरूपमाह,—

गोष्ठे वाऽपि* गृहे वाऽपि दुर्गेष्वप्यसमस्थले ॥ ४ ॥
नदीष्वथ समुद्रेषु त्वन्येषु च नदीमुखे† ।
दग्धदेशे मृता गावः स्तम्भनाद्रोध उच्यते ॥ ५ ॥

दुर्गाणि पर्व्वतसंकीर्णमार्गादीनि‡ । असमस्थलं निम्नोन्नतप्रदेशः । अन्येषु वापीतड़ागादिषु । नदीमुखं समुद्रनदीसङ्गमप्रदेशः । दग्ध-देशो दावाग्न्यादिना दग्धः सघुष्णभस्माक्रान्तप्रदेशः । यथोक्तेषु स्थानेषु स्तम्भनाद्गावो मृता भवन्ति । अतस्तादृशस्तम्भनमात्रं रोध-उच्यते । ईदृशरोधनिमित्तं प्रायश्चित्तमापस्तम्ब आह,—

"कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहभयेषु च ।
यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पादएको विधीयते"—इति ॥

---

* गोवाटे वा,—इति शा० स० ।

† नदीष्वथ समुद्रेष्वन्येषु नदीमुखेषु च,—इति शा० ।

‡ पर्व्वताग्रसङ्कीर्णमार्गादीनीति,—इति मु० ।

वधनिमित्तबन्धनस्य स्वरूपमाह,—

योक्त्रदामकडोरैश्च कण्ठाभरणभूषणैः।
गृहे वाऽपि वने वाऽपि बद्धा स्याद्गौर्मृता यदि* ॥ ६ ॥
तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च तत्। इति।

योक्त्रं पाशः शकटयुगच्छिद्रसम्बन्धः। दामकं धेनुबन्धनहेतुः पाशः। डोरं रज्जुमात्रम्। कण्ठाभरणं घण्टाकिङ्किण्यादि। भूषणं ललाटादौ निबद्धवराटकादि। ईदृशैः साधनैर्बद्धा गौर्गृहे स्थिता वा चरणाय अरण्ये गता वा यदि म्रियते, तदा मरणनिमित्तं योक्त्रादिकमत्र बन्धनमित्युच्यते। गोषु योक्त्रादियोजनं कामकृतं बन्धनं, गोशालायां स्थापितेषु योक्त्रादिषु यदि गावोलग्नाः स्युस्तदानीमकामकृतं बन्धनमिति द्विविधं बन्धनं विज्ञेयम्। एतच्च सप्रायश्चित्तमापस्तम्ब आह,—

"कण्ठाभरणदोषेण गौर्वा यत्र विपद्यते।
चरेदर्द्धं व्रतं तत्र भूषणार्थं हि तत्कृतम्"—इति

वधनिमित्तस्य योक्त्रस्य स्वरूपमाह,—

हले वा शकटे पङ्क्तौ पृष्ठे वा पीड़ितो नरैः ॥ ७ ॥
गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योक्त्राद् भवति तद्वधः। इति।

पङ्क्तिः खलमधि बन्धनं, गोपतिर्बलीवर्द्दः। स च स्थाविरेण रोगेण वा वोढुमशक्तो हलरथपङ्क्तिगोणीभारेषु(१) वाहितो म्रियेत,

* बद्धः स्याद्गौर्मृतो यदि,—इति शा०। एवं परत्र पुंलिङ्गः पाठः।

(१) गवादीनां पृष्ठे निधेयः धान्यादिपूर्णाधारविशेषो गोणी।

तदा तन्मरणनिमित्तं वहनियोजनं योक्तमित्युच्यते । हलादि-वाहनं दमनादीनामुपलक्षणम् । अतएवापस्तम्बः,—

"दमने दामने रोधे संघाते चैव योजने ।
नस्ते सकलपाशैर्वा मृते पादोनमाचरेत्"—इति ॥

अशिक्षितबलीवर्द्दस्य वोढुं शिक्षणं दमनम् । दाम्ना पाशेन सम्पादितो* दामनः । रोधो गलनिरोधः । सङ्घातः समूहः पूर्व्वोक्ता पङ्क्तिः, तत्र योजनं बन्धनम् । नस्तः नासिकायां डोरप्रक्षेपः । सकलपाशा इतरे सर्व्वे बन्धनविशेषाः ॥

बधनिमित्तस्य घातस्य स्वरूपमाह,—

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतनः ॥ ८ ॥
कामाकामकृतक्रोधो दण्डैर्हन्याद्यथोपलैः ।
प्रहता वा मृता वाऽपि तद्धेतुर्विनिपातने† ॥ ९ ॥

मत्तो धनादिना दृप्तः । प्रमत्तो मद्यपानादिपरवशः‡ । उन्मत्तो व्याध्यादिना विभ्रान्तः । चेतनो लोकव्यवहारादिक्षमः§ । अचेतनो मुग्धः । मारयिष्यामीति बुद्धिः कामः । व्यर्थचेष्टामात्रमकामः । ताभ्यामुत्पादितः क्रोधो यस्यासौ दण्डादिभिर्यदि हन्यात्, तदा मरणमन्तरेण केवलं प्रहता स्यात् । तत्कामकृतः संप्रहारो घात-

---

* पादलग्नपाशेन सन्ताड़िता,—इति मु० ।

† हता वाऽपि मृता वापि तद्धि हेतुर्निपातने —इति शा० ।

‡ मद्यपानादिना अवशः,—इति शा० ।

§ लोकव्यवहारदक्षः,—इति शा० ।

इत्युच्यते। अकामकृतन्तु मारणं घातः। दण्डोपलाभ्यां शस्त्रादीन्युपलक्ष्यन्ते। अतएवापस्तम्बः,—

"पाषाणैर्लगुडैः पाशैः शस्त्रेणान्येन वा बलात्।
निपातयति योगर्व्वैः* सर्व्वमेव समाचरेत्"—इति॥

दण्डादूर्द्ध्वं यदन्येनेत्यत्र दण्डादधिकेन लगुड़ादिना कृतस्य प्रहारस्य प्रायश्चित्तनिमित्तत्वं वदताऽर्थाद्दण्डप्रहारस्य निर्द्दोषत्वमङ्गीकृतम्। तत्र कोऽसौ दण्ड इत्याकाङ्क्षायामाह,—

अङ्गुष्ठमात्रस्थूलस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः†।
आर्द्रस्तु सपलाशश्च दण्डइत्यभिधीयते॥ १०॥ इति॥

अङ्गुष्ठमात्र इत्यनेन ततोऽधिकं स्थौल्यं व्यावर्त्त्यते, न लल्पम्, अल्पस्य बधहेतुत्वाभावात्। बाहुमात्र इत्यनेनाप्यधिकदैर्घ्यव्यावृत्तिः। अतिदैर्घ्ये प्रहारे मुखपर्य्यन्तप्रसारणेन चक्षुराद्युपघातप्रसङ्गात्। आर्द्रत्वं सपलाशत्वञ्च वेदनाऽनुत्पत्त्यर्थम्। उक्तलक्षणेन दण्डेन भीतिमेवोत्पादयेत्, न तु वेदनामित्याशयः।

यथोक्तदण्डप्रहारेण रुग्णस्य गोः पातमूर्च्छनयोः सतोः प्रत्यवायप्रायश्चित्तप्रसक्तावपवदति,—

मूर्च्छितः पतितो वाऽपि दण्डेनाभिहतः स तु।
उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा॥ ११॥

* योगां वै,—इति मु०।

† बाहुमात्रप्रमाणकः,—इति मु०।

ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वाऽपि पिबेद्यदि ।
पूर्व्वं व्याध्युपसृष्टश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १२ ॥

यस्तु गौश्चिरं व्याधिपीड़ितोऽत्यन्तकष्टसञ्चारणार्थं यथोक्तदण्डेनाभिहतः सन्पतितो मूर्च्छितो वाऽपि भवेत्, स पुनरुत्थाय कानिचित्पदानि गच्छेत्, तदा प्रहर्त्तुः प्रत्यवायो नास्ति । अथोत्थातुमशक्तस्तदाऽपि तृणे भक्षिते नास्ति प्रत्यवायः । भक्षयितुमशक्तो यदि जलं पिबेत्, तदाऽपि नास्ति प्रत्यवायः । उत्थानतृणभक्षणजलपानान्यकृत्वा मूर्च्छानन्तरमेव म्रियेत चेत्, तदा प्रहर्त्ता प्रत्यवैतीत्यर्थादवगन्तव्यम् ।

गोगर्भस्य बधे प्रायश्चित्तमाह,—

पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भसम्मिते ।
पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १३ ॥ इति ॥

चतस्रो गर्भावस्थाः, पिण्डः सम्मितोऽचेतनः सचेतनश्चेति । गर्भाशये पतितं वीर्य्यं कललबुद्बुदादिक्रमेणार्द्धमासे पिण्डभावमापद्यते । सएव मासमात्रेण दार्ढ्यमापद्य सम्मित इत्युच्यते । सम्यङ्मितः परिच्छितो दृढ़ीभूतः सम्मितः । स च सप्तमे मासि प्राणवायुसञ्चाररूपां चेतनामापद्यते । मासादूर्द्ध्वमा सप्तमान्मासादचेतनः,—इत्युच्यते । तदूर्द्ध्वं पतितोमृतो भवेत् । अत्र पिण्डस्थे गर्भे प्राजापत्यस्य पादमाचरेत् । सम्मितबधे अर्द्धकृच्छ्रम् । अचेतनबधे पादत्रयम् । सचेतनस्य चतुर्थस्य बधे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ।

पादकृच्छ्रादीनां चतुर्णामङ्गभूतांश्चतुरोवपनविशेषानाह,—

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ॥ १४ ॥ इति ॥

रोमवपनेन* नखनिकृन्तनमप्युपलक्ष्यते । नितरां पातनं निपातनम् । सम्पूर्णस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे इत्यर्थः । इदं चतुर्विधं वपनं शङ्खोऽप्याह,—

"रोमाणि प्रथमे पादे द्विपादे श्मश्रुवापनम् ।
पादहीने शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने"—इति ॥

नखनिकृन्तनं आपस्तम्ब आह,—

"पादे तु नखरोमाणि द्विपादे श्मश्रुवापनम् ।
त्रिपादे तु शिखा धार्य्या चतुर्थे सशिखं स्मृतम्"—इति ॥

वपनविशेषवच्चतुर्णां व्यवस्थितान् दानविशेषानाह,—

पादे वस्त्रयुगञ्चैव द्विपादे कांस्यभाजनम् ।
त्रिपादे गोवृषं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतम् ॥ १५ ॥ इति ॥

गोवृषो बलीवर्द्दः । द्विपादे कांस्यभाजनमशक्तस्य, शक्तस्य त्वर्द्धसुवर्णम् । तदाह शङ्खः,—

"कृच्छ्रपादे वस्त्रदानं कृच्छ्रार्द्धे काञ्चनं तथा ।

* रोमपदेन,—इति मु० ।

† कृच्छ्रमर्द्धन्तु काञ्चनम्,—इति शा० ।

(१) कृच्छ्रार्द्धे काञ्चनं तथेत्यनेन काञ्चनार्द्धदानं विधीयते, तथेत्यनेन अर्द्धस्य परामर्शात् । यद्यपि काञ्चनशब्दः स्वर्णमात्रवाची, स्वर्णस्य चार्द्धासम्भवः तस्य परिमाणापेक्षत्वात्, स्वर्णस्य च परिमाणविशेषाभावात्, तथापि उक्तादेव हेतोः काञ्चनशब्दस्य परिमाणविशेषावच्छिन्नस्वर्णपरत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । तथाच, "पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश"—इत्युक्तेरशीतिरत्तिकापरिमितं स्वर्णमिह काञ्चनपदेन ग्राह्यम् ।

पादन्यूने तु गां दद्यात् पूर्णे गोमिथुनं स्मृतम्"—इति ॥

चतुर्थावस्थस्य सचेतनस्य गर्भस्य बधे प्रायश्चित्तमाह,—

निष्पन्नसर्व्वगात्रस्तु दृश्यते वा सचेतनः ।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णो द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥ १६ ॥ इति ॥

अष्टमे मासे सर्वावयवसम्पूर्णो भवति*, प्रसवप्रत्यासन्नकाले सचेतन इतस्ततः सञ्चरन्नुपलक्षयितुं शक्यते। अङ्गानि शिर-आदीनि, प्रत्यङ्गानि ग्रीवादीनि । तथाच स्मर्य्यते,—

"अङ्गान्यत्र शिरोहस्तौ वक्षः पार्श्वौ कटी तथा ।
पादाविति षडङ्गानि शास्त्रविद्भिः समासतः ॥
प्रत्यङ्गानि पुनर्ग्रीवा बाहू पृष्ठं तथोदरम् ।
ऊरू जङ्घे षडित्याहुस्तथा रोमनखं परम्"—इति ।

तैरङ्गैः प्रत्यङ्गैश्च सम्पूर्णे गर्भे निहते प्राजापत्यद्वयमाचरेत् । तदेतच्चतुर्विधं गोगर्भबधप्रायश्चित्तं षट्त्रिंशन्मतेऽपि दर्शितम्,—

"पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते ।
पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते † (१) ।

---

* सम्पूर्त्तिर्भवति,—इति मु० ।
† चेतनेन समन्विते,—इति मु० ।

---

(१) चित्तार्थकचेतःशब्देन तत्कार्य्यं ज्ञानं लक्ष्यते । तेन, ज्ञानसमन्विते चैतन्यसमन्विते इत्ययमर्थो बोद्धव्यः ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोघ्नस्य निष्कृतिः"—इति ।

*आपस्तम्बोऽपि,—

"पादः सम्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ बन्धने(१) चरेत् ।
पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोघ्नस्य निष्कृतिः"—इति* ।

अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषानाह,—

पाषाणेनाथ दण्डेन† गावो येनापघातिताः‡ ।
§शृङ्गभङ्गे चरेत्पादं द्वौ पादौ तेन घातने ॥ १७ ॥
लाङ्गूले पादकृच्छ्रन्तु द्वौ पादावस्थिभञ्जने§ ।
त्रिपादं चैककर्णे तु चरेत् सर्वं निपातने ॥ १८ ॥ इति ॥

येन पुंसा पाषाणादिसाधनैर्गवामुपघातः क्रियते, स पुमान् गोमरणाभावेऽप्यवयवभङ्गप्रत्यवायनिवृत्तये निर्दिष्टं प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । यत्त्वङ्गिरसा दर्शितम्,—

* एतदादि, इति—इत्यन्तं नास्ति मु० पुस्तके ।

† दण्डपाषाणकेनैव,—इति शा० ।

‡ येनाभिघातिताः,—इति मु० ।

§ शृङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादावस्थिभञ्जने,—इत्यर्द्धमात्रं दृश्यते मु० पुस्तके ।

(१) बन्धनपदेन बन्धनयोग्यकठिनावस्था लक्ष्यते । द्वौ पादौ दृढ़तां गते, —इत्येकवाक्यत्वात् ।

"अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।
पातनञ्चैव शृङ्गस्य मासार्द्धं यावकं पिबेत्"—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

"अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा शृङ्गभङ्गमथापि वा ।
त्वक्च्छेदे पुच्छनाशे वा मासार्द्धं यावकं पिबेत्"—इति ।

एतत् शृङ्गादिबहुभङ्गविषयं, गुणवद्गोविषयं वा । यद्यप्यङ्गिरसोक्तम् *,—

"शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा ।
दशरात्रं पिबेद्वत्सं स्वस्थाऽपि यदि गौर्भवेत्"—इति ।

वत्सं चौरादि । एतच्चाशक्तविषयम् ।

ननु वर्णितं शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तं न पर्य्याप्तमङ्गभङ्गादेः कियताऽपि कालेन मरणपर्य्यवसायित्वसम्भवाद्वधप्रायश्चित्तस्यैव[१] तत्रोचितत्वादित्याशङ्क्याह,—

शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।
यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥१८॥ इति॥

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । परन्तु 'यदप्यङ्गिरसोक्तम्'—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१) शृङ्गभङ्गादेः कालान्तरे मरणपर्य्यवसायित्वे सति स शृङ्गभङ्गादिः केवलं शृङ्गभङ्गादिरेव न भवति, किन्तु स एव शृङ्गभङ्गादिर्वधरूपोऽपि भवति । प्राणवियोगफलकव्यापारस्यैव वधपदार्थत्वात्, उक्तस्थले च शृङ्गभङ्गादेस्तथात्वात् । अतस्तत्र वधप्रायश्चित्तमेवोचितमिति भावः ।

शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं षण्मासमध्ये यदि म्रियते, तदानीं शृङ्गादिभङ्गस्य तन्निमित्तत्वशङ्कया(१) वधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं भवेत् । यदा पुनः पदादिभङ्गे षट्सु मासेषु जीवति, तदा वधप्रायश्चित्तं न विद्यते, किन्तु भङ्गादिनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ।

व्रणभङ्गादौ न केवलं प्रायश्चित्ताचरणं, किन्तु तच्चिकित्साऽपि कर्त्तव्येत्याह,—

व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।
यवसश्चोपहर्त्तव्यो यावद्दृढबलो भवेत् ॥ २० ॥ इति ॥

व्रणश्च भङ्गश्च व्रणभङ्गौ । त्वक्छेदो व्रणः, शृङ्गाद्यस्थिच्छेदो भङ्गः । स्नेहाभ्यङ्ग इत्यप्यौषधप्रक्षेपस्याप्युपलक्षणम् । यवसस्तृणविशेषः । तेन भक्ष्यं सर्वमुपलक्ष्यते । चिकित्सां शङ्खोऽप्याह,—

"यवसश्चोपहर्त्तव्यो यावद्रोहितत्द्व्रणः(२) ।
संपूर्णां दक्षिणां दद्यात्ततः पापात् प्रमुच्यते"—इति ।

(१) शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं षण्मासाभ्यन्तरे गोमरणेऽपि कदाचिद्रोगान्तरोत्पत्त्याऽपि मरणं सम्भवतीति शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकमेवेदं मरणमिति निश्चयस्य दुःशकत्वं, परन्तु शृङ्गभङ्गादेर्मरणहेतुत्वं तदानीमपि शङ्कितुं शक्यत एवेत्याशयेन तन्निमित्तत्वशङ्कयेत्युक्तमिति ध्येयम् ।

(२) रोहित,—इति णिच्प्रयोगात् व्रणरोहणानुकूलः कश्चन व्यापारः प्रतीयते । स च व्यापारश्चिकित्सैव, तस्याएव व्रणरोहणानुकूलत्वसम्भवात् । अतएव सुतरामिदं वचनं चिकित्सायां प्रमाणमिति भावः ।

यावेदुढबल इति चिकित्साया अवधिरभिहितः । तमेवानुष्ठानानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

यावत् संपूर्णसर्वांगस्तावत्तं पोषयेन्नरः* ।
गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्वा विसर्ज्जयेत्† ॥ २१ ॥ इति

अङ्गसम्पूर्त्तिपर्य्यन्तं पोषणं कृत्वा पुष्टं तद्गोस्वरूपं क्षमापणब्रह्मा नमस्कृत्य चिकित्साया उपरमेत् ।

सम्यक् चिकित्सायां कृतायामपि प्रहारदार्ढ्यात् पुष्ट्यभावे किं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

यद्यसम्पूर्णसर्व्वांगो हीनदेहोभवेत्तदा ।
गोघातकस्य तस्यार्द्धं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्॥२२॥इति॥

गोघातकस्य यत् प्रायश्चित्तं ‡ तदर्द्धमनुतिष्ठेत् ।

इदानीं वैर्य्यादिद्वेषेण कामकृतगोवधे निमित्तविशेषानुपजीव्य प्रायश्चित्तविशेषानाह,—

काष्ठलोष्टकपाषाणैः शस्त्रैर्णवोद्धतोबलात् ।

* तावत् संपोषयेन्नरः,—इति मु० ।

† विवर्ज्जयेत्,—इति प्रा० स० ।

‡ गोघातकस्य प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं,—इति प्रा० ।

§ अयोविंशतितमादि षड्विंशतितमपर्य्यन्तं श्लोकचतुष्टयं, अतिदाहे चरेत् पादमित्याद्यूनविंशत्तमश्लोकानन्तरं दृश्यते मुद्रितपुस्तके । परन्तु वङ्गीयपुस्तकेषु अस्मिन् क्रमे दर्शनादिहैव रक्षितम् ।

व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्द्दिशेत्॥२३॥
चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु लोष्टके।
तप्तकृच्छ्रन्तु पाषाणे शस्त्रेणैवातिकृच्छ्रकम्॥२४॥ इति॥

प्राजापत्यतप्तकृच्छ्रयोः स्वरूपं पूर्व्वमेवोपदर्शितं, सान्तपनातिकृच्छ्रयोः स्वरूपं तूपरिष्टाद्वक्ष्यते।

न च काष्ठादीनां वधनिमित्तत्वे समाने सति प्रायश्चित्तवैषम्यमयुक्तमिति शङ्कनीयम्। शास्त्रैकगम्येऽर्थे युक्तिभिरुपालम्भासम्भवात्[१]। एवं तर्हि सर्व्वत्र न्यायविचारो निरर्थक इति चेत्। न, वचनानां परस्परविरोधे सति न्यायस्य निर्णायकत्वात्[२]।

यथोक्तेषु चतुर्षु क्रमेण चतुर्व्विधान् दक्षिणाविशेषानाह,—

---

(१) धर्म्मो हि शास्त्रैकसमधिगम्योऽर्थः। "श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्व्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्म्मस्य लक्षणम्" —इत्यादिना शास्त्रस्य धर्म्मलक्षणत्वोक्तेः। तथाच जैमिनिसूत्रम्। "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः (मी० १अ० १पा० २सू०)"—इति। "धर्म्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्। (मी० १अ ३पा० १सू०)"—इति च। एवञ्च धर्म्मे न्यायोऽकिञ्चित्करः। शुचि नरशिरः कपालं प्राण्यङ्गत्वात्--इत्यादिवदागमबाधितन्यायस्याप्रामाण्यं न्यायविद्भिरप्युक्तम्। अतएवोक्तं मीमांसाभाष्यकृद्भिः। "किमिव हि वचनं न कुर्य्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः"—इति।

(२) अयमाशयः। वाचनिक्येव व्यवस्था। यत्र च वचनानां परस्परविरोधस्तत्र तदविरोधसम्पादनार्थं वचनार्थावधारणे विषयभेदकल्पने च न्यायस्योपयोगः। यत्रेदमुक्तम्। "विरोधो यत्र वाक्यानां

पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः ।
तप्तकृच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश ॥ २५ ॥ इति ॥

गावो देया इति शेषः । त्रयस्तिस्रः ।

प्रमापितस्य गोः परकीयत्वे तस्मै गोस्वामिने गां दत्त्वा पश्चात् यथोक्तं व्रतमाचरेदित्याह,—

प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।
तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ २६ ॥ इति ॥

महिषाश्वादिष्वपि स्वामिने दानं समानमिति विवक्षया प्राणभृतामित्युक्तम् । तत्तदेतत्प्रतिरूपदानं मनुरब्रवीत् । तथाच मानवं वचनम्,—

"यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्"—इति ॥

रोधबन्धनयोक्त्राणि,—इत्यत्र रोधबन्धनयोः प्रत्यवायहेतुत्वं वर्णितं, इदानीं तस्यापवादमाह,—

प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्याय एव प्रवर्त्तकः"—इति । अत एव, "युक्तिहीनविचारेण धर्म्महानिः प्रजायते"—इत्यनेनापि विचार एव युक्तिरनुसरणीयेत्युक्तम् । वचनानां परस्परविरोधाभावे तु विचार एव नास्तीति भावः ।

अन्यत्राङ्कनलक्ष्मभ्यां वाहने मोचने तथा।
सायं संगोपनार्थञ्च† न दुष्येद्रोधबन्धयोः॥२७॥ इति॥

वृषोत्सर्गादौ दाहादिना सक्थिचिह्नकरणमङ्कनं, तत्रैव गोमयहरिद्रादिना तात्कालिकचिह्नकरणं लक्ष्म, ताभ्यामन्यत्र, उक्तचिह्नरहितेषु बलीवर्द्देष्वित्यर्थः। वाहनं गोणीभाराद्यारोपणं, मोचनं तस्यैव भारस्यावरोपणम्। तत्रोभयत्रैव बलीवर्द्दशरीरे यद्यपि व्यथा जायते, तथापि प्रत्यवायो नास्ति। चिह्नद्वयरहितेषु बलीवर्द्देषु वाहनमोचनयोः शास्त्रेणाङ्गीकृतत्वात्। चिह्नोपेतेषु वृषेषु वाहनं न शास्त्रीयं, वाहननिवृत्तिज्ञापनायैव चिह्नकरणात्। तथा, रात्रौ संरक्षणार्थं रोधबन्धनयोः कृतयोरपि नास्ति प्रत्यवायः।

पुनरपि व्यवस्थितान् प्रायश्चित्तविशेषान् विधातुं चत्वारि निमित्तान्युपन्यस्यति,—

अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने‡ तथा।
नदीपर्व्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्॥२८॥ इति॥

रोगचिकित्सार्थमङ्कनार्थं वा यावद्दहनमपेक्षितं, तावतोऽधिकदहनमतिदाहः। यावन्तं भारमक्लेशेन वोढुं शक्नोति, तावतोऽप्य-ऽ

---

* सप्तविंशतितमादूनत्रिंशत्तमपर्य्यन्तं श्लोकत्रयं, यद्यसम्पूर्णसर्व्वाङ्गः— इत्यादि द्वाविंशतितमश्लोकानन्तरं पठ्यते मुद्रितपुस्तके। परन्तु वङ्गीयपुस्तकेष्वस्मिन् क्रमे पाठादिहैव रक्षितम्।

† रात्रौ संयमनार्थन्तु,—इति मु०।

‡ छेदने,—इति मु०।

धिकस्य भारस्यारोपणमतिवाहः । रज्जुस्थित्यर्थं नासिकायां छिद्रकरणं भेदनम् । पातवधसम्भावनोपेतयोर्दुर्गमयोर्नदीपर्व्वतयोः प्रेरणं नदीपर्व्वतसञ्चारः ।

तेषु चतुर्षु निमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्तान्याह,—

अतिदाहे चरेत्पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत् ।
नासिक्ये पादहीनन्तु चरेत् सर्व्वं निपातने ॥२९॥ इति ॥

दुर्गमनदीपर्व्वतसञ्चारेण प्रमादात् पतित्वा मरणं निपातनम् । अतिदोहे,—इति पाठान्तरम्[१] । तस्मिन् पक्षे वत्सार्थं पयोऽनवशेष्य कृत्स्नक्षीरदोहनमतिदोहः । तत्र वत्सोपघातप्रत्यवायनिमित्तं धेनूपघातनिमित्तं वा प्रायश्चित्तम् । यत्तु हारीतेनातिदाहातिवाहनादौ चान्द्रायणमुक्तम् —

"भेदने वाहने चैव कर्णच्छेदनबन्धने ।
अतिदोहातिदाहाभ्यां[२] कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्"—इति ॥

तदङ्गनिमित्तसन्निपातविषयं द्रष्टव्यम्[३] ।

यस्तु गौर्गृहे बद्धः प्रमादाद्गृहदाहे सति यदि म्रियेत, तदा किं प्रायश्चित्तमित्यत आह,—

* वाहाभ्यां,—इति मु० ।

(१) अतिदाहे,—इत्यत्र, अतिदोहे,—इति पाठान्तरमित्यर्थः ।

(२) चिकित्साद्यर्थं यावान् दाहोऽपेक्षितस्तावतो दाहादधिकोदाहोऽतिदाहः ।

(३) तथाच, भेदनवाहनकर्णच्छेदनबन्धनातिदोहातिवाहेषु त्र्यङ्गेषु निमित्तेषु मिलितेषु सत्सु चान्द्रायणमित्यर्थः ।

दहमाचेद् विपद्येत अनड्वान् योक्त्रयन्त्रितः।
उक्तं पराशरेणैव ह्येकपादं यथाविधि ॥ ३० ॥ इति ॥

वृद्धपराशरेण यथाविध्युक्तमेकं पादकृच्छ्रं चरेत्—इति शेषः। एतचापस्तम्बोऽप्याह,—

"कान्तारेष्वथवा दुर्गे गृहदाहे खलेषु च।
यदि लिङ्गे विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते"—इति ॥

बुद्धिसमाधानायोक्तान्यनुक्तानि च निमित्तानि संगृह्णाति,—

रोधनं बन्धनं चैव भारः प्रहरणं तथा।
दुर्गप्रेरणयोक्तं च निमित्तानि बधस्य षट् ॥३१॥ इति॥

तत्र रोधबन्धनयोक्तानि पूर्व्वमेव व्याख्यातानि। भारोऽति-वाहनं, प्रहरणं शस्त्रादिभिस्ताड़नं, दुर्गप्रेरणं प्रौढ़भारं वाहयित्वा अत्युन्नतपर्व्वताग्रे नयनम्।

पूर्व्वं गृहे बद्धस्य पशोर्दाहनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिहितं, इदानीं तत्रैव मरणे बधनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह,—

बन्धपाशसुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः।
भवने, तत्र पापी स्यात् प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति ॥३२॥ इति॥

बन्धहेतुः पाशो बन्धपाशः। तेन सुगुप्तानि रोधितानि गलपादादीन्यङ्गानि यस्यासौ बन्धपाशसुगुप्ताङ्गः। स चेद्भवने म्रियेत, तदा कृच्छ्रार्द्धमाचरेदिति। यद्यपि पूर्व्वत्र, द्वौ पादौ

---

* तत्र,—इति मु०।

बन्धने ब्रूरेदित्यनेनेदं प्रायश्चित्तमुपवर्णितं, तथाप्यत्र बन्धनयोग्यायोग्यरज्जुविवेकविवक्षया तस्यैव पुनरनुवाद इत्यदोषः । यद्वा, पूर्व्वोक्तस्यैव प्रायश्चित्तस्य विहितरज्जुबन्धविषयत्वमनेन समर्थ्यते । निषिद्धरज्जुबन्धने तु संपूर्णं कृच्छ्रमवगन्तव्यम् ।

तत्र तावद्वर्ज्यान् रज्जुविशेषान् दर्शयति,—

न नारिकेलै*र्न च शाणपाशै-
र्न चापि मौञ्जैर्न च वल्कशृङ्खलैः ।
एतैस्तु गावो न निबन्धनीया†
बध्वाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ॥ ३४ ॥

वल्कानि वंशादिजनितानि‡ । शृङ्खलान्ययस्तास्रादिनिर्मितानि । नारिकेलादिभिर्गावो न बन्धनीयाः । यदि दामान्तराभाबादेतैर्दामभिर्बध्नीरन्, तदा तन्निमित्तोपद्रवप्रसङ्गोभवत्यतस्तच्छेत्तुं हस्तेन परशुं गृहीत्वा सावधानस्तिष्ठेत् । नारिकेलादिभिः, कार्पासतन्त्वादिजन्या दृढा रज्जवः सर्व्वा उपलक्ष्यन्ते(१) । अतएवाङ्गिराः,—

"न नारिकेलैर्न च फालकेन
न मौञ्जिना नापि च वल्कलेन ।

---

* 'नारिकेल,—स्थाने 'नालिकेर'—इति पाठो मुद्रितपुस्तके सर्व्वत्र ।
† यदि बन्धनीया,—इति मु० ।
‡ वसनादिजनितानि,—इति मु० ।

---

(१) तथाच नारिकेलादिग्रहणं प्रदर्शनार्थं, यया कदाचिद्दृढया रज्ज्वा गावोन बन्धनीयाः —इति तात्पर्य्यम् ।

एतैरनड्वान् न हि बन्धनीयो-

बध्वाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा"—इति ॥

फालकं कार्पासजन्यम्।

उपादेयान् रज्जुविशेषानाह,—

कुशैः काशैश्च बध्नीयाद्गोपशुं दक्षिणामुखम्॥ इति ॥

यथा पाशा अनुपद्रवकारिणो विवक्षिताः, तथा स्थानमपि निम्नोन्नतादिदोषरहितं(१) विवक्षितम्। तथाच व्यासः,—

"कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते"—इति।

ननु नारिकेलादिपाशानामुपद्रवकारित्वसम्भावनया प्रतिषेधः कृतः, स च दोषः कुशादिपाशेष्वपि समानः, तेषां सहसा चोटनेऽपि गृहदाहादौ पलायमानानाङ्गवाङ्गलगतपाशेषु लग्नेनाग्निनोपद्रवसम्भवादित्यत आह,—

पाशलग्नाग्निदग्धासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३४॥ इति ॥

कुशादिमयपाशानां शीघ्रं भस्मीभावात् सकृत् सन्तापमात्रं सम्पद्यते, न तु प्राणान्तिक उपद्रवः। अतोन तत्र प्रत्यवायः।

तत्रापि केनचित् प्रकारेणोपद्रवसम्भावनामुद्भाव्य* तत्रोचितं प्रायश्चित्तमाह,—

* सम्भावनासद्भावात्,—इति शा० स०। मम तु, सम्भावनासद्भावे,—इति पाठः प्रतिभाति।

(१) निम्नोन्नतेति भावप्रधानोऽयं निर्देशः। निम्नोन्नत्वादिदोषरहितमित्यर्थः।

यदि तत्र भवेत् काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत्।
जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्बिषात्॥३५॥ इति॥

गलगते पाशे दह्यमाने यदि कुशमूलादिरूपं किञ्चित् काष्ठं तस्मिन् पाशेऽवतिष्ठेत्, तदा तदुल्मुकसंस्पर्शादीषद्दाहो भवेत्। तत्र गायत्रीजपेनैव शुद्धिः। पावमानीयमिति पाठे, पवमानसूक्तं जपित्वेति व्याख्येयम्।

यस्मिन् देशे मरणान्तिकः प्रमादः सम्भावितः, तत्र गावो न प्रेषणीयाः। यदि बुद्धिमान्द्यात् प्रेषयेत्, तदा तत्र मरणे प्रायश्चित्तं चरणीयमित्याह,—

प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन्।
गवाशनेषु विक्रीणंस्तथा प्राप्नोति गोवधम्॥३६॥ इति॥

यस्मिन् चारणप्रदेशे जीर्णकूपवाप्यादयो विद्यन्ते, तत्र चारणार्थं प्रेषितो यदि म्रियते; तथा, यत्र प्रौढ़ा वृक्षाश्छिद्यन्ते, तत्र प्रेषितः प्रौढ़शाखापातेन मरणं प्राप्नोति; गोमांसभक्षिणो म्लेच्छा गवाशनाः, तेषु विक्रीता गौस्तैर्मार्य्यते। अतस्तेषु त्रिष्वपि स्थानेषु प्रेरको गोव्रतं चरेत्।

उद्बन्धयज्ञादावुपघाते† पादत्रयं प्रायश्चित्तमाह,—

आराधितस्तु यः कश्चित् भिन्नकक्षो‡ यदा भवेत्।
श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नो वा कूपसङ्कटे॥३७॥

---

* प्राजापत्यं,—इति मु०।

† उत्सृष्टवृषभयज्ञादावुपघाते,—इति मु०।

‡ भिन्नवक्षा,—इति मु०।

कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नो वा ग्रीवपादयोः।
स एव म्रियते तत्र त्रीन् पादांस्तु समाचरेत् ॥३८॥ इति॥

उदृषभयज्ञे*(१) हि बलीवर्द्दमाराध्य धावयन्ति। तत्रातित्वरया धावतः† कदाचित् कक्षो‡ भिद्यते। केनचिदुपघातेन§ कर्णे वा हृदये वा भेदो भवति। कूपसङ्कटं नाम, सङ्कीर्णतृणत्वं जलपूर्णत्वं च(२)। तत्र वा मग्नो भवति। तादृशे कूपे पतितस्य कथञ्चिदुत्क्रमणे ग्रीवादिर्भग्नो भवति। तेनैव च निमित्तेन यदि म्रियेत, तदा पादत्रयकृच्छ्रमाचरेत्। अवारितः,—इति वा पाठः(३)। तस्मिन् पक्षे, चारणार्थं प्रेषयता पुरुषेण संभावितप्रमादस्थलेभ्यो(४) निवारणीयत्वात् अनिवारणे यथोक्तं प्रायश्चित्तमिति व्याख्येयम्।

यत्र तृषार्त्ता गावः स्वयमेवागाधकूपादिषु|| प्रविश्य विपद्यन्ते

* उत्सृष्टवृषभयज्ञे,—इति मु०।

† तत्रातित्वरया वा पततः,—इति मु०।

‡ वक्षो,—इति मु०।

§ केनचिदुपसाधनेन,—इति मु०।

|| स्वयमेव प्रौढ़कूपादिषु,—इति मु०।

(१) उदृषभयज्ञो नाम आचारप्राप्तो धर्म्मानुष्ठानविशेष उदीच्यैः क्रियते। व्यक्तमिदं मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायतृतीयपादगते अष्टमाधिकरणे शाबरभाष्यादौ।

(२) यत्र कूपे बहूनि तृणानि सङ्कीर्णानि विद्यन्ते इत्यर्थः। तथाच, तृणसङ्कीर्णो जलपूर्णश्च कूपः कूपसङ्कटपदेनाभिप्रेयते।

(३) आराधितस्तु,—इत्यत्र, अवारितस्तु,—इति पाठान्तरमित्यर्थः।

(४) सम्भावितः प्रमादो येषु, तथाविधेभ्यः स्थलेभ्य इत्यर्थः।

स्वामी तु तत् न जानाति, तत्र न स्वामिनः प्रत्यवाय इत्याह,—

कूपखाते तटा* बन्धे नदीबन्धे प्रपासु च ।
पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३९॥ इति ॥

अगाधः कूपः कूपखातः। तटेन नदीतीरेण आ समताद्बध्यते,— इति तटाबन्धः प्रौढतटाकः। नदीबन्धः सेतुः । घर्मकाले गवामुदकपानार्थं निर्मिताः प्रौढाः पाषाणादिद्रोण्यः प्रपा। तेषु पातुं प्रविश्य मृतास्वपि न स्वामिनः प्रायश्चित्तं विद्यते ।

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायोऽस्तीत्याशङ्क्याह,—

कूपखाते तटाखाते दीर्घीखाते तथैव च † ।
अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४० ॥ इति ॥

खननं खातः । दीर्घ्यो वाप्यः। अन्यशब्देन जलद्रोणीकुल्यादय उच्यन्ते। एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात् कथञ्चित्तत्र पतित्वा मृतास्वपि गोषु न निर्मातुः प्रत्यवायोऽस्ति ।

कूपखातादिवद्वेश्मखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य तस्य धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह,—

वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।
स्वकार्य्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४१॥ इति ॥

---

* तडा,—इति वङ्गीयपुस्तकेषु पाठः। एवं परत्र।

† तासु, —इति मु० ।

‡ कूपखाते नदीखाते तटाखाते तथैव च,—इति मु० ।

वेश्मद्वारं गृहप्रवेशनिर्गममार्गः। निवासाः शालाव्रजादीनि गवां स्थानानि। तत्र यो नरः खनति, तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमरणे पूर्वोक्तं पादत्रयं* प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्। तथाऽन्यत्रापि गृहभित्ति-वेद्यादिकरणार्थमङ्गनोपवनादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु कृताः खाताः गृहखाताः, स्वेन कृताः स्वकार्य्याः, स्वकार्य्याश्च ते गृह-खाताश्च स्वकार्य्यगृहखाताः। तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्।

गृहखातादिवद्गृहे सर्पादिना वधेन प्रत्यवायप्रसक्तावपवदति,—

निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च।
अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते॥४२॥इति॥

रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धा गावः सर्पव्याघ्रादिभि-र्यदि हन्येरन्, तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति। अग्निर्ग्रामदाहः, विद्युदशनिः। ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवायहेतुत्वम्। ननु, दहनात्तु विपद्यन्ते,—इत्यत्र प्रायश्चित्तमुपवर्णितम्, इह तु तत् निराक्रियते इति पूर्वापरविरोध इति चेत्। न, [१]निराकरणस्याशक्तविषयत्वात्†। सत्यां शक्तावुपेक्षयां‡ पूर्वोक्तप्रायश्चित्तम्। अतएव व्यासः,—

* पादत्रयं,—इति नास्ति मु०।

† निराकरणस्याशक्यविषयत्वात्,—इति शा० स० सो०।

‡ शक्तावुपेक्षायां,—इति पाठो मम प्रतिभाति।

(१) तथाच, निवारणशक्तौ सत्यामनिवारणे प्रायश्चित्तं, निवारणशक्त्य-भावे तु नास्ति प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः।

"जलौघे पल्वले मग्ना यदि विद्युद्धताऽपि वा* ।
श्वभ्रे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता ॥
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ।
शीतवाताहता वा स्यादुद्बन्धनमृताऽपि वा ॥
शून्यागारे उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्"—इति ।

इदन्तु कार्य्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्य्यान्तरव्यग्रतयोपेक्षायां त्वर्द्धम् ।

"पल्वलौघमृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातने[१] ।
श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् ।
अपालनात्तु कृच्छ्रं स्यात् शून्यागारउपप्लवे"—इति

विष्णुस्मरणात् ।

विद्युद्दाहादेरिव† ग्रामघातादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,—

ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभङ्गान्निपातने ।
अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४३ ॥ इति ॥

शत्रुसैन्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्वर्त्तिनो गावः शरौघेण निपात्यन्ते; तथा, स्तम्भवंशादिशैथिल्येन गृहे भग्ने सति तदन्तर्वर्त्तिनां

---

* मेघविद्युद्धताऽपि वा,—इति मु० ।

† विद्युदादेरिव,—इति मु० ।

---

(१) पल्वलमल्पसरः । ओघोमहान् जलाशयः । जलौघे पल्वले मग्ना, —इत्येकवाक्यत्वात् ।

गवां निपातो भवति; तथा, 'बुधशुक्रसामीप्यादिना प्रवृत्तायामतिवृष्टौ शीतवातपीड़िता गावो म्रियन्ते, तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवायो-नास्ति।

संग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,—

संग्रामे प्रहतानाञ्च* ये दग्धा वेश्मकेषु च।
दावाग्निग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ ४४॥ इति॥

सेनयोरुभयोर्युद्धे सति तत्र प्रहता गावो म्रियन्ते। स्कन्धावार-निर्म्मितानि तृणमयानि वेश्मकानीत्युच्यन्ते। तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गावोम्रियन्ते। तथा, क्वचिद्दावाग्निना अरण्यसमीपवर्त्तिनो ग्रामा-दग्धा भवन्ति, तत्र गाव उपहन्यन्ते। न चैतेषु विषयेषु स्वामी प्रत्यवायं प्राप्नोति।

गवां हिते प्रवृत्तस्य प्रमादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजनक-मित्याह,—

यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने।
यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ ४५॥ इति॥

व्रणरोगादौ दाहच्छेदादिर्चिकित्सार्थं रज्वादिना यन्त्रिता गौः प्रमादाद्विपद्येत; तथा, योनिद्वारि समागतस्य मृतस्य गर्भस्य निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे कथञ्चिद्गौर्म्रियेत, तत्र हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्येति। एतदेव संवर्त्त आह,—

---

* निहता ये च,—इति मु०।

"यन्त्रणे गोचिकित्सार्थे मूढगर्भविमोचने ।
यदि तत्र* विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते ॥
औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु च† ।
दीयमाने विपत्तिश्चेत्र स पापेन लिप्यते ॥
दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ।
द्विजानां गोहितार्थञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते(१)"—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।
विपाके गोवृषाणान्तु भेषजाग्निक्रियासु च"—इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

"औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः‡ ।
विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दोषेण लिप्यते"—इति ।

रोधबन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्व्वमुपवर्णितम् । यदा बह्वव एकेन व्यापारेण विपद्यन्ते, तदा किं व्यापारैक्यादेकं व्रतं स्यात्, किं वा प्रहतगोसंख्यया व्रतावृत्तिरिति विचिकित्सायामिदमाह(२),—

* यत्ने कृते,—इति मु० ।
† ददद्गोब्राह्मणे द्विजः,—इति मु० ।
‡ ब्राह्मणेषु च,—इति ग्रा० ।

(१) यदि उपकारार्थं दाहादिप्रयोगे कृते दैवात्तेनैव गवादेर्मरणं भवति, तदोपकारार्थं दाहादिप्रयोगकर्तुर्न प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

(२) प्राणवियोगफलकव्यापारस्य बधरूपतया एकव्यापारेणानेकगोबधे बधस्यैकत्वं, बध्यस्य तु नानात्वम् । तत्र किं बधसङ्ख्यया प्रायश्चित्तं, किं वा बध्यसङ्ख्ययेति संशयः । तस्मिन् संशये वक्ष्यमाणमाहेत्यर्थः ।

व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा।
भिषङ्मिथ्याप्रचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् ॥४६॥ इति।

पूर्व्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः[१]।

तथाच सम्वर्त्तः,—

"व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा।
द्विगुणं गोव्रतस्यास्य[२] प्रायश्चित्तं विधीयते"—इति।

आपस्तम्बोऽपि,—

"विपन्नानां बहूनान्तु बन्धने रोधनेऽपि वा।
भिषङ्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेत्*"—इति।

अयथाशास्त्रं चिकित्सनं भिषङ्मिथ्याप्रयोगः।

सत्यां शक्तावुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम्। न केवलं स्वामिन एवैतत्, किं त्वन्येषामपीत्याह,—

गोरूपाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षकाजनाः।
अनिवारयतां तेषां सर्व्वेषां पातकं भवेत् ॥४७॥ इति।

---

* भिषङ्मिथ्याप्रचारेण द्विगुणं व्रतमाचरेत्,—इति मु०।

---

(१) विनिर्दिशेदित्यनेन विशेषेण निर्देशोपदेशात्, यथोक्तव्रतमात्राभिप्रायत्वे वचनारम्भवैयर्थ्यात्, बध्यबहुतया पापगौरवेण प्रायश्चित्तगौरवस्य न्याय्यत्वाच्च, द्विगुणमेव प्रायश्चित्तं वक्तुरभिप्रेतमिति मुन्यन्तरीयवचनदर्शनादवधार्य्यते। अतएवोक्तम्। "स्मृत्यर्थसन्देहे स्मृत्यन्तरसंवादादेवार्थनिर्णयः"—इति।

(२) अस्य पूर्व्वोक्तस्य।

पङ्कमज्जनादिर्विपत्तिः । तत्र 'ये केचिन्मार्गे गच्छन्तो विपन्नां गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्व्वन्ति, तेषां सर्व्वेषामुपेक्षकाणां प्रत्यवायो भवति। प्रेक्षका इत्यनेनानुमन्त्रादयः सर्व्वेऽप्युपलक्ष्यन्ते। अतएव पैठीनसिः,—

"हन्ता मतोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः* ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च शक्तिदाता च कर्मिणाम्† ।
उपेक्षकः शक्तिमांश्च देशवक्ता‡ऽनुमोदकः ॥
अकार्य्यकारिणान्तेषां§ प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्(१)"—इति ।

---

* सम्प्रतिघातकः,—इति शा० ।

† भक्तदाता विकर्म्मिणाम्,—इति मु० ।

‡ दोषवक्ता, —इति मु० ।

§ अकार्य्यकारिणान्तेषां,—इति मु० ।

---

(१) सम्प्रतिपादकः बध्यस्य निवेदकः प्रोत्साहकः स्वतःप्रवृत्तस्य हन्तृवधोपायोपदेशादिना प्रोत्साहकः सहायोऽनुग्राहकः। स च द्विविधः, एको बध्यप्रतिरोधकः अपरः स्वल्पप्रवृत्त्ता । मार्गानुदेशकः, येन मार्गेण बध्यः पलायितस्तस्य मार्गस्योपदेशकः। आश्रयोहन्तुराश्रयदाता। उपेक्षकः शक्तिमानिति शक्तिमान् सन्नुपेक्षकइत्यर्थः। देशवक्ता, यस्मिन् देशे बध्यस्तिष्ठति तस्य देशस्य वक्ता। अनुमोदकोऽनुमन्ता। अनुमतिश्च द्विविधा। यद्विरोधेन हननं न सम्भवति, तस्य विरोधिनो मया निरोधः कर्त्तव्य इति प्रयुक्तिरेका। अपरा च एनं हन्मीति वचने शक्तस्याप्रतिषेधएव। तदुक्तं न्यायभाष्ये, परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति,—इति। अकार्य्यकारिणस्तेषामिति पाठे, अकार्य्यकारिणोऽनुमोदक इति अनेन संबन्धः। हन्त्रादयः पूर्व्वोक्ताः सर्व्वएवाकार्य्यकारिणो भवन्तीति वा अर्थः।

व्यापन्नानामित्यत्र, बध्यबहुत्वं घातकैकत्वं चोपजीव्य प्रायश्चित्तमुक्तम्। इदानीं बध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे कथमित्याशङ्क्याह,—

एको हतो यैर्बहुभिः समेतै-[†]
र्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात्।
दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता
निवर्त्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः ॥४८॥ इति ॥

यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहारैरेको गौर्हतो भवति, तत्र सर्व्वेषां प्रहारकाणां[*] वेदनाहेतुत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः प्राणवियोगनिमित्तमिति न ज्ञायते, अतस्तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्राणवियोगकारिप्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविशेषस्तुलाग्न्यादिदिव्येन(१) निश्चित्य राजपुरुषैर्हन्तृसमूहात् स पृथक् कर्त्तव्यः। पृथक्कृत्य च गोव्रतं कारयेत्।

इतरेषां प्रहन्तॄणां प्रायश्चित्तमाह,—

एका चेद्बहुभिः काचिद्दैवाद्व्यापादिता यदि[‡]।
पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥४९॥ इति।

* प्रहारकाणां,—इति मु०।
† समेऽपि,—इति मु०।
‡ एका चेद्बहुभिः कापि दैवाद्व्यापादिता भवेत्,—इति।
ग्रन्थान्तरीयः पाठः।

(१) दिव्यानि तु, "धटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोशश्च पञ्चमम्।
षष्ठञ्च तण्डुलं प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाषकम्।
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्म्मजं स्मृतम्।
दिव्यान्येतानि सर्व्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा"—इत्युक्तानि।

गोहत्याया यद्व्रतमभिहितं, तस्य व्रतस्य पादमेकैकः पुरुषोऽनुतिष्ठेत्। एतच्चाकामकारविषयम्। दैवादित्यभिधानात्। कामकारे तु द्विगुणम्।

"एकं व्रतं बहूनां तु यथोक्ताद्द्विगुणोदमः"—इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात्।

सर्पव्याघ्रहतेष्वित्यत्र सर्पादिभिर्गवि हते प्रत्यवायो नास्तीत्युक्तम्। पुरुषप्रहारेण हते त्वस्ति प्रत्यवायः। यत्र बहुषु निमित्तेषु सन्देहः, तत्र बधनिमित्तं कथं निश्चेयमित्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य लिङ्गानि प्रदर्शयति,—

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत्।
लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत्॥५०॥ इति।

यत्र रुधिरं दृश्यते, तत्र प्रहारो निमित्तमिति निश्चेतव्यम्। कार्श्यमात्रोपलम्भे व्याधिर्मृतिहेतुः। लालादर्शने सर्पदंशनं निमित्तम्। एवमन्यैरपि तत्र तत्रोदितैर्लिङ्गैर्निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम्।

शृङ्गादिभङ्गादौ मरणाभावेऽपि प्रायश्चित्तविशेषमभिहितम्*। अस्त्वेवं बाह्यावयवभङ्गे, यदा त्वन्तरावयवभङ्गो न विस्पष्टः तदा कथमित्याशङ्क्य तन्निश्चयहेतुलिङ्गविशेषं दर्शयति,—

ग्रासार्थं चोदिता वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति†। इति।

---

* अत्र, प्रायश्चित्तविशेषोऽभिहितः,—इति पाठो भवितुं युक्तः।

† अध्वानं चैव गच्छति,—इति मु०।

एवमन्यैरपि लिङ्गविशेषैस्तं तं निमित्तविशेषमभिनिश्चित्य तत्र तत्रोचितं प्रायश्चित्तं अनुष्ठेयम्।

दण्डादूर्द्धं यदन्येनेत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण निमित्तविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः। ये तु पूर्व्वमनुदिता निमित्तविशेषाः, ये च लिङ्गैरप्यनिश्चेयाः* शङ्क्यमानाः, तेषु सर्व्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,—

मनुना चैवमेकेन सर्व्वशास्त्राणि जानता ॥५१॥
प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत्। इति।

यथा, कलिधर्मरहस्यं, तथा, तत्प्रतिपादकानि वेदशास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोबधविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः; एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य सर्व्वसाधारणं† प्रायश्चित्तं, गोबधमुदाहृत्य उपवर्णितम्। किं तत्? गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत्,— इति। न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपत्तुं शक्यमित्यभिप्रेत्य, एकेनेत्युक्तम्। मुनिमुख्येनेति यावत्।

पूर्वाध्याये गोबधस्येतिकर्त्तव्येषु वपनमुक्तं, सशिखं वपनं कृत्वेति। तथाऽस्मिन्नप्यध्यायेऽभिहितम्,—

"पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च।
त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने"—इति।

---

* लिङ्गैरप्यनिश्चयाच्छङ्क्यमानाः,—इति मु०।

† जातस्यासाधारणम्,—इति मु०।

तत्र केनापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं द्विगुणमनुष्ठेय-मित्याह,—

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ ५२ ॥ इति ।
द्विगुणे व्रतआदिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

यत्र यत्र व्रतद्वैगुण्यं, तत्र तत्र दक्षिणाद्वैगुण्यमुक्तम् ।

केशरक्षणं न सर्व्वविषयं, किन्तु राजादिविषयमित्याह,—

राजा वा राजपुत्त्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ॥ ५३ ॥ इति ।
अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

केशरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्खोऽप्याह,—

"राजा वा राजपुत्त्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ?
केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे व्रतआचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत्"—इति ।

वपनद्विगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पाप-निवर्त्तकम् । तदाहापस्तम्बः,—

"राजा वा राजपुत्त्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
यस्तु नो वपनं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥
यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः[१] ।

---

(१) केशान् परिरक्षतोयस्य न द्विगुणं दानमित्यर्थः ।

30

तत् पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥
यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्व्वं केशेषु तिष्ठति ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेद्द्विजः(१)"—इति ॥

स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह,—

सर्व्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥५४॥ इति।
एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्।

नारीग्रहणेनैव कुमारीणामपि ग्रहणे सिद्धे पृथगुपादानं विधवासु वपनाङ्गीकारद्योतनार्थम्। नात्र नारीशब्दः स्त्रीमात्रवाची, किन्तु सभर्तृकस्त्रीवाची, कुमार्य्यस्तु विवाहरहिताः। तथाच, सभर्तृकाणां विवाहरहितानां चैतदुक्तं भवति(२)। ततो विधवानां सर्व्वात्मना मौण्ड्यमङ्गीकृतं भवति।

पूर्व्वोक्तेषु व्रताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति,—

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनाशनम् ॥ ५५ ॥

---

(१) सशिरस्कं वपनं कारयेदित्यर्थः।

(२) नारीशब्दस्य स्त्रीमात्रपरत्वे कुमारीपदं व्यर्थं स्यात्। तथाच नारीपदं सधवापरं। नरेण पुंसा संबन्धित्वात्तस्याः। एवञ्च सति विधवानां सर्व्वात्मना मुण्डनमङ्गीकृतं भवति। "सधवानान्तु नारीणामलङ्काराय सर्व्वदा। केशसन्धारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैः"—इति, "विधवाकवरीबन्धो भर्त्तृबन्धाय जायते। शिरसोवपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा"—इति चानयोर्वचनयोस्तात्पर्य्यपर्य्यालोचनयाऽप्येतत् सिध्यति।

न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।
नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५६ ॥
न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेव समाचरेत् । इति ।

(१)न स्त्रियाः केशवपनं, शिरसो मुण्डनमित्यनयोर्नान्योन्यविरोधः शङ्कनीयः, निषेधस्य कृत्स्नकेशविषयत्वात् । केशाग्रकर्त्तनमेव मुण्डनं पूर्व्वत्र विहितम् । अतो न विरोधः । संविशन्तीषु संविशेदित्यनेन गृह-मध्ये ग्रामाद्बहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं प्राप्तं, तन्निराकरणाय, न दूरे शयनमित्युक्तम् । रात्रौ गोष्ठावस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च पुंसामेव न स्त्रियाः । नदीसङ्गमेष्वरण्येषु च वासो यद्यपि न साक्षात् पूर्व्वमुक्तः, तथापि गोऽनुगामीति शास्त्रादर्थतः प्रसक्तं तदुभयं निवा-र्य्यते । चर्मणाऽऽर्द्रेण संवृत इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं निषिध्यते । व्रतमेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानूद्यते ।

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रसक्तावाह,—

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं* सुराणामर्चनं तथा ॥ ५७ ॥
बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । इति ।

---

* कुर्य्यात् त्रिषवणस्नानं,—इति मु० ।

---

(१) एवं नारीकुमारीणां शिरसोमुण्डनं स्मृतमित्यनेन स्त्रीणामपि मुण्ड-नमङ्गीकृतं, परन्तु द्व्यङ्गुलच्छेदनमात्ररूपं तदित्येतावान् विशेषः । न स्त्रियाः केशवपनमित्यनेन तु स्त्रीणां मुण्डनमेव निषिद्धम् । तद-नयोर्विरोधः प्रसज्यते । तमिमं विरोधमाशङ्क्य परिहरति, न स्त्रिया इत्यादिना ।

त्रिसन्ध्यमवगाहनमिति यत्पूर्व्वमुक्तं, तत् स्त्रीणामपि समानम्। सुरार्च्चनं नमस्कारादि। कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं यद्व्रतं तद्योषितो-बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयुः, न पुरुषादिव विजने देशे।

नियमान्तरमाह,—

गृहेषु सततं तिष्ठेत् शुचिर्नियममाचरेत् ॥५८॥ इति।

प्रक्रान्तस्य व्रतस्य समाप्तिपर्य्यन्तं गृहसीमानं न बहिर्गच्छेत्।

अध्यायद्वयेन यत्प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं, तस्याननुष्ठाने द्विविधं दिव्यं भौमं च नरकविशेषं दर्शयति,—

इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति।
स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥
विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्त्यलोके प्रजायते ॥
क्लीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि वै नरः ॥६०॥ इति।

मित्रादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः प्रच्छादनम्। घोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं, कालसूत्रमिति। सोऽयं दिव्यो नरकः। नैरन्तर्य्येण सप्तजन्मसु क्लीवत्वादिदोषयोगो भौमो नरकः।

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति*,—

* तत्प्रकाशार्थमुपसंहरति,—इति पा०।

तस्मात् प्रकाशयेत्पापं स्वधर्मं सततञ्चरेत्* ।
स्त्रीबालभृत्य†गोविप्रेष्वतिकोपं विसर्जयेत् ॥६१॥ इति ।

यस्मात् प्रच्छादने द्विविधो नरकः प्रोक्तः, तस्मादप्रच्छाद्य वेदविदामग्रे प्रकाश्य तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्योचितं धर्मं प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । तत ऊर्द्ध्वमीदृशपापानुत्पत्तये स्त्रीबालादिषु कोपरहितो-भवेत् ।

अध्याये नवमे पराशरमुनिप्रोक्तस्मृतौ ग्रन्थके‡
रोधो बन्धनताडनाद्यनुचितं यत् स्यात् गवां पीड़नम् ।
कर्मैतस्य विशेषतः समुदिता सर्व्वोत्तरा निष्कृति-
स्तद्व्याख्यामकरोत्कृती शुभधिया भाग्याम्बुधिर्माधवः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-व्याख्यायां माधवीयायां नवमोऽध्यायः ॥०॥

---

* निर्दिष्टं व्रतमाचरेत्,—इति मु॰ ।

† न्नृप,—इति मु॰ ।

‡ स्मृतेर्मण्डने—इति मु॰ ।

अथ दशमोऽध्यायः।

अम्भोगेहं स्वर्गनद्याः पादपद्मं महात्मनः।
यस्मासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं महाऽव्ययम्* ॥

अष्टमनवमाध्याययोरुपपातकस्य गोवधस्य सामान्यविशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि। अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते। तत्र प्रतिज्ञापूर्व्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह,—

चातुर्वर्ण्येषु सर्व्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम्।
अगम्यागमने चैव शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत्॥ १ ॥ इति।

[१]चतुर्षु वर्णेष्वनुलोमप्रतिलोमभेदेनावान्तरजातिबहुत्वमभिप्रेत्य सर्व्वेष्वित्युक्तम्[२]। प्रत्यवायः निष्क्रियते निवार्य्यते† विनाश्यते यया

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु।

† निःसार्य्यते,—इति मु०।

(१) चत्वारो वर्णा एव चातुर्व्वर्ण्यम्, स्वार्थे तद्धितप्रत्ययादतश्चाह चतुर्षु-वर्णेष्विति।

(२) उत्तमवर्णेनाधमवर्णायामुत्पादितोऽनुलोमजो भवति। सोऽयमनुलोमक्रमः। एतद्विपरीतः प्रतिलोमक्रमः। अनुलोमप्रतिलोमाभ्यामुत्पन्ना ये मूर्द्धावसिक्तसूतादयः सङ्कीर्णजातास्तेषां ग्रहणार्थं सर्व्वेष्वित्युक्तम्। ब्राह्मणादीनां ग्रहणार्थं चातुर्व्वर्ण्येष्वित्युक्तम्। अतो न कस्याप्यानर्थक्यमिति भावः।

प्रायश्चित्त्या, सा प्रायश्चित्तिः निष्कृतिः । तस्या अनर्थफलनिवारकत्वाद्धितत्वम् । ऋतौ भार्य्यामुपेयादिति शास्त्राद्गम्या स्वभार्य्या, तदितरा सर्व्वाऽपि योषिदगम्या । तद्गमने प्राप्ते सति तच्छुद्धिनिमित्तं चान्द्रायणं प्रायश्चित्तमाचरेत् ।

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह,—

एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणो विधिः॥२॥ इति।

द्विविधं हि चान्द्रायणं यवमध्यं पिपीलिकामध्यं चेति । यथा यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ, तथा शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश ग्रासाः, कृष्णप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासह्रासे सत्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्थौल्याद्यवमध्यत्वम् । यथा पिपीलिकानां शिरःपृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं सूक्ष्मं, तथा यस्य चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्व्वग्रासह्रासः, तस्य मध्यमभागसौक्ष्म्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं पिपीलिकामध्यमाचार्य्येणोपन्यस्यते । तथाहि, कृष्णप्रतिपदि व्रतं संकल्प्य चतुर्द्दश ग्रासान् भुञ्जीत, ततो द्वितीयामारभ्य प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य ह्रासे सति अमावास्यायामुपवासः सम्पद्यते । पुनः शुक्लप्रतिपदि ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते । सएष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्रकारः । तदिदं वशिष्ठोऽपि स्पष्टमाह,—

"मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्द्दश ।

ग्रासापचयभोजी[१] सन् पक्षशेषं समापयेत् ॥
तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम्।
ग्रासोपचयभोजी[२] सन् पक्षशेषं समापयेत्"—इति ॥

चान्द्रायणाङ्गत्वेन त्रिषवणस्नानं कर्त्तव्यम्। तदाह मनुः,—

"एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत्।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणव्रतम्"- इति।

वपनादीतिकर्त्तव्यतान्तु* गौतम आह। "अथातश्चान्द्रायणम्। तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे। वपनव्रतं चरेत्। श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत्। आप्यायस्व सन्ते पयांसि नवोनव इति चैताभिस्तर्पणम्। आज्यहोमो-हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानं चन्द्रमसो यद्देवा देवहेलनमिति चतसृ-भिराज्यं जुहुयात्। देवकृतस्येति चान्ते समिद्भिः। ॐ भूर्भुवः स्वर्म-हर्जनस्तपः सत्यं यशः श्रीरूर्ग्विडोजस्तेजः पुरुषोधर्मः शिव इत्येतैर्ग्रासा-नुमन्त्रणम्। प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा। ग्रासप्रमाणमास्या-विकारेण। चरुभैक्षसक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि। द्वादशैतानि पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात्[३]। अमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन[४]

* वपनाद्यङ्गस्येतिकर्त्तव्यतान्तु,—इति मु०।

(१) प्रतिदिनमेकैकग्रासह्रासो ग्रासापचयः।
(२) प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्धिर्ग्रासोपचयः।
(३) एकापचयेन प्रतिदिनमेकैकग्रासापचयेन।
(४) एकोपचयेन प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या।

पूर्व्वं पक्षम् । विपरीतमेकेषाम्[१] । एष चान्द्रायणोमासः”—इति । एकेषां मुनीनां मते पूर्व्वोक्तात् पिपीलिकामध्यपक्षाद्विपरीतं यवमध्यचान्द्रायणम् । तच्च मनुर्व्विस्पष्टमाह,—

“एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम्—इति” ।

तदेतच्चान्द्रायणद्वयं देवलोऽप्याह । “चान्द्रायणं द्विविधं यवमध्यं पिपीलिकामध्यमिति । एकग्रासममावस्यादि यवमध्यम् । पञ्चदश ग्रासान् पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्”—इति* । यमोऽपि । “अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः । तद्यथा,—

पौर्णमास्यामुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।
केशश्मश्रूणि लोमानि कक्षोपस्थं च वापयेत् ।
†यथाविधि ततः कृत्वा गृह्णीयात् सुसमाहितः ।
मधु मांसञ्च लवणं शुक्लवासांसि वर्ज्जयेत्† ॥
स्त्रीशूद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च संयतः ।
पालाशं धारयेद्दण्डं शुचि चर्म्म‡ च मेखलाम् ॥

* नास्त्ययमंशोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।
† नास्त्ययं श्लोकः मु० पुस्तके ।
‡ शुचिमौञ्जी,—इति शा० ।

(१) शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकग्रासवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुञ्जीत, ततः कृष्णप्रतिपदाद्येकैकग्रासह्रासेनामावस्यायामुपवसेदिति विपरीतमित्यर्थः ।

यज्ञोपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः।
शाणवल्कलचीरे वा* मार्गं वा वास उच्यते।
सर्व्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत्[१] स्नानमौनधृतव्रतः।
स्थानासनाभ्यां विहरेद्† ब्रह्मचारी चपाशनः।

गोमयेन गोचर्ममात्रं[२] स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्राह्मणं दक्षिणत उपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य‡ प्रागुदगग्रान् दर्भानास्तीर्य्याज्यभागं कृत्वा[३] महाव्याहृतिभिराज्याहुतिं जुहुयात्। व्रतपतये ऋतं सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्निषोमौ बृहस्पतिं यजेत।

---

* शाणवल्कलचारी वा,—इति शा०।

† विरमेद्,—इति मु०।

‡ ब्राह्मणमुपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य,—इति शा० स०।

---

(१) सर्व्वाण्यहानीत्यन्तसंयोगे द्वितीया। सन्तिष्ठेत् उत्थितो भवेत्, नासीत न वा शयीतेत्यर्थः।

(२) गोचर्म्ममात्रं गोचर्म्मपरिमाणम्। स्थण्डिलविशेषणमेतत्। गोचर्म्मपरिमाणञ्च, "ऋषभैकशतं यत्र गवां तिष्ठति संयतम्। बालवत्सप्रसूतानां गोचर्म्म इति तं विदुः"—इति। "षट् पञ्च चतुरो वाऽपि त्रयो द्वौ वा शफौ स्मृतौ। गोचर्म्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते"—इति। "गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः। एतद्गोचर्म्ममात्रन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः"—इति चैवमादिस्मृतिपरिभाषितं नानाविधं बोद्धव्यम्।

(३) आज्यभागो नाम होमविशेषः। अग्नेरुत्तरभागे अग्नये स्वाहेत्यनेन होमः, अग्नेर्दक्षिणभागे च सोमाय स्वाहेत्यनेन होमः आज्येन प्रकृतहोमात् पूर्व्वं कर्त्तव्यतया विहितः। सोऽयं होम आज्यभाग इत्युच्यते।

एतानेवमर्च्चयित्वा* महाव्याहृतयस्तथा ।
ॐकारपूर्व्वमाख्यातास्तथा सर्व्वे पृथक् पृथक् ।
ऋतं सत्यञ्च गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥
दशसाहस्रिकं वाऽपि गायत्रीमाह्निकं जपेत् ।
इन्द्रशुद्धा ऋचश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।
तत्रैव गायेत् सामानि† अथवा व्याहृतीर्जपेत् ।
वृक्षमूलनिकेतः स्याद्रात्रौ वीरासनी भवेत् ॥
आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पीड़येत् ।
चरुं वा श्रपयेन्नित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयावकम् ॥
पायसं शाकमन्नं वा भैक्षं वा वाग्यतश्चरेत् ।
आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ।
असुराणां हि तत् पात्रमयस्तैजसचक्रजम् ॥
तथैवान्यतरालाभे मृदं कुर्व्वीत वैदिकीम् ।
यज्ञियानान्तु वृक्षाणां तेषां पत्रे स्वयं च्युते ॥
ह्रस्वं तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ।
गोदोहमात्रं तिष्ठेत न सप्तानां परं व्रजेत्‡(१)॥

---

* एतावानेवमर्च्चित्वा,—इति मु० ।

† तत्रैव गायत्रीसामानि,—इति शा० ।

‡ न सप्तान्नं परित्यजेत्,—इति मु० ।

---

(१) भिक्षार्थं गत्वा गोदुहमात्रं कालं तिष्ठेन्नातोऽधिकमित्यर्थः । यावता कालेन गौर्दुह्यते, तावान् कालो गोदुहमात्रः । स च मुहूर्त्तस्याष्टमभागात्मकः । (मुहूर्त्तश्चाह्नः पञ्चदशो भागः) । तत्रैतत्, “ततो

तद्विधेषु चरेद्भैक्षं नियतेषु द्विजातिषु ।
अग्नयो यत्र हूयन्ते ब्रह्म(१) वा यत्र पठ्यते ।
प्रयतः कृतशौचस्तु भैक्षमभ्युक्षयेत्ततः ॥
आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ।
अनुज्ञातस्ततः कुर्य्याद्देवर्षिपितृपूजनम्* ॥
शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सम्पादयेत् यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयात् सदा ।
आहारार्थं द्विजे दत्वा तदन्नं नियमं श्रितः ।
ग्रासं शेषेण कुर्व्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् ।
कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्य्यात् समाहितः ॥
अङ्गुल्यग्रस्थितं वाऽपि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
न तु विख्यापयेत् पिण्डं रसान्नास्वादयेत् पुनः ॥
न निन्देन्न प्रशंसेत स्वादस्वादु च भक्षयेत् ।
प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥
ह्रासोवृद्धिर्यथा सोमे मासि मासि प्रदृश्यते ।

* अनुज्ञातः सदा कुर्य्याद्देवर्षिपितृवन्दनम्,—इति मु० ।
† अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ,—इति मु० ।

गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने । अतिथिग्रहणार्थाय"—इति, "मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्"—इति चानयोर्वाक्ययोस्तात्पर्य्यपर्य्यालोचनया व्यक्तम् । न सप्तानां परं व्रजेदिति भिक्षाचरणार्थं सप्तानां गृहाणामधिकं न व्रजेदित्यर्थः ।

(१) ब्रह्म वेदः ।

अमावास्यां पौर्णमास्यां* व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।
ग्रासान् प्रवर्द्धयेत् सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च[1] ॥
एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
अमावास्यां† न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥
एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
वर्द्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्त्तितम्[2]"—इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम्, ऋषिचान्द्रायणं शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्वरूपं यम आह,—

"त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ।
चतुरः प्रातरश्नीयाच्चतुरः सायमेव च ॥
पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ।
पिण्डानष्टौ समश्नीयान्मासं मध्यंदिने रवौ ।
यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्व्वकल्मषनाशनम्"—इति ।

विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह । "अथ चान्द्रायणम् । ग्रासाना-

* अमायां पौर्णमास्याञ्च,—इति मु० ।
† अमायान्तु,—इति मु० ।

(१) सोमो यथा क्रमेण पञ्चदशकलाभिर्वर्द्धते, तथा पञ्चदशग्रासान् वर्द्धयेदित्यर्थः ।
(२) तथाच, पिपीलिकामध्यस्य कृष्णपक्षे उपक्रमः, यवमध्यस्य शुक्लपक्षे उपक्रम इति भावः ।

स्याविकारमश्नीयात्। तांश्चन्द्रकलाऽभिवृद्धौ क्रमेण वर्द्धयेत्। हानौ च ह्रासयेत्[1]। अमावास्यायाञ्च नाश्नीयात्। एष[2] चान्द्रायणो यवमध्यः, पिपीलिकामध्यो वा। यस्यामावास्या मध्या* भवति, स पिपीलिकामध्यः। यस्य पौर्णमासी, स यवमध्यः[3]। अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिनमश्नीयात्, स यतिचान्द्रायणः। सायं प्रातश्चतुरश्चतुरो ग्रासान् समश्नीयात् स शिशुचान्द्रायणः। यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीर्व्वा अश्नीयात्, स सोम्यचान्द्रायणः"—इति।

चान्द्रायणेऽभिहितस्य ग्रासस्य परिमाणमाह,—

कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु ग्रासं वै परिकल्पयेत्।
अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुद्ध्यति॥२॥ इति।

उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः[4]। तेन जातो-

* मध्यवर्त्तिनी,—इति मु०।

(१) हानौ ह्रासे। तथाचैकैकचन्द्रकलाह्रासक्रमेणैकैकं ग्रासं ह्रासयेदित्यर्थः।

(२) एषइति निर्व्विशेषितस्य चान्द्रायणमात्रस्य परामर्शः, न तु पूर्व्वनिर्दिष्टप्रकारस्य चान्द्रायणविशेषस्य। तस्य निरुक्तद्वैविध्यासम्भवादिति बोध्यम्।

(३) यच्चान्द्रायणं कृष्णप्रतिपदुपक्रम्य पौर्णमास्यां समाप्यते, तत् पिपीलिकामध्यम्। यत् पुनः शुक्लप्रतिपदुपक्रम्यामावास्यायां समाप्यते तत् यवमध्यमित्यर्थः।

(४) यद्यप्युक्तपरिमाणादल्पपरिमाणत्वेऽप्यन्यथाभावः समानः, तथाप्युक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वच्छेदे वचनस्य तात्पर्य्यादधिकपरिमाणत्वएवान्यथाभावोवर्णितो न न्यूनपरिमाणत्वे। अतएव, "कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्य्यात् समाहितः। अक्लिष्टग्रसितं वाऽपि"—

दोषो व्रतवैकल्यं, तेन दोषेण धर्मश्चन्द्रलोकप्राप्तिहेतुस्तपोरूपो- व्रतविशेषः, स न सम्पद्यते। नाप्यस्य पापाच्छुद्धिर्भवति। चान्द्रायण-साध्यं फलं द्विविधं, पुण्यलोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति। तदुभय-मधिकपरिमाणग्रासानश्नतो न सिध्यति। चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं यम आह,—

"यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा।
द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते।
एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक्।
व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्"—इति।

व्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम्।
गोद्वयं वस्त्रयुग्मञ्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्॥ ३॥ इति॥

संख्याविशेषानुपादानात् शक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभोजनमिति वेदि-तव्यम्।

इत्यनेन साक्षादेव न्यूनपरिमाणं विहितम्। युक्तञ्चैतत्। तथाहि, यथोक्तपरिमाणस्य न तावदपूर्व्वविधिः, रागतः प्राप्तत्वेन तदसम्भवात्। नापि तत्परिमाणभोजनस्यावश्यकत्वार्थं नियमविधिः, नियोज्यादिकल्पनापत्तेः। तत्परिमाणभोजनसमकालमन्यभोजनेऽपि दोषाभावापत्तेः। अकुर्व्यग्रस्थितं वापीत्यनेन न्यूनपरिमाणस्याभिहितत्वाच्च। तस्मात् चान्द्रायणस्य तपस्त्वात् तपसश्च क्लेशस्वभावत्वादुक्तपरिमाणादधिकपरिमाणनिवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिरयम्। तस्मात् सुष्ठूक्तम्, उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभाव इति।

अगम्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम्। तद्विशेषेषु प्रायश्चित्तानि वक्तव्यानि। तत्रात्यन्तनीचजातिगमने* प्रायश्चित्तमाह,—

चण्डालीं वा श्वपाकीं वा अनुगच्छति यो द्विजः।
त्रिरात्रमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात्॥ ४॥
सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत्।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत्॥५॥ इति।

ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाता, चण्डाली; आरूढपतिताज्जाता च[1], सगोत्राज्जाता वा। तदेतत् त्रिविधचण्डालत्वं यम आह,—

"आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजश्च यः।
चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्राद्यश्च जायते"—इति।

एतत्त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली। क्षत्तुरुग्रयोर्जाता स्त्री श्वपाकी। तदाह मनुः,—

"क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्तितः"।

द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः। क्षत्रियवैश्ययोः पृथग्वक्ष्यमाणत्वात्। उपवासित्वा उपवासश्चरित्वेत्यर्थः। आचारार्थक्विबन्तात् शब्दनिष्पत्तेः[2]।

क्षत्रियवैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह,—

* तत्र पतितनीचजातिगमने,—इति शा०।

(१) यस्तु नैष्ठिकं धर्म्ममारूढः प्रमादतस्तस्मात् च्यवते, स आरूढपतितः इत्युच्यते।

(२) उपवासशब्दादाचारार्थे क्विप्, ततः क्विपो लोपः, ततः क्त्वाप्रत्ययेन 'उपवासित्वा' इति पदं निष्पन्नमिति भावः।

क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा चण्डालीं गच्छतो यदि ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्य्याद्दद्याद्गोमिथुनद्वयम् ॥ ६ ॥ इति ।

स्पष्टम् ।

शूद्रस्य लघ्वं व्रतमधिका दक्षिणेत्याह,—

श्वपाकीं वाऽथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं चतुर्गोमिथुनं ददेत् ॥७॥ इति ।

ननु स्मृत्यन्तरेषु चण्डालीगमने प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्य्यन्ते। तत्र कानिचित् आचार्य्योक्तात् प्रायश्चित्तात् न्यूनानि, कानिचिदधिकानि। यथा सुमन्तुः। "मातृष्वसृपितृष्वसृस्नुषाभगिनीभागिनेयीगोचण्डालीनामभिगमने तप्तकृच्छ्रम्"—इति। तदेतदकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम्। यत्त्वङ्गिरसोक्तम्,—

"पतितान्त्यस्त्रियो[१] गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
मासोपवासं कुर्व्वीत चान्द्रायणमथापि वा"—इति ॥

तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ् निवृत्तस्याभ्यासस्यावगन्तव्यम्। अभ्यासस्य तु मासोपवासः। गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य

(१) पतिताः पतनवन्तः। पतनञ्च महापातकादिदोषेण द्विजातिकर्म्मानधिकारः नरकभागित्वञ्च। तदुक्तम्। "द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनं परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्"—इति। अन्ते भवा अन्त्याः जवनश्वपचादयः।

प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनोक्तस्य प्रत्याम्नायकल्पनाद्वारेण[१] मासोपवाससमानत्वाद्यमेव विषयः। यदपि मनुनोक्तम्,—

"अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति।
तप्तकृच्छ्रेण शुद्धोत प्राजापत्यद्वयेन वा।
कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि सेवते।
चान्द्रायणेन शुद्धोत प्राजापत्यद्वयेन वा"—इति।

एतन्मूलवचनेन समानविषयम्। यमस्तु विषयव्यवस्थापूर्व्वकं पक्षद्वयमाह,—

"चण्डालपुल्कसानान्तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम्।
कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्"—इति॥

एतच्चोभयं, रेतःसेकपर्य्यन्तसकृद्गमनविषये। यत्तु गौतमेनोक्तम्। "अन्त्यावसायिनीगमने[२] कृच्छ्राब्दममत्या द्वादशरात्रम्"—इति। तत्राब्दकृच्छ्रो यमोक्तसमानविषयः। द्वादशरात्रन्तु सुमन्तुप्रोक्ततप्तकृच्छ्रसमानविषयम्। यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

"अन्त्यजानान्तु[३] गमने भोजने च प्रमापणे।

---

(१) धेनुसङ्कल्पनाद्यनुकल्पव्यवस्था प्रत्याम्नाय इत्युच्यते।

(२) अन्त्यावसायिनः कुले जाता स्त्री अन्त्यावसायिनी। अन्त्यावसायिनश्च, "चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः"—इत्युक्तलक्षणाः। "निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम्। श्मशानगोचरं सूते"—इत्युक्तलक्षणाश्च।

(३) अन्त्यजाश्च, "रजकश्चर्म्मकारश्च नटोवरुड एव च। कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः"—इत्युक्तलक्षणाः।

पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिरोऽब्रवीत्"—इति ॥

तदपि तप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम् । "द्वादश-रात्रमब्भक्षोद्वादशरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । एतेनैव चाण्डालीव्यवायोव्याख्यातः"—इति । एतदपि कृच्छ्रद्वयमोक्षचान्द्रा-यणद्वयसमानविषयम् । यच्च संवर्त्तेनोक्तम्,—

"यश्चण्डालीं द्विजोगच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्येत प्राजापत्यानुपूर्व्वकैः"—इति ॥

एतच्चान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

"यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
स भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्व्वर्षैर्व्यपोहति"—इति ॥

वृषली चण्डाली* । तथाच स्मृत्यन्तरे,—

"चण्डाली बन्धकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका(१) ।
ऊढ़ा या च सगोत्रेण वृषल्यः पञ्च कीर्त्तिताः"—इति ।

तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्,—

"रेतःसेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः"—इति ॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

"सखिभार्य्याकुमारीषु स्वजातास्वन्त्यजासु च ।
सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्"—इति ।

---

* वृषल्यश्चण्डाल्यादयः,—इति मु० ।

---

(१) कन्यका रजःस्था, विवाहात् पूर्व्वं ऋतुमतीति यावत् ।

एतच्च पक्षाभ्यासविषयम्। यत्तु मनुनोक्तम्,—

"गुरुतल्पव्रतं कुर्य्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च"—इति।

एतच्च मासाभ्यासविषयम्। यत्तु यमेनोक्तम्,—

"रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्त्यजासु च।
सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते"—इति।

एतच्च सम्वत्सराभ्यासविषयम्।

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते।

यद्यप्येतन्नोपपातकं, तस्यातिपातकेषु पाठात्[१]। तथाप्यगम्यागमनावान्तरभेदप्रसङ्गादत्राभिधानम्। तत्राज्ञानकृते मात्रादिगमने प्रायश्चित्तमाह,—

मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा।
एतास्तु मोहितोगत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत्॥ ८॥
चान्द्रायणत्रयं कुर्य्यात् शिश्नच्छेदेन शुद्ध्यति॥ इति।

मातरं जननीम्। इतरासां मातॄणां, "पितृदारान् समारुह्य"—इति वक्ष्यमाणत्वात्। भगिन्येकोदरा, तस्या एव मुख्यत्वात्। तथा, स्वसुतेति सवर्णायां भार्य्यायामुत्पन्ना। तत्र त्रीणि प्रायश्चित्तानि; प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिश्नच्छेदस्तृतीयम्। एतच्च मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम्। मैथुनं चाष्टविधम्,

(१) "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि"—इत्यादाविति शेषः।

"स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम्"—इति

स्मरणात् । तत्राद्यं व्रतमल्पत्वादप्रवर्त्तकस्मरणादिपञ्चविधापराधविषयं, द्वितीयन्तु पूर्व्वस्माद्गुरुत्वात् प्रवर्त्तकसङ्कल्पाध्यवसायविषयं[1], तृतीयन्त्वतिमहत्वात्क्रियानिष्पत्तिविषयम् । ननु मोहितइत्यभिधानादकामकृतविषयमिदं, तथाच संकल्पाध्यवसायौ तत्र न सम्भवत इति चेत् । नैवम् । मन्दान्धकारादौ मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । यद्वा, मातेयमिति ज्ञातेऽपि प्रत्यवायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य संकल्पाध्यवसायसम्भवात् । न च मातरि भगिन्याञ्च समानं प्रायश्चित्तमुक्तमिति वाच्यम्* । भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात् । शिश्नच्छेदोत्तरकर्त्तव्यं मनुराह,—

"स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैरृतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः"—इति ॥

---

* प्रायश्चित्तमयुक्तमिति वाच्यम्,—इति पाठोमम प्रतिभाति ।

---

(१) अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवंविषया बुद्धिः सङ्कल्पः । अध्यवसायः पुनः, करिष्याम्येतदिति निश्चयश्चिकीर्षा वा । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च द्वयमपि प्रवृत्तिहेतुत्वात् स्मरणादिभ्यो गुरु,—इति बोध्यम् ।

उशनाऽपि। "खट्वाङ्गधारी गुरुतल्पगः सवृषणं शिश्नमुत्कृत्य नैर्ऋतीं दिशमञ्जलिनाऽऽदाय* व्रजेदानिपातात्"—इति। शङ्ख-लिखितावपि। "क्षुरेण शिश्नवृषणावुत्कृत्यादायावेक्षमाणो व्रजेत्"—इति। एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते, तत्रैवामरणान्तं तिष्ठेत्। तदाह वशिष्ठः। "सवृषणं शिश्नमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेत्। यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्राणविमोक्षात्†"—इति।

अज्ञानकृताभ्यासाज्ज्ञानकृतसकृज्जननीगमनेऽपि पूर्वोक्तादधिक-क्लेशोत्पादकं व्रतविशेषं वशिष्ठ आह। "निष्कालकोघृताभ्यक्तो गोमयेनाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं दाहयेत्, पूतो भवतीति विज्ञायते"—इति॥ केशाः शिरस्यवस्थिता अलकाः, के अलकाः कालकाः, निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः, मुण्डितशिरा इत्यर्थः।

ननु अस्य वधस्य कामकृतसकृद्गमनविषयत्वे ततोऽप्यधिकक्लेश-प्रदस्य वधान्तरस्याभावात्‡ कामकृताभ्यासे प्रायश्चित्तं न स्यादिति चेत्। नैवम्। गोमयस्यैवेषदार्द्रत्वातिशुष्कत्वादिभेदेन चिरक्षिप्रदाहिनो वधभेदस्य कल्पनीयत्वात्(१)। यत्तु शिश्नच्छेदादिवधात्

* दिशमञ्जलावाधाय,—इति मु०।

† दाप्रलयात्,—इति शा०।

‡ व्रतान्तरस्याभावात्,—इति मु०।

(१) अतिशुष्कगोमयाग्निना क्षिप्रदाहेन वधो निष्पद्यते। ईषदार्द्रगोमयाग्निना तु चिरदाहेनैव वधो निष्पद्यते। क्षिप्रदाहापेक्षया चिरदाहे क्लेशाधिक्यमिति भावः।

न्यूनप्रयाससाध्यं सूर्म्म्यालिङ्गनादिमरणमन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं, तयो-भयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषयव्यवस्था कल्पनीया। तदाह मनुः,—

"गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये।
सूर्म्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विशुद्ध्यति॥
स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ।
नैरृतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः"-इति॥

यमोऽपि,—

"गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः।
ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद् गुरुतल्पगः॥
सूर्म्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विशुध्यति"—इति।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"तप्तेऽयःशयने सार्द्धमायस्या योषिता स्वपेत्।
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैरृत्यां वोत्सृजेत्तनुम्"-इति॥

अङ्गिरा अपि,—

"गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीं वा स्त्रियं विशेत्।
मरणाय तदा पश्चात् प्रव्रजेद्दिशमुत्तराम्॥
शरीरस्य विमोचेण मुच्यते कर्म्मणोऽशुभात्।
ख्यापयन् गुरुतल्पी वा* तप्ते चैवायसे स्वपेत्॥
समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि तप्तां कार्ष्णायसीं नरः"—इति॥

तप्ते लौहशयने गुरुतल्पगः शयीत, सूर्म्मीं ज्वलन्तीं वा

* गुरुतल्पीति,—इति मु०।

अभिश्येत्, लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीचीं व्रजेदजिह्ममाशरीरनिपातनान्मृतः शुद्ध्यतीति। बौधायनोऽपि। "गुरुतल्पगस्तप्ते लौहशयने शयीत ज्वलन्तीं वा सूर्मीमाश्लिष्य लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीच्योरन्यतरेण गच्छेदानिपातात्"—इति। तत्र तयोरिच्छतोः संयोगे तप्तलौहशयनं, स्त्रिया प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूर्म्यालिङ्गनम्, आत्मना प्रोत्साहितायान्तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्त्तनादि।

जननीगमनेऽभिहितं यत् प्रायश्चित्तं, तत् तद्भगिनीगमनेऽप्यतिदिशति,—

मातृष्वसृगमे चैवमात्ममेढ्रनिकर्त्तनम्॥ ९॥ इति।

एवमितिसाम्यातिदेशान्मानसे क्रीडादौ यथोक्तं* व्रतद्वयमत्र गन्तव्यम्। मेढ्रनिकर्त्तनेन मरणपर्य्यन्तव्रतमुपलक्ष्यते। न च जननीतद्भगिन्योः समानव्रतमयुक्तमिति शङ्कनीयम्। जनन्यामकामकृते तद्भगिन्यां कामकृते च समानत्वसम्भवात्। उपरितनवचनेन त्वज्ञानेनेति विशेषणादेतस्य वचनस्य कामकृतविषयत्वमवगम्यते।

अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह,—

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्य्याच्चान्द्रायणद्वयम्।
दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत्॥ १०॥ इति।

---

* वशिष्ठोक्तं,—इति शा०।

गवोर्धेनुवृषभयोर्मिथुनं गोमिथुनं, दशसङ्ख्यकं गोमिथुनं दशगो-मिथुनं, विंशतिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः। ननु याज्ञवल्क्येन मातृस्व-सृगमने गुरुतल्पव्रतमिति निर्दिष्टम्,—

"पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा॥
आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः"—इति।

बाढम्। कामकृते गुरुतल्पव्रतमस्माभिरपि पूर्ववाक्ये दर्शितं, चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः। एतदेवाभिप्रेत्य हारीत आह। "पितृव्यस्त्रीगमने स्वसृ* मातृस्वसृपितृस्वसृगमने कन्यासगोत्रास्त्री-यागमने भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्"—इति। शङ्खलिखितावपि। "एवं मातुलानीमातृस्वसृस्नुषादुहितृगमने तथाऽऽचार्य्यदुहितरि चान्द्रायणम्"—इति। बृहन्मनुरपि,—

"चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं[(१)] स्नुषाञ्च भगिनीं सखीम्।
मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम्॥
मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम्॥
शिष्यभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्"—इति॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

"पितृस्वसा मातुलानी श्वश्रूर्मातृस्वसा तथा।
एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्"—इति॥

---

* श्वश्रू,—इति मु०।

---

(१) म्लेच्छी म्लेच्छकुलजाता। म्लेच्छस्तु, "गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते। सर्व्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते"—इत्युक्तलक्षणः।

यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चान्द्रायणद्वयं विंशतिगावश्चाभिहिताः, तथापि तस्य रेतःसेकपर्य्यन्तगमने विषयत्वादेकचान्द्रायणवचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव निवृत्तौ योजनीयत्वान्न कोऽपि विरोधः। यदपि चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

"पितृव्यभ्रातृभार्य्याश्च भगिनीं मातुरेव च।

श्वश्रूमातृश्च धात्रीश्च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्"—इति॥

यदपि सम्वर्त्तेनाभिहितम्,—

"भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजाम्।

एता गत्वा स्त्रियोमत्वात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्"—इति॥

एतदुभयमारोहणपर्य्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्बन्धात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम्।

जननीव्यतिरिक्तपितृभार्य्यागमने प्रायश्चित्तमाह,—

पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तान्तु भ्रातृजाम्।
गुरुपत्नीं स्नुषाञ्चैव भ्रातृभार्य्यां तथैव च॥११॥
मातुलानीं सगोत्राञ्च प्राजापत्यत्रयञ्चरेत्।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्* शुद्ध्यते नात्र संशयः॥१२॥ इति॥

पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभार्य्याः असवर्णाः सवर्णाश्च। मातुराप्ता मातुः प्रियसखी। भ्रातृजा ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सुता। गुरुशब्दो हि मुख्यया वृत्त्या पितरमाचष्टे। तथा च मनुः,—

---

* दत्त्वा,—इति पा०।

"निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते"—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति"—इति ।

पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्य्यपि मुख्यो गुरुः*। तच्च मनुनैवोक्तम्,—

"अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया"—इति ॥

व्यासस्तु मुख्यामुख्यगुरून् सर्व्वान् संगृह्य दर्शयति । "गुरवो-मातृपितृपत्न्याचार्य्या विद्यादातृज्येष्ठभ्रातृश्वशुरमातुलिजोभयचाताऽन्नदाता च"—इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात् तद्व्यतिरिक्ताचार्य्यादिरेव गुरुपत्नीरित्यत्रानेन गुरुशब्देन विवक्षितः । स्नुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सकृद् गत्वा षड्वर्षं प्राजापत्यचर्य्यश्चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

"मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।
गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते"—इति ॥

विष्णुस्मृतावपि,—

"मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।
अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन"—इति ॥

यत्तु शङ्खेन,—

---

* श्रुतोपकार्य्यमुख्योगुरुः,—इति ग्रा० ।

"अधःशयी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः।
एककालं समश्नन् वै वर्षे तु द्वादशे गते॥
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः।
व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे"—इति॥

तत्सवर्णास्वसवर्णपितृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम्। यच्च सम्वर्त्तेनोक्तम्,—

"पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः।
भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम्॥
एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्"—इति।

तद्धीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादर्व्वाग् द्रष्टव्यम्। यच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

"प्रायश्चित्तं चरेत् कृच्छ्रं समा वा* गुरुतल्पगः।
चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम्"—इति॥

एतत् त्रैवार्षिकप्राजापत्यव्रतं(१) ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्य्यागमने द्रष्टव्यम्। †यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णां व्यभिचारिणी-

---

* प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं प्रमादाद्,—इति मु०।

† यच्च व्यासेनापि, "यदा तु गुरुपत्नीं च सवर्णां व्यभिचारिणीम्। अबुद्धिपूर्व्वं गच्छेत प्राजापत्यं तदाऽऽचरेत्"—इति। तदा वेदजपसहितचान्द्रायणं द्रष्टव्यम्। यच्च तेनैवोक्तम्,—इति मु०।

---

(१) समा इति बहुवचनात् असति बाधके बहुवचनस्य त्रित्वे पर्य्यवसानाच्च त्रैवार्षिकप्राजापत्यलाभ इति बोध्यम्।

मबुद्धिपूर्व्वं गच्छति, तदा वेदजपसहितत्रैमासिकचान्द्रायणं द्रष्टव्यम् ।
यच्च व्याघ्रेणोक्तम्*,—

"कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रञ्च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।
चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्त्रियागमने गुरोः"—इति ॥

तत्र* बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्तेऽतिकृच्छ्रः,
तथा प्रोत्साहितस्य कृच्छ्रः, स्वेनैव प्रोत्साहितायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।
तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव । यथाऽऽह देवलः†,—

"मत्या गत्वा पुनर्भार्य्यां गुरोः क्षत्त्रसुतां द्विजः ।
अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः"—इति ॥

अबुद्धिपूर्वे सकृद्गमने कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ।
सकृद्गत्वा गुरोर्भार्य्यामज्ञानात् क्षत्त्रियां द्विजः"—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम्, तथा प्रोत्साहितस्याति-
कृच्छ्रं, स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु
जातूकर्ण्यः,—

"गुरोः क्षत्त्रसुतां भार्य्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।
वृषणं मात्रमुत्कृत्य शुद्धोऽजीवन् मृतश्च सः"—इति ॥

वैश्यायां बुद्धिपूर्व्वे सकृद्गमने कण्व आह,—

"तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च तथा सान्तपनं गुरोः ॥
भार्य्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासञ्चरेद्द्विजः"—इति ॥

---

* तच्च,—इति मु० ।

† कण्वः,—इति मु० ।

तथाप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रं, तया प्रोत्साहितस्य सान्तपनम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः। अभ्यासे लिङ्गस्याग्रच्छेदः कार्य्यः। तथाह लौगाक्षिः,—

"गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः* ।
लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुध्यति किल्बिषात्"—इति ॥

अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतल्पप्रायश्चित्तं, तदेव वैश्योऽभ्यासेऽपि द्रष्टव्यम्। अबुद्धिपूर्व्वके सकृद्गमने प्रजापतिराह,—

"पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात् सप्ताष्टौ वा तथैव च ।
वैश्यां भार्य्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः"—इति ॥

तथाप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रं, तया प्रोत्साहितस्य पञ्चरात्रम्, आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्रमिति। अभ्यासे त्वामरणान्तं ब्रह्मचर्य्याचरणम्। तदाह हारीतः,—

"अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।
स षडङ्गं ब्रह्मचर्य्यं सञ्चरेद् यावदायुषम्†"—इति ॥

शूद्रागमने बुद्धिपूर्व्वं जाबालिराह,—

"अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च तथैव च ।
गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्"—इति ॥

तथाप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रं, तयैव प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराक इति द्रष्टव्यम्। अभ्यासे तु द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्य्यं कर्त्तव्यम्। तथाऽऽहोपमन्युः,—

* भार्य्यामज्ञानतो द्विजः,—इति शा० ।
† सषडङ्गं ब्रह्मचर्य्यं स चरेदामरणान्तिकम्,—इति स० शा० ।

"पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।
ब्रह्मचर्य्यमदुष्टात्मा सञ्चरेद्द्वादशीः समाः"—इति ॥

अज्ञाने दीर्घतमा आह,—

"प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।
गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः"—इति ॥

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनं, तया प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम्, आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति। अभ्यासे तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये"—इति ॥

साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषो नास्ति, इत्याह व्याघ्रः,—

"आत्युक्तं पारदार्य्यं वा गुरुतल्पत्वमेव च ।
साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेव च"—इति ॥

यत्तु नारदेनोक्तम्,—

"*मातृष्वसा च श्वश्रूश्च मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा* ।
दुहिताऽऽचार्य्यभार्य्या च सगोत्रा शरणागता ॥
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते"—इति ॥

---

* माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी च स्वसुता । पितृष्वसा पितृव्या च शिष्यस्त्री तत्सखी स्नुषा,—इति पा० ।

तदेतदकामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गमने च द्रष्टव्यम्। यत्तु वशिष्ठेनोक्तम्,—

"*सखीस्वयोनिसगोत्राशिष्यभार्य्यास्नुषासु च।
कन्यास्वकामतो गत्वा गुरुतल्पसमः स्मृतः*"—इति॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

"गुरुतल्पव्रतं कुर्य्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु।
सख्युः पुत्त्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च"—इति॥

यदपि व्याघ्रेण,—

"आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः।
आचार्य्यस्य च राज्ञश्च भार्य्यां प्रव्रजितां तथा॥
धात्रीं पुत्त्रीं च पौत्रीं च† सखीं मातुस्तथैव च।
पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतञ्चरेत्"—इति॥

संवर्त्तेनापि,—

"पितृव्यदारगमने भ्रातृस्त्रीगमने तथा‡।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्"—इति॥

याज्ञवल्क्येनापि,—

"पितृष्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि।

---

* सखीस्वयोनिसगोत्रशिष्यभार्य्यास्नुषायां गवि च गुरुतल्पसमः,—इति मु०।

† धात्रीं पुत्रीं प्रपौत्रीं च,—इति मु०।

‡ पितृव्यभार्य्यागमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा,—इति मु०।

मातुः सपत्नीं* भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ॥
आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः"—इति ।

तान्येतानि वचनानि नारदवचनवद्व्यवस्थापनीयानि[१] । यानि तूक्तविषयएव न्यूनप्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि, तानि सम्बन्ध-कनीयस्त्वमाश्रित्य योजनीयानि । तच्च सम्बन्धकनीयस्त्वं सुमन्तुना प्रदर्शितम् । "पितृपत्न्यः सर्व्वामातरः, तद्भ्रातरो मातुलाः, तद्भगिन्यश्च मातृस्वसारः, भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः, तदपत्यं भागिनेयम् । अतोऽन्यथा सङ्करकारणानि कृत्वाऽयाज्याः पतिताश्च भवन्ति"—इति । अत्रातिदेशिकव्यपदेशदर्शनात् प्रायश्चित्ताल्पत्वं सिध्यति । एतदेवा-भिप्रेत्य सम्वर्त्त आह[२],—

"गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसुतां पितुरेव च ।
तस्या दुहितरञ्चैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम् ॥
सनाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् ।
गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुध्यति ॥
सखिभार्य्यां समारुह्य श्वश्रूञ्चैव हि मानवः ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा ततः कृच्छ्रद्वयञ्चरेत् ॥
कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत्"—इति ।

---

* पितृव्यपत्नीं,—इति मु० ।

---

(१) मातृष्वसा च श्वश्रूरित्यादिनारदवचनवदित्यर्थः । तथाचैतानि वच-नान्यकामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गमने च व्यवतिष्ठन्ते ।

(२) तथाचाल्पप्रायश्चित्तविधायकानि सम्वर्त्तादिवचनानि आतिदेशिक-विषयाणीति भावः ।

सुमन्तुरपि। "मातृपितृस्वसृस्नुषाभगिनीभागिनेयीगोत्रचाण्डाली-
गमनेषु तप्तकृच्छ्रचयं सान्तपनञ्च"—इति। चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

"भ्रातुश्चैव कनिष्ठस्य भार्य्यां गत्वा तु कामतः।
सान्तपनं प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा॥
मातुलस्य स्त्रियं गत्वा पितृव्यतनयां तथा।
तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तत्सुतासु च॥
गुरोर्दुहितरं गत्वा पराकन्तु समाचरेत्।
भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्॥
मातुलस्य सुतां गत्वा पितुश्च स्वस्त्रियां तथा।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा॥
मातुश्च स्वस्रीयस्यैव भार्य्यां गत्वा तु कामतः।
पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत्॥
दौहित्रीं पुत्त्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्।
तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकन्तु समाचरेत्॥
चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वोपाध्याययोषितम्।
आचार्य्यस्य पराकन्तु बौधायनवचो यथा॥
सम्बन्धिनः स्त्रियं गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत्।
विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम्॥
व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादन्तु समाचरेत्।
सखिभार्य्यां समारुह्य ज्ञातिस्वजनयोषितम्॥
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं पादकृच्छ्रं* ततः पुनः।

* पादं कुर्य्यात्,—इति स० पु०।

कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

पतितान्तु द्विजो गत्वा तदेव व्रतमाचरेत्"—इति ।

अथ प्रोक्तेषु सर्व्वेषु व्रतेषु गौरवलाघवे परीक्ष्य यथायथं बुद्धिपूर्व्वाबुद्धिपूर्व्वाभ्यासानभ्यासादिविषयत्वं* योजनीयम् । मूलवचनपठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने व्याघ्रोक्तं† द्रष्टव्यम्,—

"ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं‡ कुर्य्यादर्द्धमेव प्रमादतः ॥

अर्द्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्रतौ ।

अर्द्धमर्धं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

एतद्व्रतं चरेत् सार्द्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियस्येत् द्विगुणमगुप्तामधमेषु च§"—इति ॥

कण्वोऽपि,—

"शूद्रदारगतो विप्रोऽप्यतिकृच्छ्रं समाचरेत् ।

चन्द्रायणं विप्रो राज्ञः समस्तं ब्राह्मणव्रतम्"—इति ॥

यदि ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण‖ निर्दिष्टं, तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं, तदेव पादहीनं क्षत्रियादिगमने द्रष्टव्यम् । व्याघ्रवचनात्,—

---

* यथायथं बुद्धिपूर्व्वाभ्यासादिविषयत्वं,—इति स० ग्रा० ।

† व्याघ्रोक्तम्,—इति मु० ।

‡ कृच्छ्रचान्द्रायणे,—इति मु० ।

§ द्विगुणं त्वगुप्तामर्द्धमेव च,—इति मु० ।

‖ यदि ब्राह्मणेनैव तच्चातुर्वर्ण्यप्रसूताःसंक्रमणे,—इति मु० ।

"विप्रेणैवातिदिष्टास्ते*श्चातुर्वर्ण्यप्रसूतयः।
क्रमेण पादशो हीनं व्रतन्तासु गतश्चरेत्"—इति॥

अयमेव न्यायः चत्रियादिपरिस्त्रहीतास्वपि द्रष्टव्यम्। ब्राह्मण-भार्य्यां शूद्रां ब्राह्मणो गत्वा प्राजापत्यं कुर्य्यात्। वसिष्ठवचनात्। "ब्राह्मणश्चेदपेचापूर्वकं† ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्, निवृत्तधर्मकर्मणः क्वच्छ्रः, अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः"—इति। इदमबुद्धिपूर्वं सकृद्गमने। बुद्धिपूर्वे द्विगुणम्, "अर्द्धमेव प्रमादतः"—इति लिङ्गात्। ब्राह्मणस्य चत्रियादिभार्य्यागमने यदुक्तं, तदेव चत्रियादीनां स्वजातिभार्य्यागमने द्रष्टव्यम्। कुतः?

"विप्रो नृपस्य भार्य्यायां यत्करोति समागमे।
तदेव चत्रियस्यापि कुर्य्याद्वैव सङ्गमे"—इति

प्रजापतिधर्मलिङ्गात्। गर्भपर्य्यन्ते परदारगमने यम आह,—

"वर्षे द्वे परदारेषु चीणि श्रोत्रियदारके"—इति।

प्रातिलोम्येन परदारगमने सम्बर्त्त आह,—

"कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् चत्रियो वैश्यएववा।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति॥
शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति"—इति॥

---

* विप्रे तावन्निविष्टास्ते,—इति मु०।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र। मम तु, अप्रेक्षापूर्व्वकं,—इति पाठः प्रतिभाति।

एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरविषये बधस्म-रणात् । तथा च वशिष्ठः । "शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, शरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रश्च राजन्यवैश्ययोः"—इति । स्वैरिणीगमने शङ्खलिखितावाहतुः । "स्वैरिण्यां वृषल्यां चावकीर्णः सचेलस्नान उद-कुम्भं दद्यात् । ब्राह्मणो वैश्यायां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोज-येत् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितोयवाटकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात्"—इति । बन्धकीगमने* षट्त्रिंशन्मते प्रायश्चित्तमुक्तम्,—

"ब्राह्मणो बन्धकीं गत्वा किञ्चिद्दद्याद्द्विजातये ।
राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चेलकम् ॥
शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये ।
दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्यात् विप्राय भोजनम्"—इति ॥

बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्,—

* 'बन्धकी' स्थाने बधकी पाठः मु० । एवं परत्र ।

"चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्"—इति।

इदञ्च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम्। तदुत्पत्तौ यद्विशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं, तदेव तत्र द्विगुणं कुर्य्यात्। तदाहोशना,—

"गमने तु व्रतं यत्स्याद् गर्भे तद्द्विगुणञ्चरेत्"—इति।

शूद्रां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः। "वृषल्या-मभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थकाले सक्तुं* भुञ्जीत"—इति गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम्,—

"शूद्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत इष्टिं वा वारुणीं द्विजः"—इति॥

पुल्कस्यादिगमने सम्वर्त्त आह,—

"पुल्कसीगमनङ्कृत्वा कामतोऽकामतोऽपि वा।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्य्यात् ततो मुच्येत किल्बिषात्॥
नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्।
गत्वा चान्द्रायणं कुर्य्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्"—इति॥

यत्तु वृद्धसंवर्त्तः,—

"रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनीः।
एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्"—इति॥

आपस्तम्बोऽपि,—

"म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा।
एतासु गमनङ्कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्"—इति॥

तदभ्यासविषयम्। यत्तु शातातपेन,—

---

* चतुर्थकालेन,—इति शा०।

"कैवर्त्तीं रजकीं चैव वेणुचर्म्मोपजीविनीम् ।
प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यति"—इति ।

चर्म्मोपजीविनीं गच्छन्निति शेषः । तद्वेतःसेकात् प्राङ्निवृत्ति-विषयम् । कापालिकस्त्रीगमने यम आह,—

"कापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा ।
ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्"—इति ॥

जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

"ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं गर्भे सान्तपनं चरेत् ।
राज्ञीगर्भे पराकः स्याद्वैश्यागर्भे त्र्यहाधिकम्* ॥
शूद्रागर्भे द्विजः कुर्य्यात्तदश्चान्द्रायणव्रतम् ।
चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतञ्चरेत्"—इति ॥

विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

"विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ।
व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादन्तु समाचरेत्"—इति ॥

मुखमैथुने दूशनसोक्तम् । "यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवेत स दुष्यति, प्राजापत्येन शुद्ध्यति"—इति । रजस्वलागमने यमश्च आह,—

"रजस्वलान्तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रो विशोधकः"—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

"उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहितः ।

* त्र्यहादिकम्,—इति मु० ।

प्राजापत्येन शुद्ध्येत ब्राह्मणानां च भोजनात्"—इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

"रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।
सान्तपनं द्वितीयेऽह्नि प्राजापत्यं परेऽहनि"—इति ॥

शातातपोऽपि । "अनुदकमूत्रपुरीषकरणे श्वपाकस्पर्शने सचेल-स्नानं महाव्याहृतिहोमश्च, रजस्वलाऽभिगमने चैव तदेव"—इति । वसिष्ठोऽपि । "रजस्वलादिव्यवाये शुक्लमृषभं दद्यात् कृष्ण-शिङ्गम्"—इति । मनुरपि,—

"अमानुषीषु गोवर्जमुदक्यायामयोनिषु* ।
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत्"—इति ॥

गौतमोऽपि । "उदक्यागमने त्रिराचम†"—इति । शङ्ख-लिखितावपि । "रजस्वलाऽवधूतादिगमने त्रिरात्रोपवासो घृत-प्राशनं कुर्य्यात्"—इति । अत्र यानि क्रमवृद्धियुतानि, तान्यु-भयेच्छाऽन्यतरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि। पितृष्वसृसुता-दिविवाहे प्रायश्चित्तमाह सुमन्तुः । "पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां समानार्षेयीं‡ विवाह्य चान्द्रायणञ्चरेत्, परित्यज्य चैनां बिभृयात्"—इति । शातातपोऽपि,—

"मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैवच ।
समानप्रवराञ्चैव द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्"—इति ॥

---

* अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु,—इति मु० ।

† त्रिरात्रोपवासः,—इति मु० ।

‡ समानवर्षीयां,—इति मु० ।